

१८३५

कै. श्री. हरि सीताराम दीक्षीत अंक

श्री साईनाथ मसभ.

श्री साईलीला

मासिक पुस्तक.

वर्ष १२ अंक ६ ते ९] भा. आ. का. मार्गशीर्ष [श. १८५७

नलिनीदलगत जलमतिरलम् । तद्भूऽजीवनमतिगय चपलम्

क्षणमपि सञ्जनसंगतिरेका । भवति भवार्णव तरणे नौका
—शंकराचार्य.

संपादकः—रामचंद्र आत्माराम तर्खड

अनुक्रमणिका

	पृष्ठ
श्री उदीचे अनुभव -	१
पुनर्जन्माचे प्रत्यक्ष प्रमाण	२-१९
बाबांची अन्नशुद्धीची व वैश्वदेवाची शिकवणूक ...	१-३
कै. हरि सीताराम दीक्षीत	४-९६

विनंती

वर्गणीदारांस नम्र विनंती करण्यांत येत आहे की, ज्यांनीं वर्गणी अद्यापि पाठविली नाही, त्यांनीं कृपा करून ती खालील पत्यावर पाठवून द्यावी, अथवा V. P. करण्याचे सुचवावे.

रा. आ. तखड,

व्यवस्थापक—श्रीसाईलीला

ऑ. खजिनदार, ५१ E, पार्ली रोड, खार, मुंबई २१;

श्रीसाईबाबा शिरडी संस्थान

कै. श्रीम्हाळसापति अंक

श्रीसाईसद्भक्तांच्या सोयीसाठी कै. म्हाळसापति अंक वेगळा प्रसिद्ध करण्यांत आला आहे. किंमत ३ आणे. तरी जिज्ञासूंनी त्याप्रमाणे मागणी करावी, ही विनंती.

रा. आ. तखड,

व्यवस्थापक—श्रीसाईलीला कचेरी

श्रीसाईभक्तांस विज्ञप्ति

कोणाला श्रीसाईमहाराजांबद्दलचे त्यांचे स्वतःचे अनुभव श्रीसाईलीलेत प्रसिद्ध व्हावे म्हणून पाठविण्याचे असतील त्यांनीं ते आमच्याकडे पाठविल्यास ते प्रसिद्ध होण्याबद्दल आदरपूर्वक योग्य तो विचार होईल.

रा. आ. तखड—प्रकाशक

श्रीउदीचे अनुभव

रा. रा. सुंदरराव दी. नवलकर यांस,

नमस्कार वि. वि. आपणास मुद्दाम पत्र लिहित आहे कीं, श्रीसाई-बाबा समाधिस्त झाले नाहीत, ते आहेत. कारण तुम्ही मला जो प्रसाद पाठविला त्यांत बाबांची उदी होती. ती उदी मी हर कामांत वापरतो. बाबांच्या उदीनें सर्वांना गुण येतो. तसेंच एका बाईचा पाय फार सुजला होता व सूज कमी होत नव्हती. पण मीं बाबांचें नांव घेऊन तीन वेळ उदी लावली तशी बाईच्या पायाची सूज साफ कमी झाली व बाई हिंडतीफिरती झाली. हें कळविण्यास मला फार आनंद वाटत आहे कीं, श्रीसाईबाबांच्या नुसत्या उदीनें गुण येतो, तरी श्रधाळू मनुष्यानें उदीचा उपयोग करून घ्यावा, अशी माझी आग्रहाची सूचना आहे. तसेंच कसेही करून मला थोडीशी उदी जरूर पाठवावी. विसरूं नये ही विनंती. श्रीसाईबाबांच्या मठांतली उदी मजला जरूर पाठवावी. कळवें हीं विनंती.

ता. २०-१२-३५

आ. नम्र

रामकृष्ण गोविंद महाजन

भेंडीचा पाडा-पोस्ट वसई रोड,

जि. ठाणे, ता. वसई

श्री. बाबासाहेब तर्खड यांसी, कृ. न. वि. वि.,

आपण श्री. बाळासाहेब देव यांचा निरोप कळविल्यावरून खालील माहिती श्रीसाईलीला मासिकासाठीं पाठवीत आहे. यच्चयावत् माहितीचा लेख तयार करण्यास अद्यापि कांहीं महत्त्वाच्या माहितीचीं आवश्यकता असल्यामुळे सध्या मिळाली--पण तींही बरीच विस्तृत झाली आहे--नेवटीच लिहून पाठविली आहे.

भवदीय,

वा. अ. बांबर्डेकर

ता. ५/१/३६

पुनर्जन्माचें प्रत्यक्ष प्रमाण

[ले. रा. व. वासुदेव अनंत बांबर्डेकर, भामाकुंज-वांद्रे]

दिल्ली शहरांत नऊ वर्षांची एक हिंदु बालिका आपल्या पूर्व जन्माची माहिती सांगत असते, ही गोष्ट आतां सर्वविश्रुत झाली आहे. खाली दिलेली माहिती आम्हीं गेल्या महिन्यांत उत्तर भारताच्या प्रवासांत असतांना मथुरा व दिल्ली येथें जाऊन मुलीच्या पूर्वजन्मीच्या आत्मांकडून व इतर माहितगार मंडळींकडून शक्य तितक्या साक्षेपानें मिळविली असल्यामुळें ती खरी मानण्यास हरकत नाहीं. त्या मुलीला प्रत्यक्ष भेटून तिला पूर्व देह सोडून नूतन देह धारण करीपर्यंतच्या अवधीतील कांहीं माहिती सांगतां येत असेल तर पाहावी म्हणून दिल्लीस गेलों, पण तत्पूर्वीं तीन दिवस पतियालाच्या महाराजांनीं तिला तिच्या सर्व मंडळींसहित बोलावून नेल्यामुळें आमची मोठी निराशा झाली. यापूर्वीं आपल्या पूर्वजन्माची माहिती सांगणाऱ्या मुलांच्या “पुनर्जन्मसिद्धि” या सदराखालीं तीन गोष्टी श्रीसाईलीलेंतून आम्हीं प्रसिद्ध केल्या होत्या, त्या सर्वांपेक्षां या मुलीची स्मरणशक्ति प्रबल असल्यामुळें, तिच्या सांगण्यांत संशयातीत अशीं प्रात्यक्षिक प्रमाणें वैपुल्यानें मिळूं शकलीं. त्यामुळें तिच्या कथनाकडे जिज्ञासु व श्रद्धावान् जनतेचीं मनं आकर्षिलीं जात आहेत.

‘न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः। न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥’ आणि ‘बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन । तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥’ ह्या भगवद्वाक्यांना प्रमाण मानणाऱ्या हिंदु जनतेला त्या मुलीच्या पूर्वजन्मकथनांत कांहीं विशेष आश्चर्यकारक असें वाटत नाहीं. सनातनधर्माचे सश्रद्ध अनुयायी जाणत असतात कीं, आत्मा अमर असून शरीर नाशवान् आहे व जीवात्मा एक शरीर सोडून दुसरें शरीर धारण करीत असतो. आपल्यांतील उन्मार्गी जनतेची गोष्ट विचारांत न घेतलेली बरी; पण जे धर्म-पंथ सदरील वैदिक

सिद्धांताला मानीत नाहीत, त्यांच्या पंथांनी पुनर्जन्माविरुद्ध आजवर अभेद्य म्हणून उभारलेली भित त्या मुलीने जमीनदोस्त केली आहे, यांत संशय नाही. तें कांहींही असो, ह्या मुलीने मी मी म्हणणाऱ्या तार्किकांना सध्या विचाराच्या चक्रांत ढकलून परिभ्रमण करावयास लावले आहे खरें. असो.

मुलीचा जन्म

भारताच्या सुविख्यात दिल्ली नगरीतील चांदणीचौकाच्या मार्गे दक्षिण दिशेस चिराखाना मोहल्ल्यांत (५६५ चिराखाना स्ट्रीटवर) राहणारे बाबू शिवसहायजी माथुर (कायस्थ) यांचे सुपुत्र बाबू रंगबहादुर यांची धर्मपत्नी श्रीमती रामप्यारीदेवी इच्या पोटी ह्या प्रभामयी कन्येचा जन्म मार्गशीर्षशुक्ल ७ संवत् १९८३—शके १८४८ (ता. ११ डिसेंबर सन १९२६) शनिवारी दिवसा एक वाजून ४० मिनिटांनी झाला.

मथुराकी चौबन

या मुलीचें नांव शांतीदेवी. रंगबहादुर यांना शांतीपेक्षा दोन वडील मुली आणि एक सर्वांत लहान मुलगा अशीं चार अपत्ये आहेत. शांतीदेवीसंबंधी लक्षांत ठेवण्यासारखी विशेष गोष्ट अशी समजली की, ती साडेतीन वर्षांची होईपर्यंत तिच्यांत बोलण्याची (वाचा) शक्ति आली नव्हती. सामान्यतः वर्ष-सवा वर्षांचीं मुलें बाबा, काका, मामा असे उच्चारसुलभ शब्द बोलत असतात. तिचीं भावंडेही तशींच बोलत आलीं. पण शांतीला तेही शब्द बोलतां येत नसत. पण जेव्हां तीं बोलूं लागली, तेव्हां विचित्रच बोलली. “मै मथुराकी चौबन (ब्राह्मणी) हुं मै शांती नहीं हुं. मेरा घर मथुरामें है” (मी मथुरेतील चौबे जातीची ब्राह्मणी आहे; मी शांती नव्हे माझे घर मथुरेत आहे.) माझ्या घरीं हटवापुऱ्या चांगल्या बनत असत. काशीफल व सीताफल यांची शाख उत्तम बनवितात. द्वारकाधीशाच्या मंदिरासमोर आमचें कापडाचें दुकान आहे, इत्यादि पूर्वजन्माची साहिती मधून मधून ती सांगूं लागली. पहिल्याने तिच्या या सांगण्याकडे घरातील

मंडळीने मुलीची बालबुद्धि म्हणून लक्ष दिले नाही; उलट तिचे आईबाप आणि विशेषतः तिचे काका बाबू ईश्वरदयाळ तिला 'तू अशी काय बरळतेस ? असें बोलूं नकोस' म्हणून थोडा धाकदपटशा देत. तरी तिची पूर्वजन्माची स्मृति वाढतच जाऊं लागली.

ती वरील गोष्टी जशी आपल्या घरच्या मंडळीस सांगे, तशी गल्लीतील लहान मुलांनाही सांगत असे; त्यावरून तेथील मुले तिला 'चौबन' म्हणून संबोधूं लागलीं. शांतीने भाजीच्या फळांचीं जीं दोन नांवे वर सांगितलीं त्यांचा—विशेषतः सीताफळाचा—खुलासा याच ठिकाणीं केलेला बरा. सफेत भोपळ्याला मथुरा-दिल्लीकडे काशीफळ म्हणतात, ते नांव तिच्या दिल्लीतील राहण्यामुळे ऐकण्यांत आले असेल; पण सीताफळाची गोष्ट तशी नाही. कोहळ्याला (कुष्मांडफळाला) मथुरेंतच सीताफळ म्हणतात, हे दिल्लीतील या लहान मुलीच्या परिचयाचें असणें शक्य नाही. पूर्वजन्मीच्या स्मृतीमुळेच तिनें हे नांव सांगितलें, हे उघड आहे.

पूर्वजन्माची ओळख पटविली

गेल्या श्रावण महिन्यांत दिल्लीतील छत्ते—गोपाल नांवाच्या देवालयांत एका ब्राह्मण कथावाचकाचें पुराण चालूं होतें. त्या ठिकाणीं घरच्या मंडळीबरोबर तीही गेली व कांहीं वेळानें सांगूं लागली कीं, "हे पंडितजी माझ्या ओळखीचे आहेत, ते मथुरेंत माझ्या घरीं येत असत, त्या वेळीं त्यांना मी सीध्या आटा, डाळ वगैरे खाद्यपदार्थ—देत असें." ही गोष्ट ऐकल्यावर तिच्या वडिलांची जिज्ञासा जागृत झाली. त्यांनीं शांतीला तिच्या पूर्वजन्मीच्या रचणा पत्ता वगैरे विचारून घेतला व कथावाचक पंडितजीकडे जाऊन वरील गोष्ट त्यांस सांगितली. त्यावर पंडितजींनीं शांती सांगत असलेली प्रत्येक गोष्ट अगदीं खरी आहे, म्हणून सांगितलें. तिला भेटण्यासाठीं ते रंगबहादुरच्या घरीं आले. ही गोष्ट बाहेर फुटून सर्व गल्लोगल्लीं पसरली आणि लोकांच्या झुंडीच्याझुंडी शांतीच्या दर्शनार्थ लोटूं लागल्या.

मैं मथुरा जाउंगी

दिवसेंदिवस शांतीदेवी चिंतातुर असल्याचें दिसूं लागलें. ती वडिलाना सांगूं लागलीं कीं, “मी मथुरेला जाणार; तेथें माझे घर आहे, माझा पति आहे व माझा एक मुलगा आहे. आणि द्वारकाधीशाच्या मंदिरासमोरील चौकांत माझ्या पतीचें दुकान आहे.” मुलीची अशी व्यग्रता पाहून तिच्या वडील मंडळीला मोठी चिंता उत्पन्न झाली. ही माहिती रंगबहादुरजींचे आस व संयुक्त प्रांतातील सेवानिवृत्त झालेले प्रोफेसर श्रीकृष्णचंद्र यांना समजल्यावर ते श्री. मास्तर विशुनचंद्र व दिल्लीतील ॲडव्होकेट ताराचंद्र यांना बरोबर घेऊन शांतीच्या पूर्वजन्मकथनाची माहिती काढण्यासाठी मोठ्या उत्सुकतेने रंगबहादुरजींच्या घरीं आले. त्यांनीं शांतीला तिच्या पूर्वजन्मस्मृतीची खात्री पटवितां येईल असे कांहीं प्रश्न विचारले; त्यांचीं उत्तरे तिनें विश्वास पटण्यासारखीं दिलीं. तिनें सांगितलें कीं, “पूर्वजन्मीं मथुरेंत एका चौब्याच्या घरीं माझा जन्म झाला होता व तेथील एका चौब्याशीं माझा विवाह झाला होता.” त्यावर तुझ्या पतीचें नांव काय, म्हणून श्रीकृष्णचंद्र यांनीं विचारलें. पतीचें नांव विचारतांच ती एखाद्या प्रौढ-विवाहित मुलीप्रमाणें फार लाजू लागली व नांव सांगेना. पुष्कळ आग्रह केल्यावर तिनें किशनचंद्रच्या कानांत हलक्या आवाजांत (दुसऱ्या कोणाला ऐकूं न जाण्याइतकें) “केदारनाथ” असें नांव सांगितलें; शांतीनें सांगितलेली सर्व हकीकत टिपून घेतल्यावर कुतूहलवश किशनचंद्रजींनीं खात्री पटवून घेण्यासाठीं त्या इत्थंभूत माहितीचें एक पत्र केदारनाथ चौबे यांना मथुरेस पाठविलें. तें वाचून पाहिल्यावर त्यांनीं उत्तरीं कळविलें कीं, “पत्रातील गोष्टी बऱ्याचशा पटतात, माझी पत्नी स्वर्गवासी झाल्यास दहा वर्षे झालीं. माझे धाकटे बंधु (कानजी चौबे) दिल्लींत लोखंडाचे व्यापारी आहेत, त्यांना भेटून विशेष माहितीची खात्री करून घेण्यास सांगा; त्यांची खात्री झाल्याचें पत्र आलें तर मी स्तः दिल्लीस अवश्य येईन.”

या पत्रानुसार चौबे कानजी यांची भेट घेऊन त्यांना सर्व हकीकत सांगितल्यावर ते आश्चर्यचकित होऊन म्हणाले की, मुलगी सांगते त्या सर्व गोष्टी खऱ्या आहेत. असे म्हणून मोठ्या उत्कंठेने ते शांतीला पाहण्यासाठी रंगबहादुरजींच्या घरी आले आणि शांतीला बाहेर घेऊन येण्यास त्यांनी सांगितले. शांती बाहेर येताच तिने कानजीकडे दुरूनच पाहून सांगितले की, "हे माझे धाकटे दीर आहेत (यह मेरे देवर हैं) आणि त्याबरोबर हेही सांगितले की, सखे दीर नसून चुलत दीर आहेत ! कानजी चौबे हे केदारनाथजींचे सखे बंधु होत अशी त्यांच्या पत्रावरून कृष्णचंद्रादि तेथील मंडळीची समजूत झाली होती; पण त्या नऊ वर्षांच्या मुलीने त्यांना केव्हाही पाहिले किंवा त्यांचे नांवही ऐकिले नसताना पूर्वजन्मातील नाते बिनचूक सांगितलेले पाहून सर्व मंडळी आश्चर्याने चकित झाली. ह्या गोष्टीमुळे कानजीचा विश्वास वाढून त्यांनी शांतीला काही प्रश्न विचारले व त्यांची उत्तरेही तिने खात्री पटण्यासारखी दिली. कानजींनी अशा रीतीने स्वतःची खात्री करून घेतल्यावर केदारनाथजींस दिल्लीस येण्यासाठी पत्र पाठविले.

पुढील माहितीत शांतीच्या पूर्वजन्मातील आसमंडळींचीं नांवे येतील. त्यांचे पारस्परिक संबंध आणि शांतीच्या पूर्वजन्मातील काही माहिती येथेच देऊन ठेवतो. शांतीच्या पूर्वजन्मातील घरचे नांव **लुग्धीदेवी**. तिच्या नवऱ्याचे नांव पं. **केदारनाथ चौबे**; त्यांच्या वडील बंधूचे नांव पं. बाबू-राम चौबे, यांच्या वडिलांचे (लुग्धीच्या सासऱ्याचे) नांव पं. महादेव चौबे. शांतीच्या पूर्वजन्मातील मुलाचे नांव कुमार **नवनीतलाल**. चौबे म्हणजे चतुर्वेदी, गौड ब्राह्मणांतील एक भेद. हे ऋग्वेदी-आश्वलायन, कुत्स गोत्री ब्राह्मण होत.

शांतीच्या पूर्वजन्मींच्या पित्याचे घर मथुरेत असून त्यांचे नांव पं. चतुर्भूज चौबे व आईचे नांव जगतीदेवी. ही सर्व मंडळी मथुरेत हयात आहे. लुग्धीदेवी बाळंतपणापूर्वी आजारी पडल्यामुळे तिला आग्रा येथे लॉड

लेडी हॉस्पिटलमध्ये नेण्यांत आले, तेथें तिच्यावर शस्त्रक्रिया करण्यांत आली; त्यांतच ती बाळंत होऊन तिला मुलगा झाला. त्याचेंच नांव नवनीतलाल. पुत्रजन्मानंतर दहाव्या दिवशीं—म्हणजे रविवार, ता. ४ आक्टोबर १९२५ रोजीं दिवसा १० वाजतां—ती वारली. मृत्युसमयीं तिचें वय २३ वर्षांचें होतें. ती जात्याच ईशभक्तिपरायण तशीच पतिभक्तिपरायण होती. तिनें आपल्या पतिसमवेत अनेक तीर्थयात्रा केल्या होत्या. असो.

हृदयस्पर्शी दृश्य

कानजी चौबे यांचें पत्र केदारनाथजींस मिळाल्यावर, कांहीं दिवसांनीं ते आपली द्वितीय पत्नी, लुग्धीदेवीचा मुलगा नवनीतलाल आणि मथुरेंतील कांहीं मंडळींसह ता. १३ नोव्हेंबर १९३५ रोजीं दिल्लीस आले. ही मथुरेंतील मंडळी बाबू रंगबहादुरच्या घरीं येत असल्याचें समजतांच आजूबाजूची शेंकडों मंडळी त्या ठिकाणीं जमली. त्या गर्दीत शांतीनें आशल्या पूर्वजन्मींचे पति केदारनाथ यांना चटकन ओळखलें. त्यांना पाहतांच ती प्रौढ-विवाहित मुलीप्रमाणें लाजली आणि किंचित् पुढें जाऊन त्यांच्या पायावर मस्तक नमविलें व रडूं लागली. जवळच तिचा पूर्वजन्मीचा मुलगा उभा होता, त्याला पाहतांच तिचें वात्सल्यप्रेम एकदम उमळलें. तिनें त्या मुलाला एकदम मिठी मारली, कुरवाळलें, त्याचे मुके घेतले आणि बराच वेळपर्यंत त्याला पोटाशीं धरून स्फुंदस्फुंदून रडली, आणि घरांत जाऊन आपलीं खेळणीं आणि मिठाई आणून त्याला दिली. नऊ वर्षांच्या बालिकेचें अकरा वर्षे वयाच्या पुत्रावरील हें असीम मातृप्रेम पाहून तिचे मातापिता, केदारनाथ चौबे आदि मथुरावासी मंडळी आणि इतर जमलेली मंडळीही गहिवरली आणि सर्वांचे नेत्र पाण्यानें भरून आले. केदारनाथची द्वितीय पत्नी शांतीच्या समोर आली, पण तिला तिनें ओळखलें नाहीं. केदारनाथ यांची ही द्वितीय पत्नी आहे, असें सांगतांच शांतीच्या चेहऱ्यावर खिन्नता दिसून आली.

नऊ वर्षांच्या बालिकेच्या वात्सल्याची आणि प्रेमाची ही अद्भुत लीला चौबे केदारनाथ यांनी पाहिली, तरी स्वतःचा विश्वास विशेष दृढ करण्यासाठी त्या मुलीला त्यांनी एकांतांत नेऊन कांहीं प्रश्न विचारले; त्या गोष्टी अशा होत्या कीं, त्यांची माहिती पति-पत्नीशिवाय दुसऱ्या कोणासही असणें संभवनीय नव्हतें. त्यांचीं खुलासेवार उत्तरें मिळाल्यावर, केदारनाथ-जींनीं जमलेल्या सर्व मंडळीपुढें येऊन सांगितलें कीं, “हा जीवात्मा तोच आहे कीं, जो पूर्वजन्मीं माझ्या पत्नीचा होता; यांत तिळप्राय संदेह नाही.” ह्या खासगी गोष्टींत शांतीनें केदारनाथजींना मुळींच माहित नसलेली अशी एक गोष्ट सांगितली, तेवढीच त्यांनीं जमलेल्या मंडळीस कळविली. तिनें असें सांगितलें कीं, “आपल्याला जें अपत्य होईल त्याच्या (अर्थात् त्या मुलाच्या) शुभकामनाप्रित्यर्थ आपण १०० रु. श्रीठाकुरजी द्वारकाधीशांच्या नांवानें अमुक एका घरांत अमुक जागीं पुरून ठेविले आहेत.” केदारनाथ परत मथुरेंत गेल्यावर शांतीनें सांगितलेल्या घरांत (त्यांचीं दोन घरे मथुरेंत आहेत), जाऊन कांहीं लोकांसमोर ती जागा खणून पाहतांच तेथें त्यांना १०० रु. ठेवलेले मिळाल्याचें पुष्कळ लोकांनीं पाहिलें. आम्हीं मथुरेंत जाऊन केदारनाथजींची भेट घेतली, त्या वेळीं शांतीच्या व त्यांच्या उपर्युक्त एकांतांत त्यांनीं विचारलेल्या किंवा तिनें सांगितलेल्या गोष्टींपैकीं कांहींतरी सांगतां येण्यासारखी गोष्ट आमच्या जिज्ञासातृप्तीसाठीं सांगाल काय म्हणून त्यांना विचारणा केली. त्या वेळीं एक गोष्ट आतां गुप्त ठेवण्याइतकी महत्त्वाची राहिली नाही असें म्हणून त्यांनीं सांगितलें कीं, ती आग्रा येथे हॉस्पिटलांत आजारी असतांना तिला आजारीपणांतून बरें होण्याची आशा दिसेना, म्हणून तिनें मला जवळ बोलावून मुलाकडे करुणादृष्टीनें पाहिल्यावर सांगितलें कीं, “मी आतां जगणार नाहीं, असें मला खात्रीनें वाटतें. तेव्हां माझ्या पश्चात् आपण दुसरा विवाह करणार नाहीं, अशी मला कबुली द्या.” “बरें आहे, तुझ्या इच्छेप्रमाणें वागेन,” म्हणून आपण सांगितल्यावर ती प्रसन्नचित्त झाली. ह्या प्रसंगाची आठवण वरील एकांतांत देऊन ती

मला म्हणाली कीं, “अशी कबुली दिलेली असतां आपण विवाह कसा केला ?” असो. ता. १६ नोव्हेंबर रोजी संध्याकाळी चौबे केदारनाथ दिल्ली सोडून मथुरेस जात असल्याचें समजतांच शांतीदेवी पूर्वजन्मभावानुसार पति-पुत्र-वियोगानें फारच उदासीन झालेली दिसूं लागली. त्यांच्या विचाराच्या तंद्रीत ती अस्वस्थ होऊन मथुरेची याद वारंवार काढूं लागली व मथुरेस जाण्याची आतुरता दाखवूं लागली. पूर्वजन्मीच्या पतीवर आणि पुत्रावर शांतीचें प्रेम असून त्यांच्यापासून पृथक् राहूं नये अशी तिची इच्छा आहे. केदारनाथ यांची एक बहीण मीरत येथें असते, ती ता. १६।१।३५ रोजी शांतीला भेटण्यासाठी दिल्लीस आली. तिला शांतीनें तेव्हांच ओळखलें. तिनेंही शांतीला कांहीं प्रश्न विचारून स्वतःची खात्री करून घेतली. त्यांत पुढील एक प्रश्न होता: “मथुरेंत तूं व मी वरच्या मजल्यावर झोंपत असतांना तुझ्या पायाला दर्द झालें होतें; त्या वेळीं तुला वर उचलून पोटाशीं धरून खालीं कोणी नेलें होतें, त्या प्रसंगाची आठवण असेल तर सांग ?” हा प्रश्न विचारतांच लज्जित होऊन तिनें तोंड एका बाजूला वळविलें, व जवळ पडलेल्या कागदावर “मेरे पति केदारनाथ” असे लिहून तो कागद तिनें नणंदेच्या हातीं दिला. हें उत्तर वाचतांच ती बाई आश्चर्यचकित झाली व तो कागदाचा तुकडा ती आपल्या घरीं घेऊन गेली. शांतीची मथुरेला जाण्याची इच्छा उत्कट होत चालली, तरी तिचे आईबाप तिला पाठविण्यास कबूल नव्हते. दिल्ली शहरांतील सुप्रसिद्ध पुढारी व आमचे स्नेही पंडित नेकीराम शर्मा, सुप्रसिद्ध ‘तेज’ पत्राचे डायरेक्टर लाला देशबंधु गुप्त, बाबू ताराचन्द अॅडव्होकेट इत्यादि प्रमुख मंडळी मधूनमधून शांतीदेवीच्या भेटिला येऊन तिला निरनिराळे प्रश्न विचारीत असत. त्यांत कांहीं प्रश्न असे होते कीं, “त्यांचीं उत्तरें या ठिकाणीं न देतां मी मथुरेंत गेल्यावर ‘देईन’ असें ती सांगे. संशोधनाच्या दृष्टीनें शांतीला मथुरेंत नेल्याशिवाय खात्रीलायक प्रत्युत्तरें मिळणार नाहींत असें दिसून आल्यावर पं. नेकीराम वगैरे मंडळीनें, बाबू रंगबहादुर यांनीं शांतीला मथुरेस घेऊन जावें, म्हणून

त्यांचें मन वळविलें. आणि ता. २४ नवंबर १९३५ रोजी लाला देशबंधु, पं. नेकीराम, बाबुरंगबहादुर, पं. दामोदरशास्त्रीप्रभृति २०।२५ मंडळी, शांती-देवी, तिची आई व बहिणीबंधूसह मेलट्रे नमधून मथुरेस जाण्यास निघाली.

शांतीदेवीची मथुरायात्रा

आपणाला मथुरेस नेत असल्याची खात्री झाल्यावर गाडींत शांती मोठ्या प्रसन्नचित्तानें बोलूं लागली. आपलें घर, पतीचें दुकान, द्वारका-धीशाचें मंदिर, विश्रामघाट वगैरे स्थळांसंबंधी ती स्वतःशीं किंवा दुसऱ्या कोणापाशीं तरी बोले. मथुरा स्टेशन जवळ येत असल्याचें दिसतांच “मथुरा आगई हें, यह उसीका जंगल हें” म्हणून ती मोठ्याने सांगूं लागली. ह्या जन्मांत शांतीनें केव्हांही ह्या प्रदेश पाहिला नव्हता !

स्टेशनवरील दृश्य: — ही मंडळी मथुरा स्टेशनवर उतरतांच पं. नेकीराम शर्मा व देशबंधु गुप्त यांनीं सर्वांना विनवून सांगितलें कीं, कोणीही शांतीला बोलून अथवा इशारा करून कांहींही सांगूं नये. त्यांनीं शांतीला तिच्या आईबापांकडून निराळी करून स्वतःकडे घेतली. स्टेशनवर अगो-दरच थोडी गर्दी जमली होती. शांतीला देशबंधु गुप्त आपल्या अंगावर घेऊन बाहेर पडत होते, तोंच एक गृहस्थ गर्दीतून पुढें येऊन म्हणाले कीं, “मुली, मी कोण आहे, सांग ?” शांती देशबन्धूंच्या अंगावरून खाली उतरली, आणि त्या गृहस्थांच्या चरणांवर दोन्ही हातांनीं प्रणाम करून म्हणाली “ये मेरे जेठ हें” (हे माझे वडील दीर आहेत). गोष्ट खरीच होती. हे गृहस्थ केदारनाथजीचे वडील बंधु पंडित बाबूराम चौबे होते. शांतीदेवीच्या मुखावाटे निघालेले शब्द ऐकतांच पं. बाबूरामजींचें हृदय भरून आलें व डोळ्यांतून घळघळ अश्रु वाहूं लागले. आम्हीं मथुरेंत त्यांची भेट घेतली, त्या वेळीं वरील प्रसंगाची माहिती सांगतांना ते गद्दिवरले व किंचित्काल त्यांच्या मुखावाटे शब्द निघेना !

दिल्लीहून आलेली सर्व मंडळी टांग्यांत बसून मथुरा नगरींत जावयास निघाली. रस्त्यांत दुतर्फा मनुष्यांची इतकी गर्दी होती कीं, त्यांतून टांगा हाकर्णे कठीण जात होते. सर्वांच्या पुढील टांग्यांत पुढच्या बाजूस (front seat वर) शांतीदेवीला बसवून पं. नेकीराम, लाला देशबंधु गुप्त आणि बाबू अमरनाथ अॅडव्होकेट हे गृहस्थ तिच्याबरोबर मार्गेपुढें बसले होते व इतर टांगे मागाहून चालत होते. ज्या टांग्यात शांतीदेवी होती, त्या टांगेवाल्याला पं. नेकीराम शर्मा यांनीं कानांत सांगितलें कीं, त्यानें मुलीला कांहीं न विचारतां ती सांगेल त्या रस्त्यानें टांगा हाकावा आणि शांतीला सांगितलें कीं, “मुली, तूं आपल्या घरीं जाण्याचा रस्ता टांगेवाल्याला सांगत जा.” टांगा चालू झाल्यावर शांती म्हणाली कीं, हा काळ्या रंगाचा (Coal-tar) रस्ता पूर्वीं नव्हता. “कंकरकी सडक थी” आजूबाजूचीं कांहीं घरे नवीन दिसतात; असें म्हणून तिनें होलीदरवाजाकडे टांगा नेण्यास सांगितलें. टांगा त्या दिशेनें चालूं लागल्यावर पंडितजींनीं विचारलें कीं, “होली दरवाजा ओळखण्याला कांहीं खूण असेल तर सांग.” शांती म्हणाली, “त्या दरवाजावर गोळघडी (घड्याळ) लावलेली आहे.” तो दरवाजा (होली गेट) दुरून दिसूं लागतांच शांती मोठ्यानें ओरडून म्हणाली हाच तो होली दरवाजा. दरवाजावर मोठें घड्याळ होतेंच. शहराच्या मध्यभागीं टांगा आल्यावर— या ठिकाणीं निरनिराळ्या दिशांनीं जाण्याचे रस्ते आहेत म्हणून तो हळू हळू हाकला जात असतांना तिला विचारलें कीं, तुझे घर कोणच्या गल्लींत आहे तें सांग. तिनें विश्वासपूर्वक सांगितलें कीं, पुढें सरळ चला, आणि छत्ताबजार १२ व्या गल्लीजवळ टांगा थांबवा. शांती चौकस नजरेनें गेल्या पाहत होती; पण लोकांच्या गर्दीगोंगाटामुळें किंचित् घाबरल्यासारखी होऊन तिनें टांगा पुढें हांकण्यास सांगितलें. टांगा कंसखार नजीकच्या सुखसंचारक गल्लीजवळ येतांच ती आजूबाजूला पाहून म्हणाली, “पंडितजी, आम्ही पुढें आलों टांगा मार्गे नेला पाहिजे, आमची गल्ली मार्गे राहिली.” तिच्या सांगण्याप्रमाणें टांगा वळवून चालूं लागल्यावर तिनें बरोबर १२ व्या गल्लीजवळ तो

उभा करविला. या ठिकाणी दिल्लीहून आलेली सर्व मंडळी टांग्यांतून उतरून शांतीच्या मागून-ती नेईल तिकडे-चालू लागली. गृहप्रवेशः—शांती गळीतून घरे पाहत पाहत चालली असतांना ती आपल्या घराजवळ बिनचूक आली आणि उल्हसित होऊन एकदम घरांत शिरली. घरांत प्रवेश करताच एखादा घर सोडून दीर्घकालपर्यंत परदेशांत राहिलेला मनुष्य घरीं परत आल्यावर आपल्या जन्मस्थानाचें जसे निरीक्षण करतो, तशी ती आपलें घर न्याहाळीत होती. शांतीदेवी आपल्या घराकडे आल्याची बातमी शहरांत विद्युद्देगानें फैलावल्यामुळें तिच्या घराजवळ हजारों लोकांची गर्दी कोसळली. शांती आपल्या घरांत मालकिणीप्रमाणें फिरूं लागली ! पूर्वजन्मीं ती त्या घरांत कांहीं वर्षे राहत होती. नंतर त्यांच्याच दुसऱ्या घरांत राहत असे. हें पहिलें घर अलीकडे भाड्यानें दुसऱ्या मनुष्यास दिलें आहे. “ त्या घराचा रंग आपण राहत होतो त्या वेळीं पिवळा होता, आतां सफेद रंग दिसतो ” असें तिनें म्हटलें. तपास करतां ती गोष्ट खरी ठरली. तिनें त्या घरांतली आपली झोपण्याची खोली दाखविली व इतर जागांचीं नांवां वगैरे बिनचूक सांगितली. ह्या घरांत राहणाऱ्या गृहस्थानें तिला विचारलें, “ बरें, तूं ह्या घरांत राहत होतीस तर ह्याचा “ जाजरु ” कोठें आहे तो दाखव. ” (मथुरेंत शौचकूपाला “ जाजरु ” म्हणतात; हा शब्द दिल्लीवाल्यांस नवीन वाटला. दिल्लींत त्याला पाखाना, संडास, ट्टी अशीं नांवां आहेत). तो जाजरु अशा ठिकाणीं होता कीं, माहितगार मनुष्याशिवाय परकी मनुष्याला सहज दाखवितां आला नसता. पण आश्चर्याची गोष्ट अशी कीं, ती (शांती एकटीच) जिना उतरून थेट शौचकूपसमोर येऊन म्हणाली “ ये जाजरु हैं. ” येथून तिला विश्रांतीसाठीं जबलपूरकुंज नांवाच्या जागेंत दोन तास विश्रांति देण्यासाठीं नेली जात असतांना गर्दीत उभ्या असलेल्या ७० वर्षांच्या वृद्ध ब्राह्मणास पाहून ती वक्रीलसाहेबांच्या अंगावरून खालीं उतरली. आणि ब्राह्मणाच्या दोन्ही पायांना हातांनीं स्पर्श करून प्रणाम केल्यावर उजव्या हाताचीं दोन बोटें

आपल्या डोळ्यांवर ठेवलीं आणि तोंड किंचित् बाजूला वळवून म्हणाली, “यह मेरे ससुर हैं.” हें ऐकतांच वृद्ध ब्राह्मण अतिशय गहिवरला. हे वृद्ध गृहस्थ शांतीच्या पूर्वजन्मींचे श्वशुर पं. महादेव चौबे होत. (सासऱ्या-सारख्या वडील मंडळीपुढें डोळ्यांवर बोटें ठेवून आदर प्रदर्शित करण्याचा रिवाज मथुरेंतील आहे. दिल्लींत तसा रिवाज नाही, ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे). वरील दृश्य पाहतांच सर्वांनीं शांतीचा जयजयकार केला. सदरील कुंजांत कांहीं वेळ राहिल्यावर शांतीचा पूर्वजन्मींचा भाऊ विठ्ठलदास आणि चुलतसासरे पं. वनमाली त्या ठिकाणीं येतांच त्यांनाही तिनें ओळखिलें. शांती आपल्या दुसऱ्या घरीं जाण्याचा आग्रह करूं लागली. म्हणून तिला एका दिल्लीवाल्या गृहस्थाच्या खांद्यावर बसवून तिनें सांगितलेल्या रस्त्यानें इतर मंडळी तिच्यामागून चालूं लागली. कांहीं गेल्यांतून गेल्यावर ती चौबे मोहल्ल्यांत गेली व तिनें आपलें घर दाखविलें. ह्याच घरांत तिचे पूर्वजन्मींचे पति पं. केदारनाथ सपरिवार राहत असतात. मथुरेंतील आपल्या घरांत एक विहीर असल्याचें ती दिल्लींत सांगत असे, म्हणून पं. नेकीराम शर्मांनीं घरांत जाऊन सगळीकडे पाहिलें; पण विहीर त्यांना दिसली नाही. पंडितजी बाहेर येऊन शांतीला म्हणाले, “तूं विहीर आहे म्हणतेस तें खोटें, घरांत विहीर नाही.” शांती थेट घराच्या चौकांत गेली आणि विश्वासपूर्वक एका कोनाजवळें पाय ठेवून म्हणाली कीं, विहीर या ठिकाणीं होती. त्यावर घरांतील एका मनुष्यानें सांगितलें कीं, विहीर ह्या ठिकाणीं होती खरी. पण जमिनीसपाट तिला दगडांनीं बंद केली आहे. असें सांगून कुदळीनें तेथील एक दगड वर उचलेंला. तेव्हां विहिरीचा आंतील भाग सर्वांच्या नजरेस पडला. मग शांतीला पंडितजींनीं विचारलें कीं, “तूं १०० रुपये पुरून ठेवल्यांचें सांगतैस, ती जागा कुठें आहे ?” तिनें “वर चला” म्हणून त्वरित सांगितलें. वरच्या मजल्यावर रुपये कसे पुरून ठेवले असतील, अशी शंका मंडळींस आली. शांती जिना चढून वर गेली, पण जिच्यासमोर असलेल्या खोलींत न जातीं ती

डावीकडच्या बाजूस लहानशा अंगणांत असलेल्या खोलीच्या दरवाजापुढे येऊन म्हणाली की, “टाळें काढा, हीच माझी खोली, त्यांतच मी रुपये ठेविले आहेत.” टाळें काढल्यावर ती मालकिणीप्रमाणें निःशंक खोलींत जाऊन एका कोनावर पाय ठेवून म्हणाली, “त्या जागीं रुपये गाडले आहेत.” ती जागा थोडी खणतांच तेथें लहानसा खाडा असलेला दिसला. पण रुपये नव्हते. शांतीला विश्वास पटेना, म्हणून तिनें स्वतः खाड्यांत हात घालून खाडा शोधला. केदारनाथजींनीं दिह्छीहून परत आल्यावर जागा खणून तेथील रुपये पूर्वीच काढून घेतले असल्याचें मंडळीस कळविलें, त्या वेळीं शांतीसह सर्व मंडळी निःशंक झाली. दिह्छींत ती आपल्या (पूर्वजन्मीच्या) आईबापांबद्दल कांहीं बोलत नसे, पण मथुरेंत आल्यावर बोलूं लागली, म्हणून मंडळीनें तिला शीतला मोहल्ल्यांत तिच्या बापाच्या घरीं नेली, त्या ठिकाणीं पूर्वीच ३०।४० स्त्रिया शांतीला पाहण्यासाठीं येऊन बसल्या होत्या. त्यांतून शांतीनें पहिल्यानें आपल्या चुलतीला ओळखलें, आणि नंतर आपल्या आईला (जगतीदेवीला) ओळखतांच तिला मिठी मारून चिकटून बसली. जगतीदेवीनें तिला घट्ट मिठी मारून लहान बालकाप्रमाणें पोटाशीं धरलें. तिच्या नेत्रांतून स्नेहमय आसु बाहेर पडूं लागले. माता-पुत्रीच्या अभूतपूर्व संमीलनाचें हें दृश्य इतकें हृदयद्रावक होतें कीं, तें पाहणाऱ्या प्रत्येक स्त्री-पुरुषाच्या नेत्रांवाटे अश्रु बाहेर पडल्याशिवाय राहिले नाहींत. शांतीनें आपल्या पित्याला पाहतांच ती त्याच्या चरणंवर पडून पोटाला विलगली. पं. चतुर्भुज चौबे यांनीं तिला कुरवाळून पोटाशीं धरलें. कांहीं वेळानें फार प्रयासानें तिला पित्यापासून अलग करण्यांत आलें. शांतीनें तेथें आलेल्या पूर्वजन्मीच्या तिच्या मैत्रिणीसही ओळखिलें. त्यानंतर तिनें द्वारकाधीशाच्या मंदिरांत व विश्रामघाटाकडे जाण्याची इच्छा प्रदर्शित केली. पण म्हणाली, “ ह्या वेळीं मंदिराचा दरवाजा बंद असणार. ” ती मंदिरापुढें आली तेव्हां दरवाजा बंद होता, म्हणून तिनें दुरूनच दोन्ही हात जोडून देवाला नमस्कार

केला. तेथून ती विश्रामघाटाकडे जातांना म्हणाली कीं, तेथे जमुनाजीत मोठाले कांसव आणि मासे आहेत. (ते नेहमीं अहोरात्र पाहण्यांत येतात) तिनें घाटावरून मोठ्या श्रद्धेनें यमुनेला दंडवत घातला, तिचे जळ प्राशन केलें आणि स्नान करण्याची इच्छा कळविली. परंतु जवळच्या मंडळीनें मनाई केल्यामुळे ती आचमन आणि मार्जन करून तृप्त झाली. तिनें फुलें आणि नारळ जमुनाजीला वाहिल्यावर मंडळी मार्गे परतली. त्या दिवशीं संध्याकाळीं बारा वाजतां, शहराच्या बाहेर अर्धा मैल दूर उघड्या जागेत असलेल्या किशोरीरमण हायस्कूलच्या विस्तीर्ण पटांगणांत सुमारे १० हजार लोकसमूहाच्या समेपुढें शांतीला एका उंच जागीं उभी करून, पं. नेकीरामशर्मांनीं शांतीसंबंधीं सुरवातीपासून हा कालपर्यंतची सर्व घटना निवेदन केली.

दिल्लीकडे प्रस्थान

शांतीच्या मनांतून आपल्या पूर्वजन्मींच्या आत्तांजवळ--विशेषतः आपल्या मुलाच्या सान्निध्यांत--राहण्याची प्रबल इच्छा होती, व आई, बाप, आणि पं. केदारनाथ यांचीही इच्छा तिनें कांहीं दिवस राहावे अशी होती. परंतु तिच्या सध्याच्या आईबापांनीं तिला त्याच दिवशीं परत दिल्लीस नेण्याचे ठरविलें. त्यांचा हेतु असा दिसून आला कीं, ती मथुरेंत जितके जास्त दिवस राहिल तितका तिचा पूर्वजन्मींच्या आत्तांसंबंधीं मोह वाढत जाईल व परत गेल्यावर ती जस्त दुःखी होईल. म्हणून शांतीसहित सर्व मंडळी त्याच दिवशीं रात्रीच्या गाडीनें दिल्लीस परत गेली.

दिल्लीतील प्रचंड जाहीरसभेंत

ता. २९।११।३५ रोजी दिल्लीतील म्युनिसिपल कमिशनर, लाला देशबंधु, पं. गंगाप्रसाद शास्त्री, लाला विश्वंभर दयाळप्रभृति १३ ठाणी गृहस्थानीं जाहीरपत्रके काढून टाउनहॉलच्या मागील आझाद पार्कमध्ये

कॅप्टन मूलसिंग नांवाच्या शीख गृहस्थांच्या अध्यक्षतेखाली जंगी सभा भरविली. सभेत शांतीदेवीच्या दर्शनासाठी सुमारे ३० हजार स्त्री-पुरुषांचा समुदाय लोटला होता. शांतीला उंच जागी उभी केल्यावर तिने चार शब्द बोलून दाखविले. नंतर लाला देशबंधु गुप्त, बाबू ताराचंद्र माथुर आणि पं. नेकीराम शर्मा यांनी आपल्या भाषणांत शांतीसंबंधी आलेले अनुभव सविस्तर निवेदन केले. अध्यक्षांनी आपल्या भाषणांत स्पष्ट सांगितले की, “पुनर्जन्माचा सिद्धांत शीख समाजाला नवीन नाही.”

पं. नेकीराम शर्मा आणि लाला देशबन्धु गुप्त यांचे
संयुक्त जाहीर पत्र.

अनेक वृत्तपत्रांच्या प्रतिनिधींनी त्या दोन गृहस्थांची भेट घेतल्यावर त्यांनी आपला अनुभव तुम्हाला दिल्याप्रमाणे त्यांना लिहून दिला, “अगदी बारीकसारीक गोष्टींतही पूर्णपणे तपास केल्यावर आमची खात्री झाली आहे की, पूर्वजन्मी जो आत्मा चौबे केदारनाथ यांच्या धर्मपत्नीमध्ये होता, तोच कुमारी शांतीदेवीच्या देहांत वास करित आहे, यासंबंधी आम्हांला यत्किंचितही संदेह राहिलेला नाही.”

मरणोत्तर स्थितीची अस्पष्ट स्मृति.

या अत्यंत महत्त्वाच्या घटनेसंबंधी शांतीला काही प्रश्न विचारून पाहण्याची आमची इच्छा होती, ती विफल कशी झाली, हे सुरवातीस सांगितलेच आहे. चौबे केदारनाथ यांनी शांतीला एकांतांत हा प्रश्न विचारल्यावर तिने मधूनमधून जे सांगितले त्याचा सारांश त्यांनी आमच्या विनंतीवरून सांगितला तो असा होता: देवी म्हणाली, “आपणाला नेण्यासाठी चार दिव्य रूप आले होते. त्यातील एकाच्या हातांत काणूस होते. कांहीं होते व दुसऱ्याच्या हातांत प्रकाशमय असे कांहीं होते. त्यांच्यामार्गे आणखीही कोणी होते. ती मंडळी मला उंच आकाशमार्गाने नेत होती. जातांजातां

धुराच्या प्रचंड लोटांतून (बडा धुंवा) गेल्यावर एका तेजस्वी अशा विशाल भवनांत नेल्यावर तेथे चतुर्भुज भगवानाच्या समोर आपणास उभे केले. त्याने कांहीं इशारा केल्यावर त्या लोकांनी मला एका शिडीवरून उतरून अंधारमय कोठडींत बंद करून ठेवले. त्या ठिकाणी मला निद्रा आली. निद्रा विसर्जन होऊन पाहते तर तेथील अंधकार जाऊन चांदण्यासारखा प्रकाश फैलावलेला दिसला. सर्वच कांहीं बरोबरसे आठवत नाही.” असे म्हणून ती पुढे कांहीं सांगेनाशी झाली. इति:

एका तार्किकाची शंका

प्रवासांत एका आधुनिक विद्वान गृहस्थाशी आमचे या विषयावर बोलणे चालले असतांना “पुनर्जन्मासंबंधी आपली खात्री होत नाही, मेल्ले म्हणजे सर्व गेले, पुनर्जन्म कसचा” अशी त्याची विचारसरणी दिसली. त्यावर जीवात्मा जन्म कसा घेतो, ह्यासंबंधी भगवद्गीतेतील ‘वासांसि जीर्णानि-यथा विहाय’ हा श्लोक, छांदोग्य उपनिषदांत वर्णिलेल्या भूलोकादि पंचाग्नी-तून संस्कार पावून शेवटी जीव गर्भापर्यंत येऊन स्थूल देहधारी कसा बनतो ते, तसेच बृहदारण्यकोपनिषदांतील तृणजलुकेचा दृष्टांत (यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वा अन्यं आक्रम आक्राम्य आत्मानं उपसंहरति ...) इत्यादि वैदिक सिद्धांतावर आमच्या अल्पमतीप्रमाणे विवरण केले. ते ऐकून घेतल्या-वर विषय वळवून श्राद्धविधि म्हणजे मृताच्या नावे श्राद्ध करून भोजनादि दान देणे व्यर्थ कसे हे शांतीचे उदाहरण देऊन त्यांनी सांगितले. ते गृहस्थ म्हणाले, “आता सांगा की, ह्या शांतीदेवीला तिच्या पूर्वजन्मीच्या पतीने दिलेल्या श्राद्ध-वस्तु ह्या जन्मी कशा मिळणार?” त्यावर आम्ही विशेष चर्चा न करता इतकेच सांगितले की, आमच्या शास्त्रांत असे कोठे सांगितले आहे की, ज्या दिवशी श्राद्ध केले जाते, त्या दिवशी मृतात्म्याला दिलेल्या वस्तु जशाच्या तशाच पोचतात म्हणून ? श्राद्धसंकल्पांत “असद्गति नाश, सद्गति आणि अक्षयसुख प्राप्ति यासाठी श्राद्ध करतो ” हा उद्देश आहे. श्राद्ध

करणारांची श्रद्धा अशी असते की, श्राद्धसंपादनाचें श्रेय मृत जीवांना मिळत असतें. शांतीच्या पूर्वजन्मीच्या पतीनें केलेल्या श्राद्धाचें श्रेय शांतीला ह्या जन्मीं मिळत असलें पाहिजे. तिचा जन्म श्रीमंत कुळांत झाला आहे, तिला इच्छेप्रमाणें उत्कृष्ट अन्न मिळत आहे. उत्तम कपडेलत्ते मिळत आहेत. माता-पित्याकडून मोठ्या प्रेमानें तिचें लालनपालन होत आहे. अशा रीतीनें ती ऐहिक सुखांत रुळत असलेली दिसत आहे, आणि तिचें नांव आज सर्वतोमुखीं झालें आहे हें बऱ्हांशीं श्राद्धाचें फळ म्हणून कां समजूं नये? आमच्या सांगण्यावरून त्यांची शंकानिवृत्ति झाली असें दिसलें नाहीं. पण “विचार करण्यासारख्या ह्या गोष्टी आहेत खऱ्या; आमच्यासारखे तार्किक उपनिषदादि ग्रंथांकडे दुर्लक्ष करतात, ही आमची चूकच आहे,” अशी शेवटीं त्यांनीं कबुली दिल्याबद्दल आम्हीं त्यांचे आभार मानले. अस्तु.

शांतीच्या भावी आयुष्यक्रमणासंबंधीं सुचलेला विचार

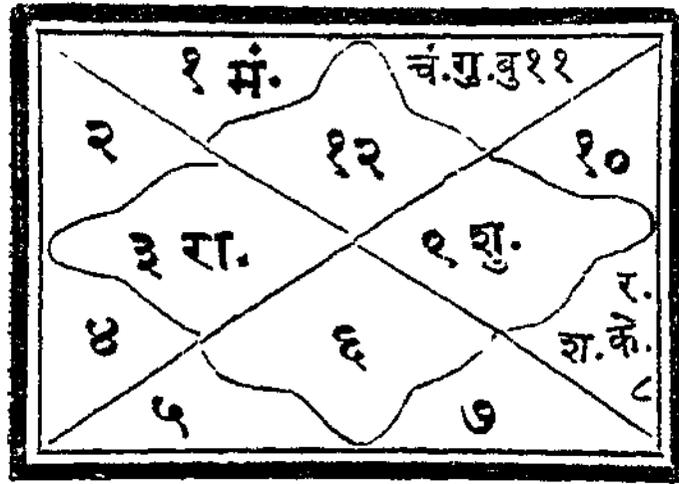
शांती तीनचार वर्षेपर्यंत बोलत नव्हती. पण पुढें ती बोलूं लागली. यावरून जन्मतः ती मुकी असून पुढें तिला वाचा आली असें म्हणतां येत नाहीं. पूर्वजन्मींची पूर्ण स्मृति प्राप्त होण्याला तीनचार वर्षांच्या मौन्याची आवश्यकता नियत असावी, तिची पूर्वजन्मविषयक स्मृति, तिच्या पुढील आयुष्यांत अशीच राहिल्यास तिचें वैवाहिक जीवन सुखप्रद होईलच असें वाटत नाहीं. मग नियतीची इच्छा काय असेल ती असो. कदाचित् पुढें कांहीं वर्षांनीं, तिची आजची स्मृति साफ नष्ट होणार नाहीं असें नाहीं. तिच्या वडिलांच्या मनांत असे विचार घोळत असावे, असा मथुरेंतून शांतीला त्याच दिवशीं त्यांनीं दिल्लीस परत नेतांना काढलेल्या उद्गारांवरून तर्क होतो. असो.

पूर्वदेहातील शांतीचा मृत्युकाल ता. ४ ऑक्टोबर १९२५, आणि प्रस्तुत देहाचा जन्मकाल ता. ११ डिसेंबर १९२६ असे आहेत. त्यावरून मृत्यूनंतर दुसरा देह धारण करीपर्यंत तिला १४ महिन्यांचा

अवधि लागला असें स्पष्ट दिसतें. यांतून गर्भवासाचे ९ महिने कमी केले, म्हणजे बाकी राहिलेल्या ४ महिन्यांचा काल तिच्या जीवात्म्यानें, ती अस्पष्ट सांगते त्या मरणोत्तर स्थितींत व्यतीत केला असेल काय, असें वाटूं लागतें. शांतीची जन्मकुंडली मिळवून ती खाली दिली आहे; ज्योतिर्विदांनीं तिचा उपयोग करून पाहावा.

जन्मस्थानः—दिल्ली शहर

जन्म वेळाः—शनिवारी दिवसा १ वाजून ४० मिनिटें
मार्गशीर्षशुक्ल ७ संवत १९८३, शके १८४८, ११ डिसेंबर १९२६

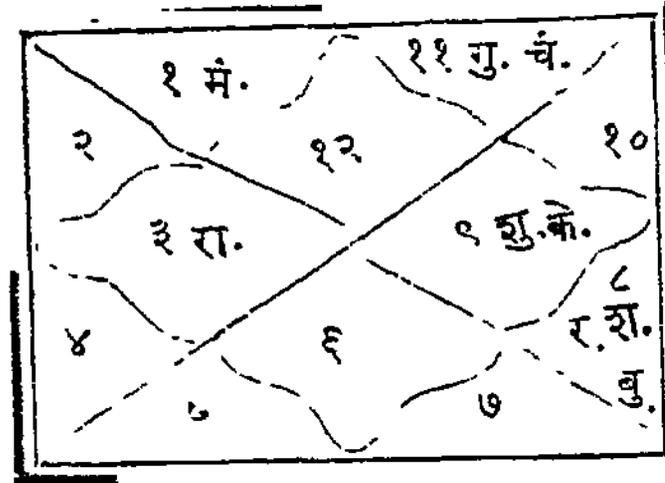
श्रीसाईबाबांनीं अनेकांना त्यांच्या पूर्वजन्मांची माहिती देऊन प्रचीति दाखविलेली सेवकाला ठाऊक आहे. रा. व. बांबर्डेकरांनीं आपल्या प्रवासांत बुद्ध्या वेळांत वेळ काढून जी माहिती मिळविली आणि श्रीसाईलीलेच्या वाचकांसाठीं प्रेमपुरस्सर भावनेनें पाठविली, त्याबद्दल त्यांचे आभार मानण्यांत येत आहेत. आणि आधुनिक विद्वानांनीं या हृदयस्पर्शी घटनेकडे खास लक्ष द्यावे, अशी त्यांना नम्र विनंती करण्यांत येत आहे.

—संपादक

श्रीसाईलीला

चुकीची दुरुस्ती

मार्गील पानावर दिलेली कु. शांतीदेवीची कुंडली चुकीची असून वरोवर कुंडली पुढीलप्रमाणे आहे:—

—संपादक

श्रीदत्तचित्साईसद्गुरुभ्योन्नमः

श्रीसाईलीला संपादक महाशय यांस,

कृ. शि. सा. न. वि. वि. खालील अनुभव व शिकवणूक आपल्या श्रीसाईलीलेच्या अंकांत कृपेने प्रसिद्ध करण्यास नम्र विनंती आहे.

बाबांची अन्नशुद्धीची व वैश्वदेवाची शिकवणूक

गेल्या श्रीगुरुपौर्णिमेच्या उत्सवाकरितां मी श्रीक्षेत्र शैलवि (शिरडी) येथे गेलों होतो. उत्सव संपल्यावर संस्थानच्या कामाकरितां कांहीं दिवस तेथे जास्त राहिलों होतो. ता. २८-७-३५ रोजीं मी सुमारे दिवसा दुपारीं १-१॥ वाजतां श्रीद्वारकामाईत नित्याप्रमाणें श्रीबाबांची व श्रीधुनीमाईची पूजा करण्याकरितां गेलों व बाबांच्या फोटोजवळ बसलों. इतक्यांत तेथे श्री. सगुण मेरु नाईक हे नैवेद्य घेऊन आले. भाताचे दोन घास धुनीमाईत टाकून एक पळभर धुनीमाईजवळील भिंतीपार्शीं उभे राहिले, व नंतर त्यांनीं नैवेद्यास आणिलेला भात व पोळ्या एके ठिकाणीं कुस्करून त्यांतील कांहीं भाग तेथे असलेल्या मातीच्या पात्रांत (कोळंब्यांत) ठेवला व बाकीचा भाग खालीं जमा झालेल्या चारपांच कुत्र्यांस घातला. मीं सगुणरावास विचारलें कीं, तुम्ही आतां धुनीत काय केलेत ? त्यांनीं मला खालील हकीकत सांगितली.

मी सन १९१२ सालीं प्रथम शिरडीस आलों. त्या वेळीं मला कांहीं उद्योगधंदा नव्हता. मीं ६ महिने तसेच काढले. पुढे बाबांना नैवेद्य नेऊं लागलों. सुमारे २ वर्षांनीं मला स्वप्न पडलें, कीं, बाबांच्या मशिदींत मी धुनीमाईजवळ उभा आहे. बाबा म्हणाले, “सगुण, मला सकाळीं न्याहारीला थोडा मऊ मऊ भात आणीत जा.” मी जागा झालों व दुसऱ्या दिवशीं सकाळच्यापासून थोडा मऊ भात, एक पापड, व थोडे दही असें दररोज सकाळीं ७-७॥ वाजतां घेऊन जाऊं लागलों. बाबा त्यापैकी थोडे थोडे खात. याप्रमाणें

क्रम सुमारे २ वर्षे चालला. नंतर एके दिवशीं सकाळीं नेहमींप्रमाणें न्याहारी घेऊन श्रीद्वारकामाईत गेलों व धुनीमाईजवळील भिंतीजवळ उभा राहिलों. बाबांनीं विचारलें, “भातावर तूप घातलें आहे काय ?” मीं म्हटलें “नाहीं.” बाबा म्हणाले “आतां दररोज तूप घालून भात आणीत जा.” असें म्हणून बाबांनीं न्याहारीच्या भातांतील दोन घास हातानें घेऊन स्वतः ते धुनीमाईत टाकले, व मला म्हणाले कीं, आतां दररोज भातावर तूप घालून त्यांतील दोन घास प्रथम धुनीत टाकीत जा व नंतर मला न्याहारी देत जा. मीं मग तसें करूं लागलों. बाबा समाधिस्थ होईपर्यंत माझा हा वैश्वदेवाचा, न्याहारीचा व बाबांच्या नैवेद्याचा दररोजचा क्रम अव्याहत चालू होता. आतां मीं सकाळची न्याहारी नेत नाहीं, पण दुपारचा नैवेद्य नेतो. भातावर तूप घालतो. त्यांतील दोन घास प्रथम धुनीमाईत टाकतो, अर्धा नैवेद्य तेथें असलेल्या खापराच्या कोळंब्यांत टाकतो व बाकीचा नैवेद्य कुत्र्यांना घालतो. पण पूर्वींप्रमाणें बाबा जिवंत आहेत असें समजून पुन्हा सकाळीं न्याहारी नेऊन धुनीत दोन घास टाकावे असें वाटूं लागलें आहे.

असो. वरील प्रत्यक्ष घडलेल्या गोष्टीवरून बाबांनीं सगुणरावांस तीन तत्त्वांचा उपदेश केला. सगुणरावांनीं बाबांना सकाळीं न्याहारी व दुपारीं नैवेद्य असें दोन वेळ जेवण देत जावें. भातावर तूप घातल्यावांचून म्हणजे अन्नशुद्ध केल्यावांचून आणूं नये, व प्रथम तूपभाताचे दोन घास अग्नींत टाकल्यावांचून म्हणजे वैश्वदेव केल्यावांचून बाबांना (परमात्माला) न्याहारी किंवा नैवेद्य देऊं नये.

वास्तविक ज्ञानी किंवा सिद्ध (सगुण परमात्मा जीवन्मुक्त) पुरुष वर्णाश्रम-धर्मातीत असतात. तथापि ते लोकसंग्रहाकरितां विहितकर्माचें स्वतः आचरण करून लोकांस धडा घालून देतात.

हैं ऐसें असें स्वभावे । म्हणोनि कर्म न संडावे.

विशेषें आचरावे । लागे संतीं ॥ श्रीमद्भगवद्गीता अ. ३

श्लोक २१ वरील श्रीज्ञानेश्वर भाष्य ओवी १५९.

म्हणोनि समर्थ जो येथें । अथिला सर्वज्ञते ।

तेणें विशेषें कर्मातें । त्यजावें ना ॥

श्रीज्ञानेश्वरी अ. ३ श्लो. २४ ओ. १६८

वरील ओव्यांत सांगितल्याप्रमाणें बाबांनीं स्वतः वर्तन करून दाखविलें च तसें आचरण करण्याचा उपदेशही केला.

सगुणराव उच्चवर्णीय नसतांना बाबांच्या आज्ञेप्रमाणें ते वर्तन करतात. परंतु ब्राह्मणही उच्चवर्णीय म्हणवून घेणाऱ्या किंवा स्वतःस उच्चवर्णीय मानणारांची व विहित कर्मांची फारकत होत चालली आहे. कांहीं अपवाद खेरीज करून फारच थोड्या लोकांच्या घरीं नित्य वैश्वदेव होत असेल. ही उन्नति कीं अवनती ? हें देशाचें-विशेषें करून उच्चवर्णीयांचें दुर्भाग्य कीं सौभाग्य ?

ठाणें,
गुरुवार, श्रावण
शु. २ शके १८५७,
ता. १-८-३५.

आपला नम्र सेवक,
बालकृष्ण विश्वनाथ देव

ह. भ. प. कै. रा. रा. हरि सिताराम दीक्षित अंक

देहावसान-सोमवार ज्येष्ठ वद्य ११, शके १८४८ (ता. ५ जुलै १९२६)

॥ जनीं मरोन उरवावें । कीर्तिरूपें ॥

॥ देहे त्यागितां कीर्ति मार्गें उरावें ॥

॥ मरोनि कीर्ति उरवावी । नुरवावी अपकीर्तीतें ॥

॥ धन्य धन्य म्हणे लोक । सक्रिया करितां बरी ॥

काकासाहेबांच्या निधनवा^{ने}ने हळहळ वाटली नाही असा इसम निदान श्रीसाईभक्तांत तरी सांपडणार नाही. इतकेंच नव्हे, तर आम्हांला असें वाटतें कीं, अखिल महाराष्ट्रांत, मध्यप्रांतांत व इतर ठिकाणींही त्यांच्या मृत्युमुळे सर्वास सारखेंच वाईट वाटलें असलें पाहिजे, असें त्यांच्यासंबंधीं बहुतेक सर्व मराठी, गुजराती व इंग्रजी वर्तमानपत्रांतून आलेल्या मृत्युलेखांवरून उघड दिसतें. काकासाहेबांची योग्यता तशीच मोठी होती व त्यांना मृत्युही त्यांच्या लौकिक योग्यतेला व तपःसामर्थ्याला साजेल अशाच तऱ्हेचा आला. मृत्यु हा केव्हांही शोचनीय खराच, परंतु काकासाहेबांवर यमराजानें आपले पाश ज्या तऱ्हेनें टाकलें ते पाहतां, दुःखांत सुख म्हणतात त्याप्रमाणें भवितव्यतेचें कौतुकच वाटते. अंतकाल समीप येत चालला म्हणजे त्याची पडच्छाया कांहीं काल पूर्वी एखाद्या आजाराच्या किंवा अन्य रूपानें दृग्गोचर होते. परंतु काकासाहेबांच्या बाबतींत तसा कांहीं प्रकार झाला नाही. मृत्युपूर्वी एक निमिष सुद्धा 'आपला काल आला' अशी जाणीव त्यांना किंवा त्यांच्याबरोबर असलेल्या त्यांच्या स्नेह्यांना झाली नाही. काकासाहेबांना "हार्टडिसीज" होता असें कांहीं वर्तमानपत्रांत छापिलें आहे. परंतु ती गोष्ट खरी नाही, हें आम्हांला खात्रीपूर्वक माहिती आहे. काकासाहेबांचें देहावसान एखाद्या योग्याप्रमाणें झालें; फरक इतकाच कीं, योगीजन वेळ आली म्हणजे प्राणावरोध करून देह सोडतात आणि काकासाहेबांचें वेळ आल्याबरोबर देहावसान झालें.

कै. हरि सीताराम दोक्षित.

या पुण्यपुरुषाचें अपूर्ण राहिलेले चरित्र श्री. काका महाजनी यांनी पूर्ण केले, त्या-
विषयी त्यांचे आभार मानण्यांत येत आहेत.

तिलसंक्रांत.

खार, ता. १४-१-३६

संपादक

खरोखर तात्त्विक दृष्टीने काकासाहेब अंतकालीं आपल्या चतुर्थाश्रमांतच होते. “ चतुर्थाश्रम ” म्हणजे त्यांनीं लौकिक दृष्ट्या भगवीं वस्त्रे परिधान केलीं नव्हतीं. तसे ते संसारांत होते. परंतु त्यांनीं सर्वसंन्यास केला होता. भगवीं वस्त्रे नसलीं तरी योग्य कालीं श्रीसद्गुरु साईबाबांनीं त्यांना कफनी परिधान करविली होती. स्थूलमानानें त्यांच्या आयुष्याचे चार विभाग कोल्यावर प्रथम त्यांची विद्यार्थीदशा, नंतर यथाकालीं गृहस्थाश्रम श्रीसाई-महाराजांच्या सेवेला लागल्यापासून महाराजांनीं समाधि घेईपर्यंत वानप्रस्था-श्रम, व नंतर चतुर्थाश्रम यां त्यांच्या चारी आश्रमांसंबंधीं सोपपत्तिक विवेचन आम्हीं पुढें करणार आहोंत.

अंतकालीं ते संसारांत आहेत असें वर वर पाहणारास वाटत असलें, तरी खरोखर ते संसारापासून अलिप्त राहून ईशभजनांत आपलें शेष आयुष्य कंठीत होते. त्यांच्या संभाषणांत केव्हांही वरचेवर साईमहाराजांचें नांव निघालें नाहीं असें होतच नसे. इतके ते आपल्या सद्गुरुस्वरूपांत तल्लीन झालेले होते. त्यांचें कुटुंब सौ. सरस्वतीबाई कांहीं वर्षांपूर्वीं निवर्तल्या होत्या. वडील मुलगा चि. रामकृष्ण यांचें उच्च शिक्षण संपून त्यांचें लग्नही झालेलें आहे व लवकरच ते स्वतंत्र रीतीनें आपला संसार करण्याच्या मार्गाला लागतील, अशा स्थितींत आहेत. धाकटा मुलगा चि. बाळकृष्ण हा अद्याप लहान आहे खरा, परंतु त्यांचें संगोपन करण्यास काकासाहेबांच्या पाठचे बंधु सदाशिवराव भाऊ (जे हल्लीं कच्छ संस्थानच्या दिवाणगिरीवर आहेत) हे आहेतच. आपल्या मेसर्स दीक्षित माणेकलाल आणि कंपनी नांवाच्या पेढींतून काकासाहेबांनीं आपलें अंग पूर्वीच काढून घेतलें होतें, तरी पण मि. माणेकलालविषयीं त्यांना इतकी आस्था होती कीं, मध्यंतरीं लगतवर्षीं मि. माणेकलाल आजारी असतांना काकासाहेबांनीं दररोज ऑफिसांत जाऊन पेढीचें काम आपलेपणानें संभाळलें होतें. सारांश काकासाहेबांची आयुष्यांतील इतिकर्तव्यता संपली होती व त्यांचें देहावसान अंतकालीं झालें असें म्हणतां येत नाहीं. आतां एवढी गोष्ट खरी कीं, काकासाहेब

आणखी थोडीं वर्षे वांचते, तर त्यापासून त्यांच्या मुलांना व स्नेह्यांनाच नव्हे, इतरही अनेक दृष्टींनी फायदेशीरच झाले असते. विशेषेकरून श्रीशिर्डी संस्थानला त्यांची अद्याप फार जरूरी होती. परंतु अशा तऱ्हेच्या आशेला अंतच नाही. एखादा अगदी वृद्ध कपि आपल्या पणतवंडाचे मुख पाहून आपल्या वयाच्या ९५ व्या वर्षी वारला, तरी (मात्र त्याच्या आयुष्याबरोबर त्याचे उत्पन्नही अव्याहत चालू असले पाहिजे) “ तेवढी विनूची मुंज बावासाहेबांच्या देखत झाली असती म्हणजे बरे झाले असते ” असे उद्गार काढून त्यांना आणखी ५ | ७ वर्षे आयुष्य चिंतणारे महात्मे असणारच. हा मनुष्यस्वभाव आहे. हा संसार आहे. त्याला मर्यादा नाही व त्याबद्दल कोणाला दोष देणे वाजवीही नाही.

अलीकडे काकासाहेब आपला काळ भजन, पूजन, पोथीचे वाचन वगैरे पारमार्थिक विषयांकडेच वेचीत असत. ते पार्ल्यास आपल्या बंगल्यांत राहत असत. रविवारी सकाळीं म्हणजे त्यांच्या मृत्यूचे आधल्या दिवशीं नेहमीं-प्रमाणे त्यांचे परम स्नेही रा.रा.अण्णासाहेब दाभोळकर हे पार्ल्यास गेले होते. त्यांच्याबरोबर रा. काका तेंडुलकरही होते. शिर्डीचे माधवराव देशपांडे त्या दिवशीं पार्ल्यास होते. काकासाहेबांचे नित्यनियमाप्रमाणे सकाळीं एकनाथा भागवताचे वाचन झाल्यावर, अण्णासाहेब नेहमींच्या शिरस्त्याप्रमाणे वांध्यास परत जाणार होते; परंतु त्या वेळीं पाऊस अतिशय पडत असल्यामुळे काकासाहेबांनी त्यांना व तेंडुलकरांना पार्ल्यासच भोजनास ठेऊन घेतले. भोजनोत्तर दोनप्रहरीं काकासाहेबांचा मुंबईस त्यांच्या वडील चिरंजीवांस डॉ. देशमुख यांच्या दवाखान्यांत भेटण्यास जाण्याचा विचार होता. त्यांच्या चिरंजीवांना थोड्या दिवसांपूर्वी मुंबईस डॉ. गोपाळराव देशमुख एम्. डी. (लंडन) यांच्या निरीक्षणाखाली त्यांच्याच दवाखान्यांत ठेविले होते. चिरंजीवाला “अॅपेन्डिसाईटीस” (आंतड्याचा एक विशिष्ट रोग) असावा असा डॉक्टरांना संशय होता व रोगाचे निदान ठरल्यावर शस्त्रक्रिया व्हावयाची होती. परंतु त्या दिवशीं पाऊस फार असल्यामुळे ते मुंबईस गेले नाहीत व

अण्णासाहेबानांही त्यांनीं वाद्यास घरीं जाऊं दिलें नाहीं. रात्रीं आरंति झाल्यावर नित्यक्रमाप्रमाणें काकासाहेबांनीं भावार्थरामायणाचा एक अध्याय वाचला. योगायोग असा कीं, त्या दिवशींचा अध्याय “ गजेंद्र-मोक्षा”चा होता. (सुंदरकांड, अध्याय २१) अण्णासाहेबांचा रात्रीचा मुक्काम तेथेंच झाला. सोमवारीं पहाटे अण्णासाहेबांना एक महत्वाचें स्वप्न पडलें. स्वप्नांत त्यांना श्रीसद्गुरु साईबाबांचें दर्शन झालें. श्रीसाई-बाबा हे अण्णासाहेबांच्या अंगावरील पांघरुणांत शिरले आहेत व अण्णासाहेबांच्या कुशीशीं निजत आहेत व त्यांस अण्णासाहेब अतिप्रेमानें कवटाळून धरीत आहेत असें तें स्वप्न होतें. सकाळीं जागे झाल्यावर हें स्वप्न त्यांनीं मोठ्या कौतुकानें रा. रा. देशपांडे, रावसाहेब लघाटे, व काकासाहेब जागे झाल्यावर काकासाहेबांसही सांगितलें. सर्वांना त्या स्वप्नाचें मोठें कौतुक वाटलें; परंतु त्या वेळीं त्याची अर्थसूचकता कोणाच्याही लक्षांत आली नाहीं व ती येणार तरी कशी ? त्याच दिवशीं दोनप्रहरीं ओढवणाऱ्या प्रसंगाची ती सूचना होती, याची त्या वेळीं कोणालाच कल्पना नाहीं. नित्यनियमाप्रमाणें सकाळीं भागवताचें वाचन झालें. त्यांतील विषयही पुढें येणाऱ्या प्रसंगाचा सूचकच होता, असें प्रत्यक्ष तो प्रसंग येऊन पोहचल्यानंतर मागाहून लक्षांत आलें. हा वेळपर्यंत काकासाहेबांनीं एकनाथी भागवताचीं किती तरी पारायणें केलीं असतील; पण या सोमवारीं सकाळीं त्यांच्या वाचनांत आलेला भाग म्हणजे अष्टमहासिद्धींचें वर्णन (पाहा ए. भा. अ. १५ श्लोक १० ते २३) त्या वेळीं काकासाहेबांनीं अखेरीस ज्या श्लोकावर प्रवचन केलें, तो हा “परकायंविशन् सिद्ध आत्मानं तत्रभावयेत् । पिंडंहित्वा विशेष्राणो वायु भूतः षडंघ्रिवत् (ए. भा. अ. १५, श्लोक २३). या श्लोकावर नाथ-महाराजांची टीका फारच सुंदर आहे व ती काकासाहेबांच्या प्रेमळ वाणीनें ऐकण्याचा अपूर्व योगही हा अखेरचाच होता. असो. ईश्वरी इच्छा !

श्रीसद्गुरु साईबाबांच्या आज्ञेप्रमाणें काकासाहेब दररोज दिवसा एकनाथ भागवत व रात्री भावार्थ रामायण नियमानें वाचीत असत. या-

संबंधींची हकीकत पुढें क्रमानें त्यांच्या वानप्रस्थाश्रमाच्या वेळीं येईल. दोनप्रहरीं पाऊस थांबून उघाड पडली व मुंबईस डॉ. देशमुखांच्या दवाखान्यांत जाण्याकरितां काकासाहेब निघाले. त्यांच्याबरोबर अण्णासाहेब व तेंडुलकर ही मंडळी चांद्रास जाण्याकरितां निघाली. पार्ले स्टेशनवर १२-५९ ची गाडी थोडी उशीरां आल्यामुळें ते प्लॅटफॉर्मवर येऊन पोहचतांच ती त्यांना मिळाली. गाडींत पाऊल टाकतांच काकासाहेब महाराजांचे गुणानुवाद गाऊ लागले. ते म्हणाले, “पाहा अण्णासाहेब, बाबा किती दयाळू आहेत. आपल्याला येतांक्षणींच गाडी मिळवून दिली. एक मिनिटाचा सुद्धा खोळंबा केला नाही.” पुढें गाडींत बसल्यावर खिशांतून लहान टाईमटेबल काढून पाहून म्हणाले, “पाहा, ही गाडी आपल्याकरितां लेट करून बाबांनीं आपल्यास मिळवून दिली. नाही तर स्टेशनवर आल्यास खोळंबावें लागतें व हें केवळ महाराजांच्या कृपेनेंच टळलें. असे गुणानुवाद सुरू असतां व डब्यांत अण्णासाहेब व काकासाहेब हे समोरासमोर खिडकीजवळ बसलेले, गाडीपुढचें स्टेशन म्हणजे सांताक्रुझ, याच्या आसपास आली व बोलतां बोलतां काकासाहेबांच्या शरीराचा तोल जाऊन त्यांना झोंप येत आहे असें अण्णासाहेबांस आरंभीं वाटलें. म्हणून अण्णासाहेब उठून त्यांच्या बाजूला बसून त्यांची मान सांवरून झोंपावयाचें आहे काय म्हणून विचारतां जेव्हां उत्तर मिळालें नाही, तेव्हां त्यांना मूर्च्छा आली असावी असें अण्णासाहेबांस वाटलें व त्यांनीं लगेच आपल्या उपण्याची गुंडाळी करून त्यांच्या उशाला दिली व त्यांना शुद्धीवर आणण्याकरितां पाणी पाहूं लागले. डब्यांत एकाजवळ भांडें मिळालें. इतक्यांत गाडी सांताक्रुझ सुटून खार स्टेशनवर आली. तेथें अण्णासाहेब खाली उतरले व नळाचें पाणी मिळविले; पण इतक्यांत गाडी सुरू झाल्यामुळें ते घाईघाईनें डब्यांत शिरले, व काकासाहेबांच्या डोक्यावर व तोंडावर आणि डोक्यावर खूब पाणी शिंपडलें; तथापि शुद्धीवर आल्याचें कांहींही चिन्ह जेव्हां दिसेना, तेव्हां तेंडुलकर व अण्णासाहेब हे दोघेही फार अस्वस्थ झाले व चांद्रास गाडी आल्यावर काकासाहेबांस

तेडुलकरांच्या हवालीं करून झालेली हकीकत गार्डस सांगून काकासाहेबांस खाली उतरण्याची तजवीज करावी म्हणून अण्णासाहेब डब्यांतून खाली उतरून गार्डस कळविण्यास व त्याची मदत मागावयास बाहेर पडले. त्या वेळीं पाऊस सोसाट्याने आल्यामुळे व पैसेजरांची गर्दी असल्यामुळे गाडीच्या डब्याजवळ जाऊन पोचतात तों गाडी सुटली. मग तेथेंच एका डब्यांत शिरून गाडी जेव्हां माहिम स्टेशनवर उभी राहिली, तेव्हां खाली उतरले व गार्डस सर्व हकीकत कळविली व काकासाहेबांस तेथें बाहेर काढण्यास मदत मागितली. परंतु गार्डानें तेथें काहींच सोय नाही, 'टेलिफोन' करून परळच्या स्टेशनवर स्ट्रॅचर, माणसें व डॉक्टर मागविण्याची व्यवस्था करवितों व तेथें आपण त्यांना खाली घेऊं आणि तपासूं असें गार्डानें सांगितलें व गाडी तशीच पुढें गेली. अण्णासाहेबांचा समज काकासाहेब मूर्च्छना येऊन पडले आहेत व योग्य इलाजानंतर शुद्धीवर येतील असाच होता. गाडी परेलवर आली. व्यवस्थित रीतीनें काकासाहेबांना डब्यांतून बाहेर काढले. डॉक्टर हजर होतेच. त्यांनीं काकासाहेबांना तपासून हृदयाची क्रिया बंद पडल्यामुळे, "त्यांचा प्राण कुडींतून निघून गेला" असा अभिप्राय दिला.

डॉक्टरांचा अभिप्राय ऐकून अण्णासाहेबांच्या मनाची काय स्थिति झाली असेल, याची बरोबर कल्पना कोणालाही सहज होईल. दोघांचा कित्येक वर्षांचा अकृत्रिम स्नेह, अण्णासाहेबांनीं पेन्शन घेतल्यावर व काकासाहेबांची वस्ती पार्ल्यास झाल्यापासून तर दोघांचें दळणवळण अतिशय वाढलें. बहुतेक रोज त्यांच्या गांठी पडत. कित्येक वेळां अण्णासाहेब १।२ दिवस पार्ल्यास राहत अथवा काकासाहेब १।२ दिवस वांद्रास राहत असत. दोघांत मतभेद फारसा होत नसे. क्वचित प्रसंगीं झाल्यास अण्णासाहेब शेवटीं काकासाहेबांचेंच म्हणणें कबूल करीत. एके वेळीं स्वतः श्रीसाईबाबांनीं अण्णासाहेबांना सांगितलें होतें कीं "काका चांगला माणूस आहे; त्याचें ऐकत जा." व ही महाराजांची आज्ञा अण्णासाहेबांनीं नेहमीं अक्षरशः पाळली हें आम्ही स्वानुभावानें सांगतो. अण्णासाहेबांना महाराजांच्या दर्शनाचा योग

आला, तोही काकासाहेबांमुळेच. त्यासंबंधीची हकीकत श्रीसाईसच्चरितांत अण्णासाहेबांनी स्वतःच दिलेली आहे. हेच अण्णासाहेब अंतकाळी काकासाहेबांच्या जवळ असावे व पुढील सर्व महत्त्वाचा कार्यभाग त्यांच्याच हातून व्हावा ही विधिघटना अपूर्व खरीच !

डॉक्टरांनी आपला अभिप्राय दिल्यावर काकासाहेबांचे शवासंबंधी एक महत्त्वाचा प्रश्न उपस्थित झाला. आकस्मिक मृत्यु झाल्यामुळे त्याची रीतीप्रमाणे चौकशी झाल्याशिवाय पोलिस शव अण्णासाहेबांच्या ताब्यांत देण्यास हरकत करू लागले. कॉरोनर रावबहादुर आठवले यांना टेलिफोन केला. त्यांनी सर्व हकीकत ऐकून घेतली. ते काकासाहेबांचे स्नेही असल्यामुळे व अण्णासाहेबांचा व त्यांचाही चांगला परिचय असल्यामुळे त्यांनी ज्युरी न भरविता डॉक्टरांचे सर्टिफिकेट घेऊन शव अण्णासाहेबांच्या स्वाधीन करावे असा पोलीसला हुकूम दिला.

अण्णासाहेबांबरोबर फक्त काका तेंडुलकर होते. पाल्यास बातमी पाहोचवावयाची, चि. बाबूला डॉ. देशमुखांच्या इस्पितळांतून आणावयाचा, डॉक्टरचे सर्टिफिकेट मिळवून काकासाहेबांचे शव आपल्या ताब्यांत घ्यावयाचे, व पाल्यास न्यावयाचे व तेथपर्यंत काकासाहेबांच्या देहावर नजर ठेवावयाची इतकी सर्व कामे अण्णासाहेबांच्या पुढे उभी राहिली ! शिवाय त्या दिवशी पावसाची संतत धार लागलेली ! इतक्या सर्व अडचणींतून अण्णासाहेबांनी मार्ग काढून सर्व व्यवस्था लावली व रात्री १०-१०॥ वाजतां ऐन पावसांत काकासाहेबांचे शव मोटरींतून पाले येथील त्यांच्या राहत्या बंगल्यांत आणले. दुसऱ्या दिवशी (ता. ६ जुलै १९२६) पाल्यातील प्रमुख नागरिक व काकासाहेबांचे मुंबई, सांताक्रुझ, वांद्रे वगैरे ठिकाणची स्नेही मंडळी जमल्यानंतर काकासाहेबांचा देह दोनप्रहरीं स्मशानांत नेऊन विधिपूर्वक अग्निनारायणास समर्पण केला. आधले दिवशी म्हणजे एकादशीला दोन प्रहरीं काकासाहेबांचा आत्मा साईस्वरूपीं लीन झाला व दुसऱ्या दिवशी त्याच सुमारास त्यांचा अवशिष्ट जडदेह मृत्युलोकांतून नाहीसा झाला.

परंतु आम्हीं शिरोभार्गी दिलेल्या श्रीसमर्थ रामदास स्वामींच्या उक्तिप्रमाणें काकासाहेब आपल्या उज्ज्वळ कीर्तिरूपानें मार्गें उरले आहेत. याचें प्रत्यक्ष व्यावहारिक प्रत्यंतर त्यांच्यासंबंधीं निरनिराळ्या वर्तमानपत्रांतून आलेले मृत्युलेख व त्यांच्या स्नेह्यांनीं पाठविलेलीं दुखवट्याचीं पत्रें यांवरून दिसून येतें. इंग्रजीतील टाइम्स ऑफ इंडिया, बॉम्बे क्रॉनिकल, इन्डियन डेलीमेल, अलाहाबादचा लीडर, पुण्याचा मराठा, मराठीतील केसरी, ज्ञानप्रकाश, नवाकाळ, विविध-वृत्त, श्रीशिवाजी, महाराष्ट्र, टणत्कार, ऐक्य, साष्टी-समाचार, चित्रमयजगत्, गोप्रास, गुजरातीतील गुजराती (इंग्रजी व गुजराती भाग) सांज वर्तमान, जामेजमशेद, मुंबईसमाचार, हिंदुस्थान, हिंदीतील सुबोध सिंधु वगैरे वर्तमानपत्रांनीं काकासाहेबांबद्दल फारच प्रशंसा-पर उद्गार काढलेले आहेत. याशिवाय आमच्या पाहण्यांत आलीं नाहींत अशीं अवांतरही कांहीं वृत्तपत्रें असतीलच. आपल्याकडील वर्तमानपत्रें बहुतेक राजकारणाला वाहिलेलीं आहेत, त्यामुळें साहजिकच त्यांनीं काकासाहेबांच्या सार्वजनिक कामगिरीसंबंधीं प्रामुख्याने त्यांची प्रशंसा केली आहे. परंतु काकासाहेबांनीं उतार वयांत श्रीसद्गुरुसाईनाथ महाराजांचे शिष्यत्व पत्करून आपली अध्यात्मिक उन्नति करून घेतल्याचाही सादर उल्लेख केला आहे, व काकासाहेबांच्या सुस्वभावाची थोरवी गाइली आहे. काकासाहेबांसंबंधीं वर्तमानपत्रद्वारा जें लोकमत व्यक्त झालें आहे, तें आमच्या वाचकांच्या माहितीकरितां अलीकडील रूढ रीतीला अनुसरून सारांशरूपानें आम्हीं येथें देत आहोंत.

टाइम्स ऑफ इंडिया:—श्री. दीक्षित हे शिर्डीच्या श्रीसाईबाबांचे एक निस्सीम भक्त होते व शिर्डीसंस्थानचे चिटणीस या नात्यानें, त्यांनीं संस्थानची फार मोठी कामगिरी केली.

बॉम्बे क्रॉनिकल:—श्री. दीक्षितांनीं गेल्या १५ वर्षांपासून सार्वजनिक व्यवसायांतून आपलें अंग काढून घेतलें होतें व ते एकांतवासांत शांतपणें एखाद्या तपोनिष्ठ वानप्रस्थाप्रमाणें आपली कालक्रमणा करीत असत.

गुजराथी:—आपल्या निष्कलंक व तेजस्वी शीलाने आणि मोहक वृत्तीने काकासाहेबांनी आपल्या व्यवसायबंधुवर्गात आपल्याविषयी पूर्ण आदर उद्भूत करून घेतला होता. उतार वयांत त्यांना श्रीसाईबाबांनी आपल्याकडे आकर्षण करून घेतले. श्रीसाईबाबांच्या सात्त्विक व धार्मिक वृत्तीचा, त्यांच्या-प्रमाणे इतरही पुष्कळ सुशिक्षित गृहस्थांवर पगडा बसला होता. तत्त्वतः काकासाहेबांची त्यांच्या गुरूवर जडलेली अनुकरणीय अढळ निष्ठा पाहून त्यांचे कित्येक स्नेही व चाहते त्या साधुवर्यांचे एकनिष्ठ शिष्य बनले. गेली कांहीं वर्षे त्यांनी आपल्या धंधांतून व सार्वजनिक चळवळींतून आपले अंग काढून घेऊन भक्तिमार्ग स्वीकारला होता आणि नैतिक व धार्मिक ग्रंथांचा अभ्यास चालविला होता. त्यांच्या स्वभावासंबंधाने बोलावयाचे म्हणजे मूर्तिमंत साधेपणा, सुजनत्व, गोड स्वभाव, मनाचा उदारपणा, मनाचा मोठेपणा, व अतिथिसत्कार हे त्यांचे विशिष्ट गुण होते.

श्रीशिवाजी:—अलीकडे १०।१५ वर्षे श्रीसद्गुरु साईमहाराज यांच्या भजनी लागून त्यांनी आपल्या सॉलिसिटरच्या धंधातील व्याप कमी करून, भजन, पूजन व आत्मविचार यांमध्ये ते आपला बहुतेक काळ घालवीत असत. भागवत, रामायण वगैरे अध्यात्मिक ग्रंथांचा नित्य पाठाचा नियम असून त्यांनी त्या ग्रंथांची अनेक पारायणे केली होती. शांत, सरळ व मनमिळाऊ गोड स्वभाव, साधी राहणी, उदात्त विचार, गरिबांविषयी सहानुभूति आणि अपूर्व विद्वत्ता इ. गुणांमुळे ते सर्वास प्रिय होते.

केसरी:—१९.१२ सालापासून शिरडीच्या साईमहाराजांच्या सेवे-मुळे त्यांचे लक्ष सार्वजनिक कार्यांतून उडाल्यासारखे झाले. त्यांच्या मृत्यूने जुना इभ्रतदार, निरलस, असा सार्वजनिक कार्यकर्ता नाहीसा झाला.

महाराष्ट्र:—अलीकडे हरिभाऊंचे लक्ष ऐहिक व्यवहारांतून कमी झाले असून, ते शिरडीच्या साईबाबांचे भक्त बनले होते. त्यांच्यासारखा सच्छील व गोड स्वभावाच्या गृहस्थांच्या मृत्यूबद्दल नागपुरांत पुष्कळांना खेद वाटेल.

टणकारः—१९१२ मध्ये ते शिरडीच्या साईमहाराजांच्या भक्तीने साहजिकच आपल्या रोजगारापासून विरक्तिपूर्वक परावृत्त झाले. हरिभाऊंचा स्वभाव प्रेमळ, मनमिळावू असा असून राहणी अगदी साधी असे.

ऐक्यः—अलीकडे १५।२० वर्षांत यांनी सर्व चळवळींतून आपले अंग काढून घेऊन आपला काळ पारमार्थिक साधनांत घालविला. सदाचरण, नेकी, मनमोकळेपणा व कर्तव्यनिष्ठा इत्यादि गुणांनी श्री. दीक्षितांनी उत्कृष्ट प्रकारचा लौकिक मिळविला होता.

नवाकाळः—१९१२ सालापासून त्यांनी आपला धंदा सोडून शिरडीच्या साईमहाराजांचे शिष्यत्व पत्करले व परमार्थचिंतनाचा अज्ञातवास पत्करला.

विविध वृत्तः—सॉलिसिटरच्या धंद्यास कै. दीक्षितांनी सुमारे ४० वर्षांपूर्वी सुरवात करून १९१२ पर्यंत त्यांनी आपल्या विलक्षण सचोटीने आणि हुशारीने चांगले नांव व पैसा कमाविला. पण त्यानंतर त्यांना विरक्ति उत्पन्न झाली व ते शिरडीचे श्रीसाईबाबा यांचे शिष्य व भक्त बनले. कै. दीक्षितांचे सार्वजनिक आयुष्य अत्यंत उज्ज्वल होते. त्यांनी राजकारणांत एक व धार्मिक बाबतींत एक असे दोनच गुरु केले. ते म्हणजे कै. सर फेरोज-शहा मेहता व ब्र. भू. श्रीसाईबाबा हे होत. आपल्या गुरूंशी प्रामाणिक-पणा हा गुण रा. हरिभाऊ दीक्षितांपासून सध्याच्या पुढाऱ्यांनी व अनुयायांनी घेण्यासारखा आहे.

साष्टी समाचार.—सन १९१२ सालमध्ये त्यांनी वृद्धावस्थेमुळे सार्वजनिक कामांतील दक्ष काढले. ते नगर जिल्ह्यांतील श्रीसाईनाथ महाराजांचे प्रमुख व परम भक्त होते. शेवटपर्यंत श्रीसाईनाथ महाराजांची सेवा करीत होते. वृद्धावस्थेतील वेळ साईनाथांच्या सान्निध्यांत घालवीत असत. त्यांचा प्रेमळ स्वभाव धर्मवात्सल्य, त्यांच्या स्नेह्यांस व गोरगरिबांस चटक्या लावून ठेवणारे आहे.

गोप्रासः—श्रीगुरुसाईनाथचरणीं निष्ठा जडल्यापासून त्यांनी आपला धंदा व सार्वजनिक कामांतून मन काढून घेतलें होतें. यांचा स्वभाव विनयशील, सर्वाभूतीं प्रेमभाव, सद्गुरुनिष्ठापूर्ण असा होता. श्रीसाईनाथाच्या शिष्यवर्गांत हे एक प्रमुख असून शिर्डी संस्थान कमिटीचे अत्यंत कळवळ्याचे जीवात्मेच होते. त्यांच्या अकल्पित मृत्युमुळे त्यांच्या कुटुंबियांस तर धक्का बसलाच, पण साईसांप्रदायी मंडळीसही एका चांगल्या अधिकारी पुरुषाचा खड्डा पडला.

सुबोध सिंधुः—आजकल आपका लक्ष्य ऐहिक व्यवहारां मेंसे कम होकर आप शिर्डी के साईबाबा के भक्त बनें थे । आपका देहान्त होने के एक रोज पेशतर आपको साईबाबाका कूछ दृष्टांत हुवा था । आपका स्वभाव सत्शील, शांत व प्रेमी था । आपके प्रेमी स्वभावसे आपका मित्रपरिवार भी अगणित है ।

सांज वर्तमानः—ते एक फार धार्मिक पुरुष होते. सुमारे १९१० सालीं त्यांना शिरडीच्या साईबाबांचा समागम झाला व या सत्संगाचा त्यांच्यावर इतका दृढ परिणाम झाला की, त्यांनी संसार सोडून साईबाबांचे शिष्यत्व पत्करिले आणि ते साईबाबांच्या मठांत जाऊन राहिले.

वरील उतारे आम्हीं थोडक्यांत सारांशरूपानें घेतले आहेत. मूळांत ते १, १॥, २ रकाने इतके विस्तृत आहेत. शिवाय काकासाहेबांच्या अगणित स्नेही मंडळीकडून आलेलीं दुखवट्याचीं पत्रेही त्यांच्या सद्गुणवर्णनानें भरलेलीं आहेत. सारांश यावरून

मरोनि कीर्ति उरवावी । नुरवावी अपकीर्ति तें ॥

धन्य धन्य म्हणे लोक । सत्क्रिया करितां बरा ॥

ही श्रीसमर्थ रामदास स्वामीमहाराजांची उक्ति काकासाहेबांच्या वावर्तीत किती सार्थ आहे हें दिसून येईल.

काकासाहेबांच्या मृत्युमुळे शिर्डी संस्थेचे तर अपरिमित नुकसान झालेले आहे. जेव्हां जेव्हां आपण उत्सवानिमित्त किंवा अन्य वेळीं शिर

डीस जमूं, त्या वेळीं काकासाहेबांची ती भव्य रम्य मूर्ति आपल्यांत नाहीं हे ~~ह्या~~ चुकल्या चुकल्यासारखें वाटेल; प्रत्येक उत्सवाला तर काकासाहेब शिरडीस हजर असतच, पण त्याशिवाय वर्षातून बरेच वेळां ते शिरडीस जात असत. त्यामुळे शिरडी संस्थानच्या सेवेकरी मंडळीवर एक प्रकारचा दाब असे. संस्थानची सर्व कामे वेळेवर चोख होत असतात, याचें मुख्य कारण त्यासंबंधींची काकासाहेबांनीं घालून दिलेली शिस्त होय. कोणाची कांहीं आगळिक होवो, किंवा कोणी कांहीं तक्रार करो, काकासाहेब त्याचा समाधानकारक योग्य निकाल तत्क्षणीं लावीत असत. आपलें चिटणीसाचें काम संभाळून संस्थानच्या इतर कार्यवाहकांना पण त्यांची पूर्ण मदत असे. सारांश काकासाहेब शिरडी संस्थानचे नुसते चिटणीसच नव्हते; पण ते तिचें सर्वस्व होते. काकासाहेबांचें सृष्टिक्रमाप्रमाणें जरी देहावसान झालें आहे, तरी ते आपल्यांत आहेत, त्यांचा आत्मा शिरडीस आहे, ते आपल्याकडे पाहत आहेत, अशी भावना धरून संस्थानचें सर्व काम चालक-मंडळींनीं व सेवेकऱ्यांनीं, त्यांत कोणत्याही प्रकारची शिथिलता न व्हा देतां, योग्य तऱ्हेनें पुढें चालवावें अशी आमची त्यांना सविनय आग्रहाची सूचना आहे.

काकासाहेबांच्या निधनानंतर शिरडीस संस्थानकमिटीच्या व भक्त-मंडळाच्या ता. २५।७।२६ रोजी ज्या सभा झाल्या, त्यांत त्यांच्यासंबंधीं दुखवट्याचा ठराव खालीप्रमाणें एकमतानें मंजूर झाला.

ठराव

“आंपणापैकीं, आपणा सर्वांस परमपूज्य असलेले श्रीसद्गुरु साई-नाथमहाराजांचें निस्सीम भक्त श्री. हरि सीताराम ऊर्फ काकासाहेब दीक्षित हे ता. ५ जुलै १९२६ सोमवार रोजी एकाएकीं कौलासवासी झाले. त्यांच्या मृत्युमुळे भक्तमंडळांतील एक उत्साही, अनुभवी, एकनिष्ठ व स्वार्थत्यागी असा एक भक्त नाहीसा झाला, याबद्दल सर्व भक्तमंडळास अतिशय दुःख होत आहे. श्री. काकासाहेबांच्या निधनामुळे श्रीशिरडी संस्थानचें

अपरमित नुकसान झाले आहे. कै. काकासाहेब हे आपल्या संस्थानचे आत्मा होते. श्रीशिरडी संस्थानमंडळ स्थापन झाल्यापासून ते त्या संस्थेचे चिटणीस होते, व ते काम त्यांनी आपल्या आयुष्याच्या शेवटच्या क्षणापर्यंत अतिशय समाधानकारक रीतीने केले. आज श्रीशिरडी संस्थानला जे स्वरूप आले आहे, त्याचे श्रेय सर्वांशी काकासाहेबांकडे आहे. त्यांच्या मृत्युमुळे जशी आपली तशीच त्यांच्या कुटुंबाचीही फार मोठी हानि झाली आहे व त्यांच्या कुटुंबाला झालेल्या दुःखांत सदरचे भक्तमंडळ पूर्ण भागीदार आहे. ”

आरंभीच आम्ही म्हटले आहे की, स्थूल मानाने कै. काकासाहेबांच्या आयुष्याचे चार विभाग होतात व त्यांच्या चारी आश्रमांसंबंधी विवेचन आम्ही पुढे करणार आहोत. वास्तविक आपल्या संप्रदायाच्या दृष्टीने त्यांचे शेवटचे दोन आश्रम म्हणजे **वानप्रस्थाश्रम** व **चतुर्थाश्रम** हेच आपल्याला विशेष महत्त्वाचे आहेत. त्यांच्या दोन्ही आश्रमवर्णनांतून साईसांप्रदायी ~~मंडळीस~~ पुष्कळ बोध घेण्यासारखे व अनुकरण करण्यासारखे आहे. परंतु त्यांचे पूर्वचरित्रही त्यांच्या पुढील आयुष्यावर विशेष प्रकाश पाडणारे असल्यामुळे आम्ही ते थोडक्यांत येथे देत आहोत.

काकासाहेबांचा जन्म सन १८६४ मध्ये खांडवा येथे वडनगरा नागर ब्राह्मण कुळांत झाला. नागर ब्राह्मण यांची मूळ वस्ति काठेवाडांत जुनागड संस्थानांतील आहे. काठेवाडांत एके काळीं नागर ब्राह्मणांचे फार प्राबल्य होते व अद्यापही ते बरेच आहे. आपल्या इकडील चित्पावन ब्राह्मणाप्रमाणे काठेवाडांत नागर ब्राह्मणांचा हुशार, राजकारणधुरीण, कर्तृत्ववान म्हणून मोठा लौकिक आहे. नागर ब्राह्मण आपल्याला फार उच्चवर्णीय समजतात. ते स्वजातियाशिवाय इतरांच्या हातचे अन्न खात नाहीत. काहीं शतकांपूर्वी कित्येक नागर कुटुंबांनी गुजरातेत येऊन कायमची वस्ती केली. मुसलमानी अमदानीत त्यांना मोठमोठ्या हुद्याच्या जागा मिळाल्या व त्यावरून अद्याप कित्येक त्याच आडनांवाने ओळखले जातात. इजरत, मुनशी, मौला,

आलमौला, अमीन वगैरे दिसण्यांत मुसलमानी आडनांवें गुजरातेंत नागर ब्राह्मणांचीं आहेत. ही मंडळी गुजराती भाषा बोलतात व त्यांच्यांतील स्त्रीपुरुषांचीं नांवे गुजराती लोकांत प्रचारांत असलेलींच ठेवण्यांत येतात. ज्याप्रमाणें गुजरातेंत त्याचप्रमाणें कांहीं नागर कुटुंबांनीं खांडव्यास येऊन कायमची वस्ती केली व ते आपल्याला वडनगरा ब्राह्मण म्हणून ओळखवितात. यांचे रीतरिवाज गुजराती नागराहून थोडे भिन्न आहेत. त्यांत महाराष्ट्रीयांचें सम्मिश्रण झालेलें आहे. यांची गुजराती भाषा लुप्त होऊन ते नेमाडी भाषा बोलतात. दीक्षित, जोशी वगैरे दक्षिणी आडनांवां त्यांच्यांत आहेत. त्यांच्यांतील स्त्रीपुरुषांचीं नांवे बहुतेक महाराष्ट्रीय आहेत. गुजराती नागरांचा पेहराव गुजराती धर्तीवर, तर वडनगरा नागरांचा महाराष्ट्र धर्तीवर आहे. यांना जशी मराठी भाषा चांगली येते, तशी गुजराती नागरांना येत नाही. यांचें आपल्यापुढील ठळक उदारहण म्हणजे आपले चरित्रनायक काकासाहेब दीक्षित. त्यांच्या पेहरावावरून, नांवावरून किंवा भाषेवरून ते महाराष्ट्रीय नाहींत असा कोणाला संशयही कधीं येत नसे.

दीक्षितांचें घराणें खांडव्यास प्रतिष्ठित घराण्यांपैकीं होतें. परंतु त्याचा विशेष अभ्युदय काकासाहेबांच्या पिढींत झाला. काकासाहेबांचे वडील बंधू रावबहादुर राजाराम सीताराम दीक्षित हे नागपुरांतील एक नामांकित नागरीक होते. आपल्या कर्तबगारीनें कॉन्ट्रॅक्टरच्या धंद्यामध्ये त्यांनीं अलोट संपत्ति मिळविली. प्रत्येक काम शिस्तीनें वेळेवर करण्याची त्यांची हातोटी विलक्षण होती. अमुक काम वेळेवर होत नाही ही सबब त्यांच्यापुढे केव्हांही चालत नसे. त्यांनीं मिळविलेल्या लौकिकामुळे सरकारनें त्यांना रावबहादुर ही बहुमानाची पदवी दिली होती. ते ऑनररी मॅजिस्ट्रेट होते. त्यांचे दोन्ही चिरंजीव रा. मोतीभाऊ व मोरूभाऊ हे बॅरिस्टर झालेले होते. परंतु दोघेही अकालीं मृत्युमुखीं पडले. मोरूभाऊ नामांकित बॅरिस्टर म्हणून प्रसिद्धीला आलेले होते. नागपूरच्या कायदेकौन्सिलाचे ते एक सभ्य सद होते. काकासाहेबांच्या पूर्वीं दोनच महिने त्यांना लोणावळ्यास देवाज्ञा

शाली. काकासाहेबांचे धाकटे बंधू सदाशिवराव हे बी. ए., एल्.एल्. बी. आहेत व हल्लीं ते कच्छ संस्थानचे दिवाण आहेत. काकासाहेबांच्या ज्येष्ठ भगिनी खांडव्यांतील प्रसिद्ध मंडलोई घराण्यांत दिल्या होत्या. त्या अद्याप हयात आहेत. त्यांचे चिरंजीव गोविंदरावजी हे रावबहादूर आहेत, व खांडव्यांत त्यांचा लौकिक फार मोठा आहे.

काकासाहेबांच्या बालपणांतील हकीकत आम्हांला उपलब्ध नाही व आपला निव्याशीं फारसा संबंधही नाही. परंतु “ तुलाचे पाय पाळण्यांत दिसतात ” अशी जी एक जुनी म्हण आपल्यांत रूढ आहे, त्याप्रमाणें त्यांचें बालपणही त्यांच्या पुढील आयुष्यक्रमाला साजेल असेच गेले असलें पाहिजे.

काकासाहेबांचें प्राथमिक व दुय्यम शिक्षण खांडवा, हिंगणघाट/व नागपूर येथें झालें. सन १८७८ म्हणजे वयाच्या अवघ्या १४ व्या वर्षी नागपूर सिटी स्कूळमधून ते मॅट्रिक्युलेशन परीक्षा पहिल्या क्लासांत पास झाले व त्यांनीं दोन शिष्यवृत्त्या मिळविल्या. नंतर ते मुंबईच्या विल्सन कॉलेजांतून पी. इ. पास झाल्यावर एल्फिन्स्टन कॉलेजांत गेले व तेथून १९ व्या वर्षी शंवटची बी. ए.ची परीक्षा उत्तीर्ण झाले. त्यांतही त्यांनीं “धीरजलाल मथुरादास स्कॉलरशिप ” मिळविळी. नंतर त्यांच्या एल्.एल्. बी. व सॉलिसिटर या परीक्षा पास होऊन प्रथम कांहीं दिवस गव्हर्नमेंट सॉलिसिटर्स लिटल कंपनींत काम केल्यावर, त्यांनीं आपली स्वतंत्र सॉलिसिटर्सची पेढी उघडली. येथें आमच्या विभागाप्रमाणें त्यांचा प्रथम आश्रम संपला.

सॉलिसिटरच्या धंद्यामुळे काकासाहेबांनीं खांडवा, नागपूर सोडून मुंबईस कायमची वस्ती केली. प्रथम त्यांनीं आपलें पूर्ण लक्ष धंद्याकडे लावून आपली पेढी ऊर्जितावस्थेला आणली, व ते एक हुषार व नामांकित सॉलिसिटर म्हणून प्रसिद्धीला आले. काकासाहेब सॉलिसिटर झाले त्या काळांत सॉलिसिटरांस फार मोठा मान असे, परीक्षा फार कठीण असे. परीक्षेला १, २ किंवा ३ पर्यंत उमेदवार असत व त्यांतून दरवर्षीं एखादाच पास

होई. त्या काळांत युरोपियन सॉलिसिटर्सच्या पेढ्यांचें फार प्राबल्य होतें, त्या मानानें हिंदी लोकांच्या पेढ्या कमी प्रमाणांत होत्या. त्यांतही गुजराती व पारशी लोकांचाच भरणा जास्ती असे. एक तर परीक्षा कठीण व शिवाय सॉलिसिटर होण्याला द्रव्यबळ बरेंच लागे. बी. ए. झाल्यावर तीन वर्षेपर्यंत सॉलिसिटर्सच्या पेढींत पगार न घेतां काम करून शिक्षण घ्यावें लागे. त्याबद्दल त्या पेढीला रु. ५००० द्यावे लागत. इतकें झाल्यावर मग परीक्षेला बसण्याची परवानगी मिळे. परीक्षेंतही हुशार विद्यार्थ्यांला पहिल्याच वर्षी पास होईन अशी खात्री नसे. त्यामुळें या धंद्यांत पडण्याची लोकांची प्रवृत्ति साहजिकच कमी असे. नागर ब्राह्मणांत जसे काकासाहेब पहिले व एकटेच सॉलिसिटर झाले तसेच त्या काळांत रावबहादूर धोंडो शामराव गरुड हेही पहिले व एकटेच महाराष्ट्र ब्राह्मण सॉलिसिटर झाले. इतका खर्च करून व कठीण अभ्यास करून पास झाल्यावर पुन्हा धंद्याकरितां भांडवलाची जरूरी पडे. सॉलिसिटर्सना ऑफिस उघडून क्लार्कस्, शिपाई वगैरे मोठा खर्च करावा लागे व धंद्याचा जम बसेपर्यंत याकरितां पदरमोडच करावी लागे. या सर्व अडचणी लक्षांत घेऊन बहुतेक पांढरपेशी मंडळी एल्.एल्. बी. ची परीक्षा झाली, कीं आपलें विद्यार्जन संपवून धंद्याकडे वळत.

इतक्या अडचणींना टक्कर देऊन काकासाहेबांनीं आपलें ऑफिस पूर्ण नांवाखाला आगलें. भावनगर-एक्सपोर्ट्स, पुणे वैभवावरील राज-द्रोहाचा खटला, लो. टिळक व ग्लोव, लो. टिळक व टाइम्स ऑफ इंडिया, जी. आय. पी. रेल्वेच्या सिग्नलर्स लोकांनीं संप केल्यावेळीं त्यांचें काम, अशा तऱ्हेचे महत्वाचे खटले काकासाहेबांकडे आल्यामुळें त्यांची चांगलीच प्रसिद्धि झाली. हे सर्व खटले सार्वजनिक महत्वाचे असल्यामुळें त्यांनीं जनतेचें विशेष लक्ष वेधिलें होतें, व या सर्व खटल्यांत काकासाहेबांनीं आपल्या हुशारीनें व कर्तबगारीनें जें यश संपादन केलें, त्यामुळें त्यांचा जनतेकडून चांगलाच बोलबाला झाला.

जसजसा धंधाचा जम बसत चालला, तसतसा काकासाहेबांनीं सार्व-जनिक कृत्यांतही पडण्याचा उपक्रम थोडा थोडा सुरू केला. सन १८९६ सालीं गिरगांव वॉर्डातर्फे ते मुंबई-म्युनिसिपल कॉर्पोरेशनच्या निवडणुकींत यशस्वी होऊन कापोरेशनचे लोकनियुक्त सभासद झाले. त्या वेळेपासून ते परमार्थ मार्गाकडे त्यांची प्रवृत्ति होइपर्यंत ते कॉर्पोरेशनचे सभासद निवडले जात होते. कॉर्पोरेशनच्या कित्येक कमिट्यांवरही कासाहेबांची नेमणूक होत असे. कॉर्पोरेशनमध्ये काकासाहेबांनीं चांगलाच लौकिक मिळविला. मुख्य मुद्दा सोडून पाल्हाळ न लावतां एखाद्या वादग्रस्त विषयावर मुद्देसूद व चटकदार परंतु थोडक्यांत भाषण करण्याच्या त्यांच्या शैलीबद्दल त्यांची कॉर्पोरेशन मध्ये प्रसिद्धि होती. कोणत्याही पक्षाचा अभिमान न धरतां आपणास जें योग्य दिसेल, तें निर्भयपणें प्रतिपादन करणें हा त्यांच्या अंगचा विशेष गुण होता. काकासाहेबांची कर्तबगारी, काम करण्याची हातोटी, निरलसता, स्पष्टवक्त्रपणा वगैरे गुण त्या वेळचे हिंदुस्थानचे सिंह नामदार सर फेरोजशहा मेहता यांच्या निदर्शनांत आल्यावर त्यांनीं काकासाहेबांना एक होतकरू तरुण म्हणून आपल्या अनुयायांत सामील करून घेतलें व तेव्हांपासून ते सर फेरोजशहांचे सहकारी बनले. फेरोजशहांच्या राजकारणाचें काकासाहेब हे एक महत्त्वाचें अंग होतें. नेमस्त राजकारण हें काकासाहेब सर फेरोजशहांपासूनच शिकले. सर फेरोजशहांबद्दल काकासाहेबांना सादर अभिमान असे. यासंबंधीं त्या काळीं खळबळ उडवून दिलेली एक महत्त्वाची व मनोरंजक हकीकत सर फेरोजशहा व काकासाहेब यांच्यासंबंधांत घडली. यावरून काकासाहेबांच्या स्वभावाचा दिलदारपणा व सर फेरोजशहांचा व त्यांचा किती जिव्हाळ्याचा संबंध होता हें दिसून येईल.

सर फेरोजशहा हे मुंबई-कॉर्पोरेशनचे एक प्रमुख घटक होते व त्या संस्थेंतील सर्व कामे ते आपल्या धोरणाप्रमाणें पार पाडीत असत. सरकारने हिंदुस्थातांत सरास “स्टँडर्ड टाइम” सुरू केला, तें सर फेरोजशहांना पटलें नाहीं. अर्थात् सरकारपुढें सर फेरोजशहांचें काय चालणार ? परंतु मुंबईची

म्युनिसिपालिटी सर फेरोजशहांच्या हातांत होती. त्यांत तेथे मात्र त्यांनी सरकारचे कांहीं चालू दिले नाही. जरी चहूंकडे स्टँडर्ड टाइम सुरू झाला तरी मुंबई-म्युनिसिपालिटीचे घड्याळ सर फेरोजशहांच्या आग्रहामुळे मुंबई टाइमच राहिले. सर फेरोजशहा वारल्याला आतां कित्येक वर्षे झाली, तरी अद्याप काँफर्ड मार्केटचे घड्याळव म्युनिसिपालिटीतील घड्याळें मुंबई टाइमच दाखवितात. म्युनिसिपालिटीतील कांहीं साहेब सरकारी, निमसरकारी आहेतच. त्यांना सर फेरोजशाह डो'जड झाले व त्यांनी एकवटून एकदा सर फेरोजशाहांचे म्युनिसिपालिटीतून अजिबाद उच्चाटन करण्याचे ठरविले. त्याकरितां मि. हॅरिसन कूटमंडळाने कारवाई सुरू केली. त्यांत त्या वेळचे म्यु. क. मि. शेफर्ड यांचेही अंग होते. हल्ली पुढे आलेले व. बाप्टीस्टाकाकाही त्यांत सामील होते. ही कारवाई "कॉकस प्रकरण" नांवाने प्रसिद्ध होती. सर फेरोजशहा जे. पी. संघातून निवडणुकीला उभे राहत असत. ही निवडणूक "वॉर्ड निवडणुकी" झाल्यावर शेवटीं होते. त्या वर्षी वॉर्ड निवडणुकींत गिरगांवतर्फे काकासाहेब निवडून आलेले होते. कॉकस मंडळाच्या कारवाईने जे. पी. संघातून सर फेरोजशहा निवडले गेले नाहीत. सर फेरोजशहांचे म्युनिसिपालिटीतून उच्चाटन केल्याचे या कूटमंडळाला समाधान वाटले. कारण दुसरे कोठलेही द्वार सर फेरोजशाहांना म्युनिसिपालिटींत येण्यास खुले नव्हते. इतर सर्व निवडणुकी होऊन गेल्या होत्या. परंतु योगायोग निराळा होता, काकासाहेबांनी आपल्या जागेचा ताबडतोब राजिनामा दिला. उद्देश हा की, त्या रिकाम्या जागेकरितां जी नवी निवडणूक होईल त्यांत सर फेरोजशाहांनी उभे राहून ते निवडले जावे. जे. पी. संघांत कूटमंडळाची जशी कारवाई फलद्रूप झाली, तशी गिरगांव वॉर्डांत होणे अशक्य होते व त्या निवडणुकींत सर फेरोजशहा खास यशस्वी होऊन सर्वांची खोड मोडण्याकरितां ते कॉरपोरेशनमध्ये दाखल झाले असते; पण तशी वेळच आली नाही. जे. पी. संघातून निवडल्या गेलेल्या गृहस्थाला निवडणुकींत कांहीं खाषी

निघून त्याची निवडणूक रद्द झाली व सर फेरोजशाहांना त्याच्या खालोखाल मर्ते मिळाली असल्यामुळे ते निवडून आले. काकासाहेबांनी राजिनामा दिला असल्यामुळे पुन्हा निवडणूक करावी लागली, त्यांत काकासाहेब उभे राहून तेही यशस्वी झाले. सारांश, तत्त्वाकरिता व सत्याकरिता स्वार्थत्याग करणे हा काकासाहेबांचा एक विशेष गुण होता.

म्युनिसिपल कॉर्पोरेशनमध्ये काकासाहेबांनी नेहमी स्वतंत्र बाण्याने काम केले. उगवत्या व मावळत्या गव्हर्नरांना मानपत्र द्यावयाचे हा त्या वेळी म्युनिसिपालिटीचा नित्यांतील कार्यक्रम होता. लॉर्ड सॅन्डर्स हे आपली कारकीर्द संपवून परत जाते वेळी त्यांना नेहमीप्रमाणे मानपत्र देण्याचा म्युनिसिपालिटीत प्रश्न निघाला. तेव्हां एकट्या काकासाहेबांनी प्रथम त्याला विरोध केला. या गव्हर्नराच्या अमदानीत लो. टिळकांचा पहिला खटला झाला. दुष्काळांत व प्लेगच्या वेळी लोकांना जाचक अशा बऱ्याच गोष्टी घडल्या, तेव्हां त्यांच्या कारकीर्दीसंबंधी त्यांना मानपत्र न देऊन आपली असंतुष्टता व्यक्त करावी असे काकासाहेबांनी निर्भीडपणे प्रतिपादन केले.

१८९६ साली जसे काकासाहेब कॉर्पोरेशनमध्ये दाखल झाले, तसेच पुढे दोन वर्षांनी ग्रॅज्युएट्सकडून ते मुंबई-युनिव्हर्सिटीचे फेलो निवडून आले व युनिव्हर्सिटीत दाखल झाले.

तिसरी महत्त्वाची हिंदी संस्था म्हणजे "दी इंडियन नॅशनल काँग्रेस" (राष्ट्रीय सभा) तिचेही काकासाहेब एक महत्त्वाचे घटक होते. राष्ट्रीय सभेच्या कार्यकर्त्यांत त्यांची गणना होत असे. १९०४ सालच्या मुंबईच्या काँग्रेसच्यावेळी ते स्वागत सभेचे एक सेक्रेटरी होते. प्रतिवर्षी नेमाने ते राष्ट्रीय सभेच्या बैठकीला हजर असत. त्यानिमित्ताने काकासाहेबांनी सर्व हिंदुस्थानभर प्रवास केला. कित्येक वेळां बनारस, कलकत्ता, मद्रास अशा ठिकाणी जेव्हां काँग्रेसच्या बैठकी होत असत, तेव्हां काकासाहेब सहकुटुंब जाऊन काँग्रेस संपल्यावर काशी, रामेश्वर, जगन्नाथपुरी वगैरे यात्रा करीत असत.

त्या काळांत काँग्रेसमध्ये दोनच पक्ष असत. एक सर फेरोजशहा यांचा ज्याला मवाळ पक्ष म्हणत असत, व दुसरा लोकमान्य टिळकांचा ज्याला जहाल पक्ष म्हणत असत. दोन्ही पक्षांत नेहमीं मतविरोध असे. काकासाहेब सर फेरोजशहांच्या पक्षांत असत. परंतु विरुद्ध पक्षाचे अध्वर्यु लोकमान्य टिळकांचा व त्यांचा चांगला स्नेह होता. लो. टिळकांच्या निरनिराळ्या खटल्यांत काकासाहेब त्यांचे सॉलिसिटर होते. १९०७ सालच्या नागपुरच्या काँग्रेसच्या वेळीं नागपुरास मवाळ व जहाल पक्षांचा मोठा लढा पडला होता. स्वागतमंडळांत सभासद मवाळ पक्षाचे होते; ते जहाल पक्षाला न रुचून वाद बऱ्याच विकोपाला गेला होता. एका संभेत तर जहालांनीं दंगा करून मवाळपक्षांतील एका सन्माननीय राव-बहादूरांची पगडी प्रत्यक्ष त्यांच्या विद्वान पण जहाल चिरंजीवांनीं उडवून दिली होती. याप्रमाणें काँग्रेसचा शेवटचा पाहुणा जाईपर्यंत आम्ही दंडेली करूं म्हणून उघड धमक्या देण्यांत येत होत्या.

काकासाहेबांना नागपूरचा तसाच काँग्रेसचा पूर्ण अभिमान. त्यामुळे या शोचनीय स्थितीबद्दल त्यांनीं कळकळीनें खटपट केली व त्यांत शेवटीं त्यांना यशही लाभलें. त्या वेळीं त्यांनीं लोकमान्य टिळकांकडे त्यांच्या मदतीची याचना केली होती. त्यासंबंधींचा पत्रव्यवहार आम्हांला उपलब्ध झाला आहे व आमच्या वाचकांच्या माहितीकरितां तो आम्हीं खालीं देत आहोंत. मूळ पत्रें इंग्रजींत आढेत; त्यांचें स्वारस्य मराठी भाषांतरांत उतरणार नाहीं, म्हणून आम्ही तीं इंग्रजींतच देत आहोंत.

Bombay, 5th Oct. 1907.

My dear Balwantrao,

You must have received my letters of yesterday and copy of the Gaol Supdt.'s telegram. Please send me your instructions as to how I should proceed in the matter.

The above, however, is not the business for which I am writing this letter. The principal, I might even say, the sole object of this letter is to see if you can see your way to help me in removing the present impasse at Nagpur. It is abundantly clear that unless the two parties come to some arrangement, Nagpur must go without its Congress. That is a contingency which, I think is as distasteful to you as it is to me. In my case the feeling is perhaps keener, considering that I am essentially a Central Provincian. Not only I, but my ancestors for generations were born and bred up in the Central Provinces and it is but natural that I should keenly feel the disgrace which would attach to Nagpur if the Congress is not held there this year. I therefore wish to make every effort that I can to avert such a sad calamity, at least I consider it to be as such. With that object I intend proceeding to Nagpur today to see friends on both sides and try to bring about some arrangement if I can. I am very diffident of success but I feel I must make an effort. In that effort I want your help and knowing as I do your attachment to the Congress and to constitutional methods, I feel I can count upon it. You can help me by pouring oil over troubled waters, either through the columns of the Kesari or by private letters. Whatever differences of opinion there may be between different sections of the Congress, I think it is generally recognised that the Congress should be carried through in an orderly manner and that our best men, on matter to what party they belong, should be treated with consideration. The declarations of some of our Nagpur friends

however are directly opposed to the above view. It is openly said that the Rowdysm that was displayed the other day would continue to be displayed till the last Congress guest leaves Nagpur. The "Desh-bandhu" makes no secret of this attitude. Unless therefore this attitude can be changed, it will be impossible, at all events extremely unwise, to hold the Congress at Nagpur. I feel sure that you approve of the principle I have referred to above, viz that our best men, to whatever party they may belong, should be treated with consideration. Of course it is open to a party to show extra consideration to its own leaders and to that, I certainly do not take the slightest exception. I wish therefore that you should exercise your influence so as to get our Nagpur friends to change their present attitude, recognise the above principle and act upto it. I would press you to do this not only because of my regard for Nagpur but also because I feel I am asking you to do nothing against your own views or principles. As time is short and the columns of the Kesari would reach a much wider circle than private letters, I would prefer your using the Kesari for the purpose. However I do not presume to advise you.

The only other matter which is agitating our Nagpur friends is the choice of the president of the Congress. One party has set its heart on one gentleman, the other party on another gentleman. It is not possible to act upon the suggestion of the Punjabee and have Nawab Syed of Madras? If you can suggest other names, likely to be acceptable to both parties, kindly do so and I shall do what I can to bring both parties to agree to some one of them.

I am writing this letter on my own responsibility and without consulting any one at all about it and I am anxious that this should be treated as an absolutely confidential communication.

I am sending this with my clerk, whom I am specially sending to Poona, in order to ensure safe and speedy delivery so that the letter may be in your hands in good time to enable you to carry out the above suggestions if you can see your way to do so. Any reply that you may write may be given to the bearer and he will post it to me to my Nagpur address. It will of course be treated as absolutely confidential.

As the bearer will not be able to see your reply and as I shall be anxious to know as to whether my suggestions are in the main acceptable to you or not, kindly ask the bearer to wire me the word "hopeful" if the suggestions are acceptable but if you can not see your way to accept them, he may be asked to wire "No hope." I need not add that whatever your decision may be, it will in no way affect our relations, though of course, I shall much regret your inability to help me,

Yours sincerely,

Sd. Hari Sitaram Dikshit.

(Reply)

Poona City,
6th October '07

My dear Haribhau,

I have got your letter about Lala, and I shall reply to it separately to your office address.

I have also received your kind letter of yesterday, specially sent by you with your clerk. I am sorry our conversation about the matter in Bombay was not sufficiently long to explain to you my views in full. I strongly hold the view that the holding of the Congress should not in any way suffer on account of the differences between the two parties; and so far as I can see matters have not come and I hope will not come to that stage. You know that in spite of our differences in 1895 the Poona Congress passed off very well. The real point at issue is not about the Presidentship, but about the *recognition by the Congress* of the methods of *passive resistance*. The new party means to fight chiefly for the latter and not for the presidentship. But a fight once commenced is, whether you will or not, carried over to other points and that is how the present difficulty has arisen. It was a mistake to interfere with the constitution of the executive committee after it was once duly appointed. The moderates at Nagpur have got what they most wanted by having a majority of $\frac{3}{4}$ in their favour in the Reception committee. But they should have kept in mind that although they secured a majority of $\frac{3}{4}$ in the R. C., yet the new party in Nagpur was not really in a minority there. This they forgot and brought the

present trouble on them. I do wish that this should not hamper the work of the Executive Committee and I mean to write accordingly in the next issue of the *Kesari* (this Tuesday 8th inst) I go a step further and say that if Nagpureans will not make arrangements for holding the Congress there, All India Congress Committee will be bound to take the matter out of the hands of the Nagpureans and make its own arrangements, for the Congress does not belong to Nagpur alone. My views on this point are decidedly strong and you may be sure that they will be so put forward in the *Kesari*.

But as regards the question of the election of the President, my position is rather awkward. I have never authorised any body either orally or in writing to put forward my name. They used it for party purposes, last year as well as this year, without my sanction, rendering my position very delicate. I would rather therefore leave the matter to be decided by the rules of the Congress framed last year. If the Reception Committee can not agree by a majority of 3/4 the matter would go to the All India Congress Committee whose decision both parties must accept loyally. I can safely recommend this course but my delicate position precludes me from suggesting any names myself. You will therefore excuse me if I can not accede to your request regarding the suggestion of other names for the Presidentship I may honestly tell you that I have been indifferent in regard to this question all along and I mean to keep up that attitude as the best possible one under the circumstances, even at the risk of being misunderstood by my opponents. To my mind the question is not one of Presidentship, but of the recognition and approval by the Congress of

the methods of passive resistance; and this question can not be settled except in the Congress Sessions itself. And for this purpose we want the Congress to be held this year, as much as if not more than the moderates. When both parties wish to have a Sessions of the Congress this way, I do not think there is any danger regarding the holding of the seasons this year. If the Moderate party expects by settling the question of Presidentship one way or the other, to put down the the programme of the new party or to exclude it from the Congress Sessions, I have no hesitation in saying that it is a delusion. The new party may not succeed this year in getting a majority in its favour amongst the Congress delegates, but that will not disappoint us in any way. If we do not succeed this year, we shall try again the next year and the next to that and so on until we succeed—which we are bound to do shortly. But you can well see that this hope of ours is based on the Congress being held each year; and it shall be our endeavour to keep up the Congress and not to break it. You may therefore rest assured that I shall do all I can to keep up the Congress, although for reasons stated I cannot take any part in the matter of the Presidentship. I have written this at some length in order to clearly state my views to you. Of course they are stated in confidence and you treat this letter as strictly confidential. We may differ in our views, but I agree with you in thinking that the difference should not affect your and my relations in any other matter. I thank you for your generosity in frankly writing to me and I trust that you will see the reply to be as frank and clear. I have asked your clerk to telegraph to you. Fairly “hopeful” but not

more and you can see the reasons of this from the above letter. Your clerk leaves to-day by 2 p. m. train.

Yours Sincerely,

Sd/- Bal Gangadhar Tilak.

सार्वजनिक चळवळीतून काकासाहेबांनी आपलें अंग काढून घेतलें, तेव्हां त्यांचा राष्ट्रीय समेशीही संबंध सुटला. या व्यतिरिक्त काकासाहेबांची आणखी एक महत्त्वाची सार्वजनिक कामगिरी म्हणजे मुंबई सरकारच्या कायदेकौन्सिलांत त्यांचा लोकनियुक्त सभासद म्हणून प्रवेश. सन १९०१ सालीं कै. नामदार गोखले यांची मुंबई कायदेकौन्सिलांतील जागा रिकामी झाली. ते मध्यभागातर्फे कौन्सिलांतील सभासद होते, या जागेकरितां प्रथम तीन पण शेवटीं दोनच उमेदवार पुढें आले. एक सातारचे सुप्रसिद्ध वकील रा. रा. दादासाहेब करंदीकर व दुसरे काकासाहेब दीक्षित. दादासाहेबांनीं पुष्कळ सार्वजनिक कामें पुढाकार घेऊन केलेलीं, म्हणून त्यांचा लौकिक विशेषतः महाराष्ट्रांत मोठा होता. काकासाहेबांची कामगिरी या मानानें महाराष्ट्रांतील लोकांना तितकी माहित नव्हती. केसरीसारख्या वजनदार पत्रानें दोघेही ह्या मानास सारखेच पात्र आहेत असें जरी म्हटलें होतें, तरी दादासाहेब पुष्कळ वर्षे सतत जें सार्वजनिक काम करीत आहेत तें लक्षांत घेतां त्यांना महाराष्ट्रांतील लोकांनीं तें देणें म्हणजे एक प्रकारें त्यांचे उतराई होण्यासारखें आहे. तेव्हां मतदारांनीं त्यांनाच मते घावीं अशी शिफारस केली होती. महाराष्ट्रांतील इतर पत्रांचाही दादासाहेबांना पाठिंबा होता असें असून त्या निवडणुकींत काकासाहेबच बहुमतानें यशस्वी झाले व ते ऑनरेबल (नामदार) दीक्षित झाले. ही निवडणूक झाल्यावर मुंबईकडील सर्व पत्रांनीं योग्य माणसाची निवडणूक झाली म्हणून आनंद व्यक्त करून काकासाहेबांचें अभिनंदन केलेंच. परंतु दादासाहेबांच्या बाजूच्या महाराष्ट्रीय पत्रकारांनीं व केसरीकारांनींही त्याबद्दल आपला पूर्ण संतोष व्यक्त केला.

त्या काळांत कौन्सिलचे सभासद होणें हा फार मोठा मान समजला जात असे. हल्लींच्या दिवाणांना असलेली "ऑनरेबल" ही पदवी त्या काळांत सर्व सभासदांना लावीत असत. काकासाहेबांना हें यश लाभल्याबद्दल पुष्कळ सार्वजनिक व खासगी संस्थांनी त्यांना पानसुपाऱ्या व पाट्या करून त्यांचें जाहीर अभिनंदन केलें.

काकासाहेबांची कौन्सिलांतील कारकीर्द त्यांच्या बाणेदार वृत्तीला साजेल अशीच निर्भीडपणाची झाली. तेथेंही त्यांच्या कुशाग्र बुद्धीचा प्रभाव चांगला प्रत्ययाला आला. नव्या पोलिस अॅक्ट कमिटीवर ते होते व तत्संबंधी जी बहुमोल कामगिरी त्यांनीं बजावली, त्याबद्दल त्या वेळच्या अधिकाऱ्यांनीं त्यांची फार वाहवा केली होती. आपल्या कक्षेंतील लोकांची गाऱ्हाणीं वगैरे सोड-युक्तीनें व खुषीनें ते वरिष्ठ अधिकाऱ्यांकडून दूर करवितात अशी त्यांची ख्याति होती. प्रजापक्षातर्फे ते आपली बाजू फार स्पष्टपणें पुढें मांडीत असत व तत्त्वाकरितां सरकारची काडीइतकीही भीड बालगीत नसत. मुंबई-कौन्सिलांत लॅन्ड रेव्हिन्यू कोडाची दुरुस्ती करून शेतकऱ्यांना उपरी कुळें वनविण्याचा जो कायदा झाला, त्याचा निषेध करण्याकरितां उठून येणाऱ्या सभासदांतील काकासाहेब हे एक होते. निषेध व्यक्त करणाऱ्या या मार्गाचें अवलंबन त्याचवेळीं प्रथम करण्यांत आलें. अशाच तऱ्हेची प्रजापक्षाची सेवा करून त्यांनीं कौन्सिलांतही मोठा लौकिक संपादन केला व यथाकाली इतर सार्वजनिक कामांचा संबंध सोडते वेळीं कौन्सिलचाही संबंध त्यांनीं तोडून टाकला.

१५ वर्षांपूर्वीच्या काळांत ज्या कांहीं बहुमानाच्या जागा मिळविणें शक्य होतें, त्या सर्व काकासाहेबांनीं मिळविल्या होत्या. बी. ए., एल्.एल्. बी. व सॉलिसिटर या परीक्षा ते पास झाले होते. ते नोटरी पब्लिक होते. सरकारनें त्यांना जस्टिस ऑफ दी पीस नेमलें हांतें. मुंबई कॉर्पोरेशनचे ते सभासद होते. मुंबई-युनिव्हर्सिटीचे ते फेलो होते व मुंबई-सरकारी कौन्सिलचे सभासद होऊन ते नामदार दीक्षित झाले होते. हायकोर्टातील एका जजाने

थट्टेनें एकदा असें म्हटलें होतें कीं, मुंबईतील एखादा साक्षीदार जस्टिस ऑफ दी पीस, कॉर्पोरेशनचा सभासद, व युनिव्हर्सिटीचा फेलो असला, म्हणजे तो पूर्ण अब्रूदार साक्षीदार झाला. काकासाहेब तर यापेक्षां किती तरी पुढें गेले होते. परमार्थाकडे त्यांचें मन वळलें नसतें. तर ते आणखीही पुढें वर चढले असते. ते गव्हर्नरच्या एक्झिक्युटिव कौन्सिलचे सभासद होऊन त्यांना तोफांचा मान मिळाला असता, ते सर हरि सीताराम दीक्षित झाले असते ! अनेक महत्त्वाच्या कमिश्न्सवर त्यांची नेमणूक झाली असती; या सर्वांची त्यांना जाणीव होती. परंतु सद्गुरूंचे पाय दृष्टीस पडल्याबरोबर त्यांना एकदम उपरति होऊन या ऐहिक सुखावर व तत्संबंधींच्या महत्त्वाकांक्षांवर त्यांनीं पाणी सोडलें. सर हरि सीताराम दीक्षित होण्याऐवजीं त्यांना हरिभक्त परायण हरि सीताराम दीक्षित म्हणवून घेण्यांत भूषण वाटलें. पारमार्थिक उन्नति करून घेण्याची त्यांना हाव झाली व त्याकरितां हजारों रुपये मिळविण्याचा धंदा व आपल्या आटोक्यांतील उच्च बहुमानाच्या जागा तुच्छ मानून त्यांनीं आपल्या सद्गुरूंचे पाय घट्ट धरले.

येथपर्यंत काकासाहेबांच्या सार्वजनिक लोकहिताच्या कामगिऱ्यांचें आम्हीं विवेचन केलें. काकासाहेबांचा गृहस्थाश्रमही तितकाच किंबहुना जास्त उज्ज्वल होता. अतिथिसत्कार, व सर्वाभूतीं समदृष्टि हे दोन गुण काकासाहेबांचे विशेष होते. काकासाहेबांचें रानेहीमंडळ फार मोठें होतें व त्यांत त्या काळची व हल्लीं मोठी म्हणून पुढें आलेलीही सर्व मंडळी होती. काकासाहेबांच्या घरीं पाहुणे नाहींत असा दिवस क्वचित जात असे. एखाद्या दिवशीं पंक्तीला कोणी नाहीं असा क्वचित प्रसंग आल्यास ते कोणाला तरी पकडून आणीत असत. पंक्तीस २।४ मंडळी असल्याशिवाय आपल्याला अन्न गोड लागत नाहीं, असें ते म्हणत. त्यांत श्रीमंत-गरीब हा भेदभाव काकासाहेबांच्या ठिकाणीं नसे.

दर रविवारी व इतर सुट्ट्यांच्या दिवशी त्यांच्याकडे स्नेही मंडळीचा एक मोठा आखाडाच असे. सर्वांनी आनंदाने सहभोजन करणे, सोंगट्या, पत्ते, बुद्धिबळ व गंजिका खेळणे व गप्पा मारणे हा या दिवसांचा नित्य कार्यक्रम असे. साधारण ओळख असली तरी काकासाहेब त्या गृहस्थाला आपल्या घरी भोजनास आणल्याशिवाय राहत नसत. पाहुण्यांना तर मुक्तद्वारच असे. ज्या कोणास मुंबईस उतरण्याची सोय नसे व हॉटेलचा खर्च करण्याची ऐपत किंवा इच्छा नसे, त्याची काकासाहेबांशी अप्रत्यक्ष थोडी ओळख असली म्हणजे त्याने खुशाल त्यांच्या घरी उतरण्यास पाहुणा म्हणून जावे. काकासाहेबांच्या घराला त्या वेळी आम्ही थेटने "धर्मादाय हिंदु हॉटेल" म्हणत होतो. लोणावळ्याला काकासाहेबांनी बंगला बांधला, तेव्हा उन्हाळ्यांत पाहुण्यांचा हा सर्व ओघ ते तिकडे वळवीत असत. त्या वेळी लोणावळ्याच्या त्यांच्या बंगल्याला आम्ही "धर्मादाय हिंदु हॉटेलची लोणावळा शाखा" असे नाव दिले होते. त्या दिवसांत मुंबईहून पुनामेल स्टेशनवर येण्याच्या वेळी काकासाहेब अथवा त्यांचे धाकटे बंधु किंवा पुतणे स्वयंसेवकासारखे स्टेशनवर हजर राहून पुढे जाणाऱ्या मंडळीत कोणी स्नेही दिसल्यास त्यांना आग्रहाने उतरवून घेऊन एक दिवस तरी बंगल्यावर ठेवून घेत असत. या निमित्ताने काकासाहेबांच्या हातून अगणित अन्नदान झाले श्रीसाईनाथमहाराजांना अन्नदानाची फार आवड असे. पुष्कळशी मंडळी जेवतांना पाहून त्यांना समाधान वाटत असे. कोण जाणे, कदाचित काकासाहेबांच्या बाबतीत त्यांचाच हा पूर्ण संस्कार असेल. या गृहस्थाश्रमांत काकासाहेबांनी चारी धामांच्या यात्रा कुटुंबांतील मंडळीसह केल्या. १९०६ साली काकासाहेब विलायतेला जाऊन आले. याप्रमाणे संसारांतील इतिकर्तव्ये सर्व पार पाडून उतरवयांत काकासाहेब परमार्थाकडे वळले. येथे त्यांचा दुसरा म्हणजे गृहस्थाश्रम संपला व शिर्डीस जाऊन ते वानप्रस्थ झाले.

गृहस्थाश्रमांत काकासाहेबांचे देवदेवतार्चन किंवा सोवळेओवळे वगैरे कांहीं विशेष नव्हते. परंतु शुचिर्भूतपणे ईशचिंतन ते नेहमी करीत

असत. श्रीयुत उदयाशंकर याज्ञिक या नांवाचे त्यांच्याच नागर जातीचे त्यांचे एक स्नेही असत. श्री. याज्ञिक हे विद्वान होते. त्यांनी काठेवाड संस्थानांतून दिवाणगिरी पुष्कळ वर्षे केली. ते बहुश्रुत व वेदांतव्यासंगी होते. सेवानिवृत्त झाल्यावर वृद्धापकाळीं त्यांनी चतुर्थाश्रम घेतला होता. काकासाहेबांना त्यांच्याबद्दल फार आदर असे. त्यांचा गृहस्थाश्रमांतील व चतुर्थाश्रमांतील असे दोन तऱ्हेचे फोटो फ्रेम करून काकासाहेबांनी आपल्या संग्रहीं देवखोर्लींत ठेविले होते, व त्यांच्याप्रमाणें आपणही वृद्धापकाळीं चतुर्थाश्रम ग्रहण करावा अशी काकासाहेबांची मनीषा होती. वय वाढत चाललें तसतसा एकेक व्याप कमी करण्याचा त्यांनी संकल्प केला. प्रथम त्यांनी मुंबई शहरांतील आपलें निवासस्थान मोडून वांद्रें मुक्कामीं समुद्रकांठीं एक निवांत बंगला भाड्याने घेऊन तेथें वस्ती केली. त्यानंतर त्यांनी मुंबईत गिरगांव बॅकरोडवर एक प्रशस्त बंगला बांधला. थाटानें वास्तुशांत करून ते तेथें राहण्यालाही गेले. परंतु मुंबईची बजबजपुरी त्यांच्या विचाराला पोषक न होऊन ते पुन्हा आठ दिवसांतच परत वांद्राला राहण्यास गेले.

त्या काळीं मुंबई-वांद्रें येथें प्रतिवर्षीं प्लेगची स्वारी होत असे व बहुतेक लोकांना त्या कारणानें स्थलांतर करून आसपास तंबूत व झोपड्यांत राहण्यास जावें लागत असे. पुष्कळांनीं सांताक्रूझ, विलंपार्लें, अंधेरी, इत्यादि गांवां स्टेशनजवळ जागा घेऊन गले बांधले व प्लेगच्या दिवसांत तेथें राहण्याची सोय केली. याप्रमाणें आपणही एखादा बंगला बांधावा असें काकासाहेब व त्यांचे ज्येष्ठ बंधु कै. रा. ब. राजारामपंत (भाईजी) यांनी ठरविलें व त्याकरितां त्यांनी विलंपार्लें पसंत केलें. स्टेशनजवळ जागा न घेतां त्यांनीं शांततेसाठीं स्टेशनपासून ८।१० मिनिटांच्या रस्त्यावर जागा घेतली व तेथें आपल्या एखाद्या स्नेह्यालाही शेजारीं आणतां येईल म्हणून एक मोठा व एक लहान असे दोन बंगले बांधले. विलंपार्लें येथील शांत व प्रसन्न वातावरण

काकासाहेबांना इतकें आवडलें कीं, लवकरच त्यांनीं वाद्रे सोडून तेथेंच कायम वस्ती केली. त्या वेळीं पार्ल्यास रस्ते नव्हते. अगदीं तुरळक दूरदूर वस्ती होती. सर्व शेतीजमीन व झाडी. बंगल्यावर जावयाचें म्हणजे शेतांच्या बांधावरून. पावसाळ्यांत तर चिखल, पाणी व निसर्ग, शिवाय जीवजिवा-पुंची भीति. काकासाहेब स्टेशनपासून बंगल्यापर्यंत दर पावसाळ्यांत बांधावर सुमारे फूट दीड फूट रुंद खडी टाकून कसा तरी रस्ता करीत. रात्रीच्या वेळीं तर उजेडाशिवाय त्या रस्त्यानें जाणें जवळ जवळ अशक्यच होतें. मुंबई-तील आपलें कामकाज आटोपून परत यावयाला काकासाहेबांना रोज रात्र व्हावयाची. स्टेशनवर गडी कंदील घेऊन तयार असे. तेथें पायांतील बूट काढून गडयाजवळ देऊन पायांत वाहणा घालून ते हलके हलके बंगल्यावर येत असत. त्यांतून एक पाय अधू. इतका त्रास होत असे, तरी निदान पावसाळ्यांत तरी, वांध्यास अगर मुंबईतील आपल्या घरीं जाऊन राहण्याचा त्यांना मोह झाला नाही. ह.भ.प दासगणूमहाराज कीर्तनामध्ये परमेश्वराकडे भक्तानें कसें एकाग्र ध्यान ठेवावें यासंबंधीं दृष्टांत देतांना काकासाहेबांच्या या रस्त्याचा दृष्टांत देत असत. ते सांगत कीं, या रस्त्यावर जसें एकाग्र चित्तानें चालावें लागतें, जरा मन द्विधा झालें अथवा अनुसंधान चुकलें, कीं पाय घसरून शेतांत चिखलांत लोटांगण घालण्याची पाळी आलीच ! तसेंच परमेश्वरापासून चित्तवृत्ति ढळली, कीं, अधःपतन ठेवलेलेंच. हें ते स्वानुभवानें सांगत असत. ही हकीकत इतकी सविस्तर देण्याचें कारण, पुढें होणाऱ्या आत्मिक उन्नत्याला पापक अर्शा काकासाहेबांची मनोभूमिका कशी तयार होत गेली तें दिसून येतें. बंगल्यांत आल्यावर तेथील प्रशांत वातावरणांत, पडलेले काष्ठ ते पार विसरून जात असत.

काकासाहेबांचा नित्यक्रम म्हणजे सूर्योदयापूर्वीं उठून नित्यविधि उरकून स्नान करावयाचें. ते सर्व ऋतूंत थंड पाण्यानेंच स्नान करीत असत, व कांहीं वेळ ईशचिंतन करून चहा वगैरे घेत असत. आपल्याला प्रदुरूची प्राप्ति होऊन पुढील मार्गदर्शक भेटावा अशी यांना नेहमीं तळमळ

लागलेली असे. तत्संबंधीं त्यांचे स्नेही कै. ह. भ. प. अण्णासाहेब दाभोळकर व प्रसिद्ध कादंबरीलेखक कै. हरि नारायण आपटे यांचें पुष्कळां बोलणें होत असे, व असा सद्गुरु भेटल्यास एकमेकांना कळवावें असें त्यांचें ठरलें होतें. काकासाहेबांना कांहीं सत्पुरुषदर्शनाचा योग आला होता; परंतु त्यांचे सद्गुरु (श्रीसाईबाबा) निराळे असल्यामुळेच कीं काय कोण जाणे, त्यांची कोणावर विशेष श्रद्धा बसली नाही व यथाकालीं त्यांना त्यांच्या नियोजित सद्गुरूंनीं दर्शन दिलें.

काकासाहेबांना बालपणांतच संताशीर्वाद लाभला होता. खानदेशांत रावेर गांवीं दत्तमहाराज म्हणून एक प्रसिद्ध संत होऊन गेले. त्यांची स्वारी एकदा खांडव्यास आली असतांना

॥ सितारामपंत नांवाचा । गृहस्थ एक खांडव्याचा । गुजराथी नागर जातीचा । दीक्षित उपनांव जयाचें ॥ त्याची गुणवती भार्या । आली समर्थास भेटावया । मुलें आपलीं घेवोनियां । दर्शनेच्छा धरोन । मुलें तीन्हीं* पायावरी । घातलीं तिनें अत्यादरीं । आपण राहिली बद्ध करीं । पुढें उभी समर्थाच्या ॥ श्रीसमर्थींनीं मुलांला । अमोघ आशीर्वाद दिला । बाई लौकिकाला । मुलें चढतील तुझीं म्हणूनी ॥ संतवचन खरें झालें । मुलगे लौकिकास चढले । दीक्षित कुल गाजविलें । नांव कृतृ च्व शक्तीनें ॥
(श्रीभक्तिसारामृत अध्याय ४०)

विलायतेस असतांना काकासाहेबांना एक लहानसा “अॅक्सिडंट” होऊन त्यांचा पाय दुखवला होता. पुष्कळ इलाज केले, परंतु त्यांचा पाय बरा झाला नाही. पायाला जरा जास्ती मेहनत पडली, कीं कळ लागत असे. काकासाहेबांनीं लोणावळ्यास बंगला बांधल्याचें वर आलेंच आहे. तो बंगलाही मध्यवस्तींत न बांधतां बाजूलाच वस्तीपासून दूर एकांतांत बांधला होता. एकदा ते लोणावळ्यास असतां सकाळीं फिरावायास गेले व पाय दुखू लागला म्हणून स्टेशनच्या प्लॅटफॉर्मवर एका बांकावर विश्रांतिकरितां पाय चोळीत

* (१) राजारामपंत, (२) हरिभाऊ (काकासाहेब) व (३) सदाशिवराव.

बसले. त्यांना तेथे 'कै. रा. नानासाहेब चांदोरकर अनपेक्षितपणे भेटले. दोघे कॉलेजमधील सहाय्यायी जुने स्नेही. पुष्कळ वर्षांनी गांठ पडली, तेव्हां साहजिकच दोघांना प्रेमाचे भरते आले. नानासाहेबही तेथेच शेजारी बांकावर बसले. वोलण्यांत काकासाहेबांनी नानासाहेबांना पायाची हकीकत सांगितली व त्या दुखऱ्या पायामुळेच भेटीचा योग आला असे उद्गार काढले. नानासाहेबांना श्रीसाईबाबांचा अनुग्रह झालेला व त्यांच्या ठायी पूर्ण निष्ठा जडलेली. त्यांनी काकासाहेबांना श्रीसाईबाबांची महती वर्णन करून सांगितली व एकदा शिर्डीस जाऊन महाराजांचे दर्शन घ्या म्हणजे त्यांच्या आशीर्वादाने आपली पायाची तक्रार दूर होईल असे आग्रहाने सांगितले. काकासाहेबांनी शिर्डी कोठे आहे वगैरे माहिती घेतली व दर्शनास जाण्याचे त्यांनी कबूल केले.

कौन्सिल निवडणुकीची वेळ जवळ आली व त्याकरितां ते दौऱ्यावर निघाले व नगरास गेले. नगरास ते श्री. सरदार काकासाहेब मिरीकरांकडे उतरले होते. नगराहून शिर्डीस जाण्याचे त्यांनी योजिले व ती गोष्ट त्यांनी मिरीकरांच्या कानावर घातली. सरदार मिरीकर श्रीसाईमहाराजांचे भक्त होते. त्यांनाही आनंद झाला. इकडे शिर्डीस महाराजांनाही त्याची जाणीव झाली. त्यांनी त्याच सुमारास शिर्डीचे माधवराव देशपांडे यांना नगरास सासुरवाडीस जाण्याचा योग आणला. माधवराव नगरास आल्याचे मिरीकरांना माहित होते. त्यांनी माधवरावांना बोलावून घेतले व काकासाहेबांची ओळख करून दिली व त्यांना शिर्डीस घेऊन जाण्यास सांगितले. दुसरा योगायोग असा की, शिर्डीतील साठेसाहेबांच्या वाड्यांत श्रीसाईबाबांची मेघाच्या पूजेची एक मोठी तसवीर असे. (हल्ली ही तेथे आहे) तिची काच फुटल्यामुळे नवी काच वसविण्यास ती तसवीर नगरास आली होती. काच बसवून ती तसवीर काकासाहेब मिरीकरांकडे आली होती व दिवाणखान्यांत वखाने आच्छादन करून ठेवलेली होती. मिरीकरांनी वख काढून काकासाहेबांना प्रथम दर्शन करविले. या प्रथमदर्शनीच काकासाहेबांची महाराजांवर श्रद्धा

बसली व लवकरच शिर्डीस जाऊन प्रत्यक्ष महाराजांच्या चरणावर मस्तक ठेवण्याची त्यांना घाई झाली व रात्रीच्याच गाडीने ते माधवरावांसमवेत शिर्डीस जाण्यास निघाले. तसबिरीच्या रूपाने श्रीही बरोबर होतेच. सकाळी कोपरगांव स्टेशनवर उतरून टांगा करून शिर्डीस गेले.

॥ आले गांवीं घेतलें दर्शन । पायीं घातलें लोटंगण । तत्काळ निवाले नयन । समाधान जाहले ॥४०॥ जे पूर्णब्रह्म सनातन । स्वयंजोती निरंजन । पाहुनि ऐसें साईचें ध्यान । सुप्रसन्न मन जाहलें ॥ ४१ ॥ ॥ वाटलें पूर्वार्जित सभाग्यता । तेणेंच हे पाय आले हाता । चित्तास लाधली शांतता ॥ निश्चितता दर्शन ॥ (श्रीसाईसच्चरित अध्याय १८)

महाराजांचे दर्शन प्रत्यक्ष घडल्यावर त्यांना परमानन्द झाला व पुष्कळ दिवसांपासून बाळगलेली मनीषा पूर्ण झाल्याचे अत्यंत समाधान वाटले. या वेळेपर्यंत काकासाहेब “हरिभाऊ,” “भाऊसाहेब” या नांवाने प्रसिद्ध होते. परंतु महाराजांनी त्यांचे “काका” असे नवीनच नामकरण केले. तेव्हापासून ते “काका” “काकासाहेब” या नांवाने प्रसिद्धिला आले. काकासाहेबांनी या भेटीतच “कायाचित्तवित्त” महाराजांना अर्पण केले, तेव्हा

॥ कायाचित्तवित्त । साईपदीं जो समर्पित । ऐसा जो अनन्य भक्त । आवडे अत्यंत साईस ॥

या ओवीप्रमाणे काकासाहेब महाराजांचे आवडते भक्त बनले व वरचेवर शिर्डीस जाऊं लागले. योग्य सत्पुरुषाची गांठ पडल्यावर पूर्व संकेताप्रमाणे त्यांनी ती गोष्ट आपले स्नेही अण्णासाहेब दाभोळकर व हरि नारायण आपटे यांना कळविली. नंतर यथाकालीं ते दोघे शिर्डीस महाराजांच्या दर्शनाकरतां आले. पैकीं अण्णासाहेबांची महाराजांच्या पदीं पूर्ण निष्ठा जडली व ते महाराजांचे एक निस्सीम भक्त झाले. हरिभाऊ आपट्यांचा मात्र योगायोग नव्हता. आपली महाराजांच्या चरणीं निष्ठा जडून श्रद्धा बसावी या हेतूने मोठ्या श्रद्धेने ते दोनतीनदा शिर्डीस गेले; परंतु त्यांची श्रद्धा जडली नाही. शेवटीं अद्याप आपली वेळ आली नाही असें मानून

त्यांनीं तो नाद सोडून दिला. मला ज्यांना आणायचें असेल त्यांनाच मी आपल्यापाशीं आणतो असें महाराज म्हणत असत, त्याचें हें एक उदाहरण आहे. असो. आपल्याप्रमाणें आपल्या स्नेहांनाही महाराजांचा लाभ व्हावा असें काकासाहेबांना वाटत असे व ते आपल्या जिऱ्हाळ्याच्या स्नेहांना त्याप्रमाणें आग्रहानें सांगत असत. प्रस्तुत लेखकालाही त्यांच्यामुळेंच दर्शनाचा योग आला. मुंबईचे रा. व. पाध्ये हे काकासाहेबांचे अत्यंत जिऱ्हाळ्याचे स्नेही होते. त्यांनीं एकदा शिर्डीस यावें म्हणून काकासाहेबांनीं पुष्कळ प्रयत्न केला; परंतु शिर्डीस जाऊं लागल्यापासून काकासाहेबांचें झालेलें परिवर्तन पाहून (अर्थात् त्यांना तें पसंत नव्हतें,) आपल्यालाही असाच मोह पडेल या भीतीनें ते गेले नाहींत. त्यांचा योगायोग नव्हता.

काकासाहेबांना महाराजांचा सारखा ध्यास लागला. त्यांचें काम-काजावरील लक्ष उडत चाललें. सर्व ऐहिक सुखाबद्दल विरक्ति वाटूं लागली व महाराजांच्या सान्निध्यांत नेहमीं असावें असें वाटूं लागलें व ते वरचेवर शिर्डीस जाऊं लागले. अर्थात् धंदावर त्यांच्या गैरहजिरीमुळें विपरीत परिणाम होऊं लागला. तरी त्यांनीं त्याची पर्वा केली नाहीं. आयुष्यांतील आपल्या आपण निष्कारण वाढविलेल्या गरजा भागविण्याकरीतां पैसे कमवावयाचे, त्यापेक्षां त्या गरजाच कमी करून टाकल्या म्हणजे पैशाचें तितकें कारण राहणार नाहीं असा त्यांनीं बेत केला. मुळांतच काकासाहेबांची राहणी अगदीं साधी होती. त्यांचा पोशाख अगदीं साधा असे. त्यांत थाट किंवा भपका नव्हता. एवढ्या मोठ्या योग्यतेला ते चढले, परंतु त्यांनीं सोन्याचें घडयाळ सुद्धा घेतलें नाहीं. त्यांचें पूर्वीचेंच निकलचें घडयाळ व त्याला रेशमी गोफ हें शेवटपर्यंत कायम ठेवलें. नाहीं म्हणायला काकासाहेबांच्या बोटांत एक उत्तम हिज्याची आंगठी रु. २५०० किंमतीची नेहमीं असे. तीही त्यांनीं स्वतः घेतली नव्हती. ती आंगठी त्यांना त्यांचे वडील बंधु भाईजी यांनीं एका विशिष्ट प्रसंगीं नजर केली होती. म्हणून हौसेनें नव्हे, पण भाईजींची आठवण म्हणून ती ते नेहमीं वापरीत असत.

त्यांना व्यसन कसलेंच नव्हतें. परंतु प्रपंच मोठा व हजारों रुपये मिळवून मुक्तहस्ते खर्च करण्याची संवय लागलेली. परंतु तो सर्व मोह त्यांनीं आवरला व शक्य तितका खर्च कमी केला व कामाचा एकेक व्याप कर्मा करीत आणला. त्यामुळे त्यांच्या स्नेही मंडळींना चिंता वाटूं लागली. त्यांनीं त्यांचें मन व्यवहाराकडे वळविण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला; परंतु त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. त्यांना महाराजांचा छंदच लागला.

॥ असा धरि छंद । जाय तुटोनिया भवबंध ॥

या संतोक्तिप्रमाणें त्यांनीं तो छंद धरला. महाराजांचे भक्त पुष्कळच होते. परंतु त्यांत काकासाहेबांइतका निस्सीम भक्त दुर्मिळ होता. महाराजांच्या सान्निध्याचा त्यांनीं जितका फायदा करून घेतला तितका कोणीं क्वचित घेतला असेल.

॥ संतापार्शीं सदा जावें । त्यांचे जवळीं बैसावें ॥ १ ॥ ॥ उपदेश ते न देती । तरि एकाव्या त्या गोष्टी ॥ २ ॥ ॥ तेचि उपदेश होती । त्याहीं कष्ट नष्ट होती ॥ ३ ॥ ॥ वासुदेव म्हणे संत । संगे करि ति पसंत ॥ ४ ॥
(वासुदेवानंदसरस्वती)

महाराजांच्या प्रत्येक शब्दांत व कृतींत उपदेश असे. काकासाहेबांनीं त्यांचें पूर्ण मनन व आकलन केलें होतें. प्रायः महाराज उपदेश गोष्टीच्या रूपानें करीत. काकासाहेब त्या गोष्टी लक्षपूर्वक ऐकत व त्यांचें मनन करून त्यांतील योग्य तें मर्म हुडकून काढीत. महाराजांच्या गोष्टीचा व वेळोवेळीं निघणाऱ्या महत्त्वाच्या उद्गारांचा काकासाहेब संग्रह करीत असत. अशा टिपणांचा त्यांचा संग्रह मोठा होता. त्यांच्या निधनानंतर या संग्रहाचा पुष्कळ शोध केला, परंतु तो उपलब्ध झाला नाहीं; त्यांतील बहुतेक महत्त्वाचा भाग “महाराजांचे अनुभव ” “बोधपद्धति, ” “ बोल ” या सदराखालीं श्रीसाईलीलेंत प्रसिद्ध झाला आहे. त्यावरून महाराजांच्या ठिकाणीं त्यांची किती अढळ श्रद्धा होती व महाराजांच्या प्रत्येक कृतीचें ते किती सूक्ष्म निरीक्षण करीत असत व योग्य तो उपदेश ते त्यांतून घेत

असत, हें दिसून येतें. महाराजांच्या अगणित भक्तगणांत, महाराजांसंबंधीं इतकें सूक्ष्म निरीक्षण क्वचितच कोणीं केले असेल. महाराजांचें काकासाहेबांवर उत्कट प्रेम असे. त्यांनीं लोकांत दाखविण्याकरितां काकासाहेबांना वेळोवेळीं निरनिराळ्या कसोटीला लावून पाहिलें होतें. एकदां तर त्यांना बोकडाची हत्या करण्याची पाळी आणली होती. परंतु काकासाहेब पूर्ण कसोटीला उतरल्यामुळे महाराजांनीं ती हत्या टाळली. महाराजांच्या आज्ञेपुढें आपली स्वतःची आवडनिवड त्यांनीं कधींही पाहिली नाही. आपलें हिताहित महाराजांना पूर्णपणें कळते आहे अशी त्यांची निस्सीम भावना होती. ते महाराजांना पूर्णपणें कायावाचामनें शरण गेले होते.

॥ ते भक्त भावार्थी । ते जीव निरवित संतांहातीं । कीं ते जाणती गति निर्गती । अंतींचे सांगाती ते एक ॥

अशी त्यांची भावना पूर्ण झाली होती.

शिर्डीस काकासाहेब १९०९ सालीं प्रथम गेले. त्या वेळची महाराजांची राहणी म्हणजे द्वाराकामाईत ते एका पोत्यावर बसलेले असावयाचे. द्वाराकामाईत मातीचे घडे (घागरी) व कोळंबी व टिनचीं टंबरेलें यांशिवाय कांहीं नसे. तिची मातीची जमीन सर्व उखळलेली असावयाची. कधीं कधीं महाराज ती स्वतः शेणानें सारवीत असत. पुढें मोकळें उघडें अंगण. त्या वेळीं हल्लीं असलेला समामंडप नव्हता. अंगणांत महाराजांच्या धुनीच्या सर्पणाकरितां त्यांनींच खरेदी केलेल्या लांकडांच्या मोळ्यांचे रचलेले ढीग असावयाचे. अशी महाराजांची राहणी होती.

। फाटके तुटके नेसतो रे ॥ मन मानेल तेथें बसतो रे ॥ वेड्या वेड्या परि दिसतो रे ॥ परीं ब्रह्मांड गिळूनि असतो रे ॥

या तऱ्हेची ती राहणी होती.

या वेळीं राधाकृष्णबाई या नांवाच्या एक विधवा बाई शिर्डीस राहत होत्या. त्यांचें मूळचें नांव सुंदराबाई क्षीरसागर. त्यांना गोपाळकृष्णाची फार भक्ति होती. त्या सर्व पुरुषांना “ राधाकृष्ण ” या नांवानें संबोधित असत.

त्यामुळे सर्व मंडळी त्यांना राधाकृष्ण या नांवाने ओळखीत असत. महाराज त्यांचा उल्लेख “ रामकृष्णी ” या नांवाने करीत असत. या प्रथम शिर्डीत आल्या, त्या वेळी महाराजांनी त्यांचा चांगलाच गौरव केला होता. त्यांना मशिर्दीसमोरील शाळेत राहण्यास जागा दिली. त्यांना जेवणाकरिता महाराज रोज आपल्या भिक्षेतील २ भाकरी व भाजी पोहोचवीत असत. त्या महाराजांच्या झारींतील तीर्थाशिवाय अन्य पाणी पीत नसत. महाराजांकडून आलेल्या प्रसादाशिवाय कांहीं सेवन करीत नसत. त्या महाराजांपुढे केव्हा येत नसत, किंवा द्वारकामार्गे व चावडीत जात नसत. हीं दोन्ही स्थळे महाराजांचीं पवित्र वस्तिस्थाने म्हणून त्यांना त्या पाय लावीत नसत. महाराजांचे दर्शन त्या दुरून चोरून घेत असत. त्यांनीं सर्वस्वी आपल्याला महाराजांच्या सेवेला वाहून घेतले होते. शिर्डीला पुढे जे संस्थानचे स्वरूप आले, ते केवळ यांच्यामुळेच. या बाईची भक्ति अनुकरणीय होती. त्यांना सर्व आई या नांवाने बोलवीत असत. सर्वांना त्यांच्याबद्दल अत्यंत आदर असे. त्यांचे सर्व लक्ष संस्थान उत्पन्न करण्याकडे व महाराजांचा थाट वाढविण्याकडेच असे. महाराजांकडे येणाऱ्या भक्तमंडळींत आपल्या ध्येयाला अनुकूल अशा भक्तांना त्या आपल्याकडे आकर्षित असत. काकासाहेबांना या बाईची भक्ति व महाराजांची सेवा करण्याची पद्धत पाहून फार संतोष झाला व ते त्यांच्याकडे जाऊंयेऊं लागले. पुढे त्या दोघांच्या विचाराने महाराजांचे एकेक वैभव वाढू लागले. एखादी गोष्ट करण्याचे राधाकृष्णबाईंनी योजावे व ते त्यांनीं काकासाहेबांच्या कानावर घालावे व काकासाहेबांनी ती योजना अमलांत आणावी असा कार्यक्रम सुरू झाला. हलके हलके एकेक मौल्यवान् वस्तु शिर्डीस महाराजांप्रीत्यर्थ येऊ लागल्या. चादीचे सिंहासन, छत्र, चामरे, चांदीचीं लहानमोठीं भांडीं हीं सर्व राधाकृष्णआईच्या मागणीप्रमाणे काकासाहेबांनीं आणविलीं. महाराजांच्या त्रिकाळ फेरीच्या रस्त्यावर कमानी लागल्या, दिवसेंदिवस दर्शनेच्छु मंडळींचा जमाव वाढू लागला. त्यामुळे द्वारकामार्गे दोनप्रहरच्या आरतीच्या वेळीं फार भीड होऊं लागली.

तेव्हां पुरुष डळींनीं खालीं अंगणांत उभें राहावें असें ठरलें. परंतु त्या वेळीं अंगण मोकळें होतें. खालीं राहणाऱ्या मंडळींना उन्हांत उभें राहावें लागत असे. म्हणून काकासाहेबांनीं तेथें महाराजांच्या संमतीनें सभामंडप उभारला. त्यांत पुढें यथाकालीं हंड्याझुंबरे, तसबिरी, आरसे वगैरे आले. इतका सर्व थाट झाला, तरी महाराजांनीं आपल्या राहणींत फेरफार होऊं दिला नाही. त्यांनीं आपलें बसण्याचें पोतें व इतर फकिरी बाण्याला शोभणारें वैभव तसेंच कायम ठेवलें. मशिदींत लादी घातली ते दिवस ऐन थंडीचे होते. महाराज एका रात्रीं चावडींत निजण्यास गेल्यावर एका रात्रींत सर्व लादी बसवून घेण्यांत आली. त्याकरितां कारागीरही मुद्दाम मुंबईहून आणविले होते व रात्रीं दिवे लावून सर्व काम झालें. ऐन थंडीचे दिवस होते, त्यामुळे सकाळीं त्या लादीच्या फरशीवर उभें राहावेना, इतकी ती गार झाली. महाराज चावडींतून उठून सूर्योदयापूर्वीं द्वारकामाईंत यावयाचे व आपल्या पोत्यावर स्थिर व्हावयाचे. लादीच्या गारव्यापासून महाराजांना उपसर्ग होऊं नये, म्हणून त्यांच्या बसण्याच्या जागीं गजनीची गादी घातली व वर त्यांचें नेहमीचें पोतें घातलें. महाराजांनीं तें पाहिल्यावर गादी काढविली. नेहमींप्रमाणें पोत्याच्या आसनावर बसले. महाराज गजनीच्या गादीचा स्वीकार करीनात. तेव्हां ताबडतोब एक गोणपाटाच्या कपड्याची गादी केली. महाराजांनीं तिचा मात्र स्वीकार केला. परंतु संध्याकाळची फेरी करून महाराज द्वारकामाईंत परत आले, कीं ती गादी काढावयाला लावीत व काकासाहेब ती गादी वाड्यांत घेऊन येत व पुन्हा सकाळीं घेऊन जात.

काकासाहेब याप्रमाणें शिर्डीस रमले. परंतु त्यांना प्रिय असलेला एकांतवास तिथें क्वचितच मिळूं लागला. त्या वेळीं फक्त एक साठेसाहेबांचा वाडा येणाऱ्या लोकांना उतरण्याकरितां होता. एका ओसरीवरच सर्व मंडळी उतरत असत. दिवसेंदिवस लोकप्रवाह शिर्डीस फारच वाहूं लागला. तेव्हां येथेही आपण एक वाडा बांधावा म्हणजे आपल्यालाही एकांत मिळेल व लोकांचीही सोय होईल असे विचार काकासाहेबांच्या मनांत घोळूं

लागले. त्यांना प्रथमच शिर्डीस माधवराव देशपांडे यांनी आणले व महाराजांचे दर्शनही त्यांनीच करविले. माधवरावांची महाराजांच्या ठायी असलेली निष्ठा व महाराजांचे, त्यांच्यावरील प्रेम पाहून काकासाहेबांचा माधवरावांवर फार लोभ जडला व ते त्यांचे निदान शिर्डीपुरते तरी भरंवशाचे सल्लागार (friend, philosopher, guide) झाले. काकासाहेबांना महाराजांकडे नेणे, जाण्याची परवानगी मागणे, व इतर कांहीं विचारावयाचे असल्यास विचारणे व काकासाहेबांची शिर्डीस असतांना सर्व व्यवस्था करणे हे सर्व काम माधवराव प्रेमपूर्वक व मोठ्या आस्थेने करीत असत. त्यामुळे काकासाहेबांचा त्यांच्यावर फारच लोभ जडला. मनांत आलेला शिर्डीस वाडा बांधण्याचा विचार त्यांनी माधवरावांच्या कानावर घातला व त्यांच्यामार्फत जागाही पसंत केली व त्या बाबतींत महाराजांची परवानगीही मिळविली. साठेसाहेबांच्या वाड्यासमोरच ही जागा होती. याप्रमाणे तयारी झाल्यावर तो मजकूर त्यांनी आपले बंधु भाईजी यांना कळवून त्यांची संमति घेतली. भाईजी हे कॉन्ट्रॅक्टरच होते. त्यांनी वाड्याचा प्लॅन तयार केला. लागणारे सर्व इमारतीचे सामान व कामगार शिर्डीस पाठविले व लवकरच वाडा तयार झाला. स्वतःची सोय करून येणाऱ्या यात्रेकरूंनाही त्याचा चांगला उपयोग व्हावा अशी योजना केली होती. त्यांनी स्वतःकरितां चर एक प्रशस्त माडी काढली. या माडींत महाराजांच्या तसबिरीची स्थापना केली व रोजची पूजाअर्चा व आरति तेथे सुरू झाली. खालच्या मजल्यावर एक जनरल हॉल व सहकुटुंब येणाऱ्या मंडळीकरितां कांहीं खोल्या काढल्या व ज्यांना स्वतःचा स्वयंपाक करण्याची इच्छा असेल अशांकरितां मागच्या चौकांत तीही सोय केली. या सोईचा पुष्कळांनी फायदा घेतला. हा वाडा झाल्यावर बहुतेक मंडळी इकडेच उतरून लागली. त्यामुळे खालचा हॉल व खोल्या बहुतेक नेहमी भरलेल्या असत. काकासाहेबांचे वास्तव्य बहुतेक माडीवरच असे. माडीवर फक्त त्यांची निकटची मंडळी उतरत असत. इतर मंडळी पोथीला व आरतीला माडीवर जमत

असत. वर बायकांनीं उतरावयाचें नाहीं, असा एक निर्बंध केला होता. काकासाहेबांची बैठक माडीवर महाराजांच्या तसबिरीच्या उजव्या बाजूला असे. तेथेंच ते रात्रीचे निजतही असत. आल्यागेल्या सर्व मंडळींचा परामर्ष ते जातीनें घेत असत. हा श्रीमंत, हा गरीब, असला पक्षपात त्यांच्यापाशीं मुळींच नसे. ते सर्वांशीं सारख्या अंतःकरणानें दयाळूपणानें वागत, व सर्व त्यांच्याकडे आगुलकीच्या भावनेनें पाहत असत. महाराजांवर निष्ठा असलेले भक्त त्यांना फार प्रिय असत. ज्या कोणी स्वार्थत्याग करून सर्वस्वी आपल्याला महाराजांनाच वाहून घेतलें होतें, अशा भक्तांबद्दल त्यांना अत्यंत आदर असे. व त्यांच्या आपण उपयोगी पडावें ही भावना त्यांच्या मनांत नेहमीं जागृत असे व त्याप्रमाणें ती भावना ते कृतींतही उतरवीत असत. इतर अनाथ, दुबळे व गरीब लोकांबद्दल त्यांची नेहमीं सहानुभूति असे व ते असल्या लोकांना नेहमीं शक्त्यनुसार मदत करीत असत. आपल्या सौजन्यामुळे काकासाहेब शिर्डीस फारच लोकप्रिय झाले. ते असले म्हणजे शिर्डीतील लहान मुलांपासून सर्वांना फार आनंद होत असे. टांग्यांतून उतरल्याबरोबर सर्व बाळगोपाळ त्यांना प्रेमानें गराडा घालीत असत. काकासाहेबही उलट तितक्याच प्रेमानें सर्वांची विचारपूस करून त्यांना संतोषवीत असत. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे शिर्डीत महाराजांच्या खालोखाल जर लोकांची कोणाबद्दल भक्ति असेल, तर ती काकासाहेबांबद्दल होती. ही अतिशयोक्ति नाहीं, पण सत्य आहे.

वाडा बांधल्यावर काकासाहेबांनीं पाल्याहून आपली मंडळी (सौ. सरस्वतीबाई ऊर्फ भाबीसाहेब, मुलगा रामकृष्ण ऊर्फ बाबू व त्याच्याखालची मुलगी वत्सला (वत्सी) शिर्डीस राहण्यास आणलीं. पैकीं वत्सला पुढें शिर्डीसच वारली. ही मुलगी ज्या दिवशीं वारली; त्या पहाटे तिला स्वप्न पडलें. त्यांत महाराज तिच्याजवळ आले व तिला म्हणूं लागले 'इथं कशाला राहतेस ? चल, आपण त्या लिंगाखालीं जाऊन राहूं.' मुलीनें सकाळीं हें स्वप्न सांगितलें तेव्हांपासून तिची प्रकृति जास्तच बिघडत चालली. दुपारीं आरतीच्या वेळीं,

महाराजांनीं माधवरावांना विचारलें कीं 'काय रे, काकाची मुलगी मेली काय ?' त्यावर माधवराव म्हणाले 'देवा, असं काय भलतंच अभद्र बोलतोस !' तेव्हां महाराज म्हणाले 'ती दुपारीं मरेल.' त्याप्रमाणें ती दुपारीं खरोखरच वारली. ही मुलगी फार प्रेमळ, हुशार व गोड होती. त्यामुळें सर्वांना फार दुःख झालें. भावीसाहेबांना तर तें फारच जाणवलें. याच दिवशीं दोनप्रहरीं काकासाहेबांनीं मागविलेल्या एकनाथमहाराजकृत भावार्थ रामायणाच्या ग्रंथाची व्ही. पी. पोस्टानें आली. काकासाहेबांनीं तो ग्रंथ नेहमींच्या आपल्या संप्रदायाप्रमाणें महाराजांकडे नेऊन त्यांच्या हातांत दिला व वाचण्याची परवानगी मागितली. महाराजांनीं तो ग्रंथ चाळून किष्किधाकांडांतील वालीचा वध झाल्यावर तारा शोक करीत असतां रामानें उपदेश केला तें प्रकरण काढून काकासाहेबांना दिलें व वाच म्हणून सांगितलें. पुढें काकासाहेब नित्यनेमानें भावार्थरामायण वाचूं लागले.

अशा रीतीनें महाराजांनीं काकासाहेबांचें सांत्वन श्रीरामचंद्राकडून करविलें. काकासाहेबांचा मुलगा बाबू हा लहानच होता. त्याला शिडींतील मराठी शाळेंत घातलें. कै. बाळासाहेब भाटे यांचा वडील मुलगा बाबू दीक्षिताच्या बाबूच्या वयाचाच होता. तो त्याच शाळेंत होता. दोघां बाबूंची गद्दी जमली व ते एकत्र अभ्यास करूं लागले. हीं दोन्हीं गोंडस मुलें चावडीच्या रात्रीं जरीच्या टोप्या घालून काळी रेष व मुद्रा लाऊन महाराजांचे छडीदार होत असत, व शेवटीं छडीदाराचे दोहे म्हणून 'आलबेली सरकार आराम करो' अशी हाक देत असत.

मराठी शाळेंतील बाबूचें शिक्षण संपलें. पुढच्या अभ्यासाकरितां त्याला बाहेर पाठविणें जरूर होतें. तेव्हां काकासाहेबांनीं मंडळी पाल्यास पाठविली. पुढील शिक्षणाची भाटेबाबूला तीच अडचण आली. तेव्हां काकासाहेबांनीं बाळासाहेब भाट्यांना विचारून बाबू भाट्यालाही मंडळीबरोबर पाल्यास पाठविलें व आपल्या मुलाबरोबर त्याचेंही शिक्षण पूर्ण केलें. दोन्हीं मुलें हुशार होतीं. योग्य वेळीं मुंबईस त्यांची प्रवेशपरीक्षा पास झाली. पुढें

दोघांनाही बनारसच्या सेन्ट्रल हिंदु कॉलेजांत पाठविलें. बाबू दीक्षितानें बी. एस्सी. कोर्स घेतला. बाबू भाटयानें बी. ए. चा घेतला. दोघेही शेवटच्या परीक्षा उत्तीर्ण झाले. मुलानें आपलीच लाईन व्यावी व सॉलिसिटर व्हावें व बाबू भाटयानें निदान एम्. ए., एल्एल्. बी. तरी व्हावें अशी त्यांची इच्छा होती; परंतु बाबू भाटे फार सालस मुलगा. बाळासाहेब भाटे वारले होते. वडील नाहींत व मातुःश्री, भगिनी व धाकटा बंधु यांचा संभाळ करणें या आपल्या कर्तव्याची त्याला जाणीव झाली. बाळासाहेबांच्या मार्गें या मंडळीचा परामर्ष काकासाहेबच घेत होते. तेव्हां आणखी काकासाहेबांवर आपण भार घालूं नये असा पोक्त विचार त्यांनीं केला व झालें इतकें उच्च शिक्षण पुरे झालें असें समजून त्यानें कायद्याचें शिक्षण घेण्याचा विचार सोडून दिला, व मुंबई बँकेत नोकरी धरली. त्याला १०० रुपये पगार मिळूं लागला व त्याचें ठीक चाललें होतें.

त्याची काम करण्याची चोख पद्धति पाहून वरिष्ठ अधिकाऱ्यांची त्याच्यावर फार मर्जी होती. तो पुढें चांगलाच वाढला असता. परंतु भवितव्यता निराळी होती. धाकटा भाऊही प्रवेशपरीक्षा पास झाला व कॉलेजांत जाऊं लागला. दुर्दैवाची गोष्ट कीं, बाबू भाटे नाशिक मुक्कामीं कॉलरा होऊन अकालीं वारला. त्याचीही महाराजांवर पूर्ण निष्ठा होती. त्यांच्याच कृपेनें आपण या स्थितीला आलों ही त्याला नेहमीं जाणीव असे. त्याचे वडील बाळासाहेब भाटे मामलेदार होते. त्यांना विरक्ति उत्पन्न होउन ते नोकरी सोडून शिर्डीस महाराजांच्या सेवेला येऊन राहिले होते. त्यांनीं पेन्शनचीही पर्वा केली नाहीं. त्यांच्या स्नेही मंडळींनीं खटपट करून त्यांना पेन्शन मिळवून दिली होती. नोकरी थोडी झालेली, त्यामुळें पेन्शनही अगदीं कमी बसली. तेवढ्यांत ते गरिबींत कसा तरी संसारशंकट हाकीत असत. कोठें मामलेदारी राहणी व कोठें शिर्डीतली गरीब राहणी ! बाळासाहेबांचा धार्मिक पुस्तकें वाचण्याचा व्यासंग दांडगा होता. त्यांच्या चेहऱ्यावर एक प्रकारची प्रशांत मुद्रा दिसत असे. काकासाहेबांचा त्यांचा स्नेह जुना नव्हता. परंतु

त्यांचा स्वार्थत्याग व महाराजांच्या ठायीं असलेली त्यांची निष्ठा पाहून काकासाहेबांनीं त्यांच्याशीं स्नेह वाढविला व शेवटपर्यंत त्यांचा व त्यांच्या कुटुंबाचा त्यांनीं सर्वतोपरि परामर्ष घेतला. काकासाहेबांनीं त्यांचा मोठा मुलगा बाबू बाळगला व आपल्या मुलाप्रमाणें त्याचें संगोपन केलें. हा आपला व हा दुसऱ्याचा अशी प्रतारणा त्यांनीं किंवा सौ. भावीसाहेबांनीं कधींच केली नाही. जी वस्तु आपल्याला, तीच वस्तु बाबू याला मिळत असे. पाल्यांच्या वंगल्यांत विंचू व केव्हां केव्हां सर्प निघत असत. म्हणून मुलाला निजण्याकरितां मुंबईहून लोखंडी छप्परी पलंग आणविला तसाच एक भाटे बाबूकरितांही आणविला. याप्रमाणें त्यांनीं पोटाच्या मुलाप्रमाणें प्रेमानें त्याचें संगोपन केलें.

काकासाहेबांचें महिनेच्या महिने शिर्डीस वास्तव्य होऊं लागलें त्यामुळें त्यांच्या मुंबईतील धंद्यावर साहजिक परिणाम होऊन उत्पन्न कमी कमी होत चाललें. त्यांचे त्या वेळचे भागीदार धनजीशहा (सर दिनशा दावर हायकोर्ट जज्ज यांचे जामात) व रावबहादूर सुंदरदास नारायणदास हे होते. काकासाहेबांच्या गैरहजिरीमुळें पेढी खालावत चालली. त्या दोघांनीं, काकासाहेबांनीं पूर्वीप्रमाणें धंद्यांत लक्ष घालावें म्हणून पुष्कळ खटपट केली. परंतु त्यांत त्यांना यश आलें नाही. काकासाहेबांचे दोषे बंधू भाईजी व सदाशिवराव यांनीं महाराजांमार्फत खटपट केली. परंतु त्यांतही त्यांना यश आलें नाही. महाराज काकासाहेबांना नेहमीं सांगत कीं 'मुंबईस जावें व कामकाज करावें; आपण स्वतःही पूर्ववयांत पुष्कळ कष्ट केले होते, माणसानें नेहमीं काम करीत राहावें;' असा बोध करीत व महाराजांनीं आज्ञा केली म्हणूनच काकासाहेब पुष्कळदा मुंबईस परत गेले. परंतु तिकडे त्यांचें लक्ष लागत नसे व ते लवकरच शिर्डीत परत येत असत. शेवटीं त्यांच्या दोन्ही भागीदारांनीं कंटाळून आपली भागी काढून घेतली व काकासाहेबांनीं आपल्या एकट्याच्याच नांवानें एक लहानसें ऑफिस ठेवलें. पुढें त्यांना त्यांच्याच नागर जातीचे पुरुषोत्तमराय

मार्केड या नांवाचे एक नवेच पास झालेले सॉलिसिटर भागीदार मिळाले. त्यांनी काहीं दिवस ऑफिस संभाळले. काकासाहेब मधूनमधून जाऊनयेऊन असत. पुरुषोत्तमरायलाही ऑफिस झेपेना, म्हणून त्यांनीही ते सोडून दिले. त्या वेळीं मुंबईत माणेकलाल लळूभाई मेहता या नांवाचे एक सॉलिसिटर एकटेच आपले ऑफिस चालवित असत. माणेकलालचे सासरे मोतीलाल जुन्या पिढीचे सॉलिसिटर होते. ते चिठणीस मोतीलाल या नांवाच्या पेढीत एक भागीदार होते. त्यांनी माणेकलालला आपल्या ऑफिसांत भागीदारी देऊं केली होती; परंतु माणेकलालची महत्त्वाकांक्षा काकासाहेबांसारख्या सत्पुरुषाशी भागीदारी करावी ही होती. त्याप्रमाणे पुढे त्यांनी आपले ऑफिस काकासाहेबांच्या ऑफिसांत सामील केले व दीक्षित, माणेकलाल आणि कंपनी या नांवाने ऑफिस सुरू झाले. याही ऑफिसांत काकासाहेब जाऊनयेऊन असत. माणेकलालांना काकासाहेबांबद्दल फार आदर असे. त्यांनी काकासाहेबांच्या गैरहजेरीबद्दल कधीही तक्रार केली नाही. परंतु काकासाहेबांनाच काम न करतां आपण मोठा भाग (senior partner म्हणून) घ्यावा हा अन्याय आहे, असे वाटून त्याप्रमाणे त्यांनी माणेकलालांना सांगून आपली भागीदारी बंद केली. फक्त "गुड वील" बद्दल ऑफिसांतली आपली खोली त्यांत असलेल्या बाबांच्या तसबिरीसह आपल्याकरितां राखून ठेवावी, म्हणजे आपण मुंबईत येऊं तेव्हां बसायला जागा राहिल, एवढीच अट माणेकलालला घातली. माणेकलालनींही आनंदाने ते कबूल केले. काकासाहेबांमुळे त्यांनाही श्रीसाईबाबांची भक्ति जडली. पूर्वील नियमाप्रमाणे ते दर गुरुवारी ऑफिसमधील तसबिरीला पुष्पहार घालीत असत. माणेकलालनीं शिर्डी संस्थानला रु. ५०० देऊन ते संस्थेचे एक आश्रयदाते बनले. पुढे माणेकलालही वारले, तरी काकासाहेबांच्या स्मारकरूपाने दीक्षित माणेकलाल आणि कंपनी या नांवाची पेढी अद्याप चालू आहे. वरीलप्रमाणे काकासाहेबांचा आपल्या प्रिय सॉलिसिटरच्या धंद्याशी संबंध कायमचा सुटला व श्रीसाईबाबा व परमार्थसाधन एवढे एकच त्यांचे ध्येय राहिले व त्यांचे मुख्य राहण्याचे ठिकाण शिर्डी बनले.

शिर्डीस काकासाहेबांचा नित्यक्रम सकाळीं लौकर उठून काकड-
 आरतीचा दिवस असला, तर काकड्याला जायचें. नंतर लवकर स्नान
 करून माडीवर तसविरीची पूजा उरकून ध्यान करावयाचें, नंतर चहा
 घेऊन द्वारकामाईत जावयाचें व तेथेंच महाराजांबरोबर राहून ते लेंडीवर
 जाण्याकरतां निघतील, तेव्हां त्यांच्याबरोबर निघावयाचें व ते लेंडीवर
 गेल्यावर वाड्यांत परत यावयाचें. याच सुमारास शिर्डीस टांग्यांतून येणारी
 मंडळी बहुतेक येऊन पोहोंचत असत. त्यांत कोण आले त्यांच्या भेटी
 घेऊन त्यांच्या चहापाण्याची चौकशी करावयाची व मागून बैलगाड्यांनीं
 आणखी कोण कोण मंडळी येत आहेत त्यांची चौकशी करावयाची.
 या वेळीं रोजची सरासरीनें निदान पंचवीस मंडळी तरी रोज शिर्डीस
 दर्शनास येत असत. महाराजांना दुपारच्या नैवेद्यांत शिरा असल्यास
 त्यांतील ते थोडासा खात असत, ही गोष्ट काकासाहेबांच्या दृष्टोत्पत्तीस आली
 होती. त्यामुळें काकासाहेब रोज माडीवर “स्वह”वर स्वतः शिरा तयार
 करीत असत व तो महाराजकडे नैवेद्य नेत असत. महाराजही त्यांतील
 थोडा शिरा ग्रहण करीत असत. शिरा तयार होईपर्यंत महाराज लेंडीवर
 बसून परत जाण्याची वेळ होत असे. काकासाहेबही त्या वेळेपर्यंत आपला
 सर्व कार्यक्रम उरकून द्वारकामाईत जात असत व तेथें महाराजांजवळ बसून
 पादसंवाहन करीत असत. नंतर पाद्यपूजा करून आरति होत असे.
 आरति झाल्यावर महाराज लिंबोराजवळ बसून, आलेले सर्व नैवेद्य काढीत
 असत व बडे बाबांना (फकीरबाबांना) समवेत घेऊन
 भोजन करीत असत. महाराजांनीं काकासाहेबांनीं स्वहस्ते तयार
 केलेला शिरा ग्रहण केला म्हणजे काकासाहेब महाराजांची रजा घेऊन
 भोजनाकरितां वाड्यांत येत असत व सर्व मंडळीसमवेत भोजन करीत
 असत. नंतर माडीवर येऊन थोडी विश्रांति घेत असत. पुढें काकासाहे-
 बांचें भोजनही महाराजांसमवेत द्वारकामाईत होऊं
 लागलें. महाराज बडेबाबांसह भोजनास बसले, म्हणजे
 आपल्यालाही प्रसाद मिळावा अशी काकासाहेबांच्या

मनांत इच्छा होत असे. महाराज अंतर्ज्ञानी होते. त्यांनाही काकामाहेबांच्या मनांतील इच्छा कळत अमलीच पाहिजे; परंतु त्यांनी काकासाहेबांना भोजनास बोलावले नाही. त्यांना लाघव करून दाखवावयाचे होते. तो प्रकार अमा झाला की, काकामाहेबांना रामायणांतील एक प्रसंग आठवला. एकदा प्रभू श्रीरामचंद्र बंधु व भक्तगणामह भोजनास बसले अमनां आपल्याला प्रभूंचा प्रसाद मिळावा, अशी मारुतिरायाला इच्छा झाली व त्या इच्छापूर्तीकरितां मारुतिरायांनीं प्रभू श्रीरामचंद्रांच्या पुढे ताट अचुक उचलले, व आकाशांत उड्डाण केले, व झाडावर वसून इतरांना वांकुल्या दाखवीत यथेच्छ प्रसाद ग्रहण केला. रामचंद्रांनीं त्याच्या या युक्तीचे कौतुकच केले. हा प्रसंग श्रीएकनाथमहाराजांनीं भावार्थरामायणांत फारच बहारीनें वर्णन केला आहे. (युद्धकांड अध्याय ८८) काकासाहेबांनीं मारुतिरायांचे अनुकरण (वांकुल्या दाखविण्याखेरीज) करण्याचे मनांत ठरविले व एक दिवस महाराजांनीं त्यांच्या पातेल्यांतील शिष्याचा आस घेतल्यावर काकासाहेबांनीं तें पातेलें मुकाट्यानें उचलले, व तडक वाड्यांत घेऊन आले. मंडळी भोजनाकरितां वाड्यांत त्यांची वाटच पाहत होती. काकासाहेबांनीं आनंदाने मर्वांना प्रसाद वाटला व आपण स्वतः मोठ्या आनंदाने प्रसाद ग्रहण केला. काकासाहेबांच्या या धाड्याचे महाराजांनींही कौतुकच केले व दोनप्रहरीं काकासाहेब द्वारकामार्गत गेले तेव्हां त्यांच्याशीं थोडा विनोद केला. दुसऱ्या दिवशीं महाराजांनीं काकासाहेबांनाही आपल्या पंक्तिला घेतले व बडे वाबांच्या खालीं त्यांचेही पान वाढले. यानंतर रोज काकासाहेब महाराजांच्या पुक्तीलाच भोजन करूं लागले. पुढें ही पंगत हलके हलके बरीच वाढली.

सद्गुरुपंक्तीस भोजन । करितां चुके जन्म मरण ।

तो निराहारी संपूर्ण । नव्हे भोजनप्रसाद ॥ २ ॥

याप्रमाणें काकामाहेब मोठ्या आनंदाने शिडीस कालक्रमणा करूं लागले. काकामाहेबांचे यापूर्वी धार्मिक ग्रंथवाचन फारसें झालें नव्हतें. त्यांनीं राम-विजय, हरिविजय हीं पुराणें वाचलीं. त्यांना पुराणांची गोडी लागली. त्यांनीं

नंतर 'हरिवरदा' हा मोठा ग्रंथ वाचान्याला घेतला. हा ग्रंथ फार मोठा आहे. कृष्णदयार्णवस्वामींनी श्रीमद्भागवतातील दशम स्कंधावर केलेली ही प्राकृत ओर्वीबद्ध टीका आहे. यांत समग्र कृष्णचरित्र आले आहे. हा ग्रंथ भक्तिरसप्रधान व फार प्रेमळ आहे. या ग्रंथाचे त्यांचे परिशीलन बहुतेक शिर्डीस झाले.

काकासाहेबांची सांपत्तिक स्थिति हलके हलके अगदी निकृष्ट झाली. त्यांनी पूर्ववयांत अलोट पैसा मिळविला. परंतु स्वभाव उदार व खर्चिक म्हणून द्रव्यसंचय असा त्यांच्या हातून कांहीं विशेष झाला नाही. मुंबई, पाले, लोणावळे व शिर्डी येथील घरे त्यांनी बांधली. शिवाय शिर्डीत महाराजांप्रीत्यर्थ सढळ हाताने पुष्कळ खर्च केला. त्यामुळे त्यांच्याजवळ द्रव्य राहिले नाही. वरील स्थावर मिळकत वरीच झाली होती; परंतु त्यापासून उत्पन्नार्चा वाच कांहींच नव्हती. धंद्याचे उत्पन्नही बंद झाले होते. त्यामुळे त्यांना द्रव्याची टंचाई फार जाणवू लागली. महाराजांप्रीत्यर्थ आपल्याला आतां कांहीं खर्च करतां येत नाही, याबद्दल त्यांना खेद वाटत असे. "मी करतो" हा अभिमान नाहीमा करण्याकरितांच आपल्यावर असा प्रसंग आला अशी त्यांची प्रामाणिक समजूत होती. द्रव्य ही वस्तु परमार्थप्राप्तीला अगदी वाकडी आहे. हा अनादि सिद्धांत आहे. श्रीमद्भागवतांत भगवंतांनी स्वतः सांगितले आहे कीं,

नं भ्रंशयामि संपद्भ्यो यस्यचेच्छाम्यनुग्रहम् ॥

अर्थ:—ज्याच्यावर अनुग्रह करावा अशी मला इच्छा होते, त्याला प्रथम मी संपत्तिहीन करित असतो: (स्कंध १० अध्याय ९७.) यावर श्रीएकनाथ-महाराजांची ओर्वी आहे ती—

भक्तांचे हरावया चित्त । हरि हरितो त्यांचे वित्त ।

वित्त त्यागे करुनि सुचित्त । दे विवेकयुक्त वैराग्य ॥

कोणी मांगवे ? या न्यायानेच काकासाहेबांची सांपत्तिक स्थिति हीन झाली असेल. त्यांच्यावर अनुग्रह होण्याची वेळ आली याबद्दल शंकाच नको.

ज्यां त्याला प्रतिकूल असलेली संपत्ति ल्याला जाणें हें आघानेंच आतें.
व्यक्ति आल्याचा त्यांना खंद होत नसे.

ठेविलें अनंतें तैसेंचि राहावें ॥

या संतोक्तिप्रमाणें ते पूर्ण समाधान वृत्तानें कालक्रमणा करीत होते.
त्यांची महाराजांच्या ठिकाणीं पूर्ण निष्ठा जडली होती. त्यामुळें जी काय
स्थिति प्राप्त होईल, ती महाराजांचीच कृपा आहे, अशी त्यांची भावना असे.
त्यांनीं आपला सर्व भार महाराजांवर टाकला होता. “बाबा, तुमचें तुम्हींच
पहून घ्या. मला कांहीं कळत नाही,” असें ते वारंवार म्हणत असत.

शिर्डीस काकासाहेबांना एकदा जोरांत ताप भरला व ते बरेच अस्वस्थ
झाले. माधवरावांनीं तें महाराजांच्या कानावर घातलें. महाराजांनीं सांगितलें
“त्याला म्हणावें पाल्यास घरीं जा.” माधवरावांनीं ती आज्ञा काकासाहेबांना
सांगितली. ते ऐकून तर त्यांना वाईट वाटलें कीं, तापांत येथें जवळ ठेवून
घ्यावयाचें सोडून आपल्याला घरीं कां पाठवितात? त्यांचें तेच जाणोत! आपण
आज्ञेचें परिपालन केलें पाहिजे, असें समजून त्यांनीं निघण्याची तयारी केली व
माधवरावांना बरोबर घेऊन ते द्वारकामाईत दर्शनाला गेले. महाराजांनीं त्यांना
उदी देऊन संभाळून जाण्यास सांगितलें व माधवरावांनाही त्यांच्याबरोबर
जाण्यास सांगितलें. त्या रूपानें बाबाच आपल्याबरोबर येताहेत हे त्यांना
मोठें समाधान वाटलें. महाराजांनीं काकासाहेबांना सांगितलें कीं, “दुखणें
आलें तें चार दिवसांनीं निघून जाईल. तूं पडी घेऊं नकोस व रोज थोडा
शिरा खान जा.” महाराजांची अशी आज्ञा घेऊन काकासाहेब माधवरावां-
समवेत पाल्यास जाण्यास निघाले. “पडी घेऊं नकोस” ही आज्ञा त्यांनीं
कसेत अक्षरशः पाळली. आगगाडींत ते मुळींच आडवे झाले नाहींत. सर्व
वेळ माधवरावांबरोबर त्यांनीं बाबांच्यासंबंधीं गोष्टी वाढण्यांत बसून घालविला
व रात्रीं दोघेजण पाल्यास काकासाहेबांच्या बंगल्यावर अगदीं अनपेक्षितपणें
दाखल झाले. त्यांनीं जेवणांत शिरा वाढण्यास सांगितला व माधवरावांसमवेत
भोजन केले व आज्ञेप्रमाणें शिरा खाल्ला. दिवसाच्या आगगाडीच्या व
अवासाच्या श्रमानें रात्रीं ताप बराच वाढला व रात्र अस्वस्थतेत गेली. सकाळीं

सौ. भाबीसाहेबांनीं वांद्राला काकासाहेबांचे स्नेही डॉ. डी'मॉन्टी, एम. डॉ. यांच्याकडे निरोप पाठविला. डॉक्टर लगेच पाल्यास आले व त्यांनीं काकासाहेबांना तपासले. तापाचें स्वरूप वाईट आहे, त्यांना जपा, मी औषध पाठवून देतो, असे सांगून पथ्यपाण्याची व्यवस्था सांगून डॉक्टर गेले. काकासाहेबांनीं हालचाल करूं नये, स्वस्थ पडून राहावे असे डॉक्टरनीं सांगितले होते; परंतु काकासाहेबांच्या डॉक्टरची सांगी निराळी होती, “पडी घेऊं नकोस.” त्याप्रमाणें काकासाहेब पलंगावर सर्व वेळ बसून राहिले. त्यांनीं डॉ. डी'मॉन्टीच्या सांगण्याप्रमाणें पथ्यपाणी न घेता आपल्या डॉक्टरच्या सांगण्याप्रमाणें शिरा करवून तो सेवन केला. औषध घेण्याचें त्यांनीं माफ नाकारलें. संध्याकाळीं डॉ. डी'मॉन्टी पुन्हा आले. त्या वेळीं काकासाहेबांची प्रकृति बरीच चिंताजनक झाली होती. काकासाहेबांनीं औषध घेतलें नाहीं व शिरा खाल्ला व सर्व दिवस बसून काढ्या व बंगल्यांत इकडूनतिकडे हिंडले. हा वृत्तांत ऐकून तर डॉक्टरच्या काळजांत चर झालें असलें पाहिजे. ताप साधा नसून नवज्वराचा आहे असें निदान डॉक्टरांनीं केले व अर्शा हेळसांड केल्यास दुखणें भलयाच थरावर जाईल असें त्यांनीं सांगितले. डॉ. डी'मॉन्टी हे काकासाहेबांचे जुने स्नेही होते. विद्वान एम्. डी. डॉक्टर होते. परंतु काकासाहेबांच्या भवंशाचे डॉक्टर (बाबा) त्यांच्याहीपेक्षां मोठे होते. आपल्या मोठ्या डॉक्टरच्या सल्ल्याप्रमाणेंच बागावयाचें त्यांनीं मनाशीं ठरविलें होतें. असेच आणखी दोन दिवस गेले व काकासाहेबांची स्थिति जास्तच चिंताजनक होऊं लागली. अशक्ता वाढत चालली. त्यांना बसवत नसे, तरी तसेच नेटानें कण्हतकुंथत ते सर्व दिवस बसून काढीत. काकासाहेबांच्या आजाराची बातमी त्यांच्या स्नेही भंडळींत पसरली व ते त्यांना भेटण्यास पाल्यास येऊं लागले. दिवसेंदिवस डॉ. डी'मॉन्टीची काळजी वाढत चालली. रोगी औषध घेत नाहीं, पथ्य संभाळीत नाहीं, तेव्हां बरा कसा होणार ? आपण विनाकारण अपेशाचे धनी मात्र होऊं ही काळजी त्यांना बोचूं लागली. त्यांनीं आपल्या दुसऱ्या डॉक्टर स्नेहांनाही आणले व सर्वांनीं मिळून एकमतानें ठरविलें कीं, काकासाहेबांनीं

असाच आपला हेका चालविला, तर ते काहीं या तापांतून पार पडणार नाहीत. त्यांनीं काकामाहेबांचें मन वळविण्यास सर्वांना सांगून पाहिलें. प्रस्तुत लेखकही काकामाहेबांकडे रोज सकाळ-संध्याकाळ जात असे व काकासाहेब त्याच्याशीं प्रेमानें जवळ बसवून पुष्कळ बोलत असत; तें पाहून डॉक्टर-मजकुरांनीं लेखकाला सांगितलें, “तुम्ही तरी काहीं सांगा. नाही तर दीक्षितसाहेब आपल्या हातीं लागत नाहीत. ते एकदोन दिवसांचेंच सोबती आहेत.” डॉक्टरांच्या सांगण्यावरून सौ. भाबीसाहेबही वय्याच घाबरल्या. शेवटीं त्यांनीं व डॉक्टरनीं तार करून नागपूरहून श्री. भाईजींना बोलवावें, म्हणजे त्यांचें काकासाहेबांवर वजन पडून ते आपला हेका सोडतील. काकासाहेबांना हें कळल्यावर भाईजींना तार करून उगाच तकलीफ देऊं नका असें निक्षून सांगितलें. “दुखणें आलें आहे, तें चार दिवसांनीं जाईल.” या बाबांच्या शब्दांवर त्यांचा पूर्ण भरंवसा होता. त्यांनीं कुटुंबालाही त्याप्रमाणें समजावून सांगितलें. त्यांचीही महाराजांवर पूर्ण निष्ठा होती. त्यामुळे त्यांची समजूत पटली.

काकामाहेब एका फकिराच्या नादीं लागून वेडे बनले, त्यांनीं सर्व व्यवहार सोडला, असें समजणाऱ्या त्यांच्या स्नेह्यांपैकींच डॉ. डी'मॉन्टीसाहेब एक होते. शेवटीं त्यांनीं वैतागून काकासाहेबांना स्पष्ट सांगितलें कीं, तुम्हीं माझे ऐकत नाही व औषधही घेत नाही व विनाकारण मला अपयशाचे धनी करितां आहां; तेव्हां उद्यांपासून मी आतां येणार नाहीं. त्यावर काकासाहेबांनीं शांतपणें त्यांना सांगितलें कीं, डॉक्टर या नात्यानें आपला विचार अगदीं बरोबर आहे. परंतु मी तुमच्याकडे डॉक्टर या नात्यानें पाहत नाहीं. तुम्हीं माझे जुने स्नेही आहांत, तुमच्या सहवासानें मला सुख होतें. तेव्हां तुम्ही अशीच येण्याची मेहेरबानी चालू ठेवा. माझ्या आजाराची काळजी करूं नका. मी चार दिवसांनीं पूर्ण बरा होईन. तुमच्यावर अपयश येणार नाही, ही खात्री बाळगा. डॉक्टर जुने स्नेही. त्यांना भीड तुटेना व त्यांनीं नित्य येण्याचें कबूल केलें व त्याप्रमाणें ते येतही असत. डॉक्टरचें कुटुंबही डॉक्टरच होतें. डॉक्टरांची बायको म्हणून त्या डॉक्टरीणबाई नव्हत्या. त्यांचें

डॉक्टरीचें उच्च शिक्षण पुरें झालें होतें. त्या पदवीधर होत्या. त्याही पतीवरोबर मधून मधून पाल्यास घेऊन गेल्या. अशा क्रमांत ८ दिवस उलटले व नववा दिवस उजाडला. त्या दिवशीं काकासाहेब फारच अस्वस्थ झाले. त्यांना अशक्तता इतकी आली होती कीं, बोलण्याचे श्रमही सहन होत नसत. तरी त्यांनीं पडी घेतली नाही. सर्वांना हा दिवस फारच काळजीचा गेला. एक फक्त स्वतः काकासाहेब, त्यांच्या पत्नी व माधवराव देशपांडे या बावांच्या भक्तगणांना तितकी भीति वाटली नाही. नवज्वर हा रोग मुळचाच भयंकर; यांतून सहसा कोणी पार पडत नाही. अगदीं क्वचित् एखादा रोगी बरा होतो. त्यांतून काकासाहेब औषध घेत नसत व पथ्य न संभाळतां जनदृष्टीनें उलट कुपथ्य करीत असत. तेव्हां सर्वांना काळजी वाटणें साहजिक होतें. त्या रात्री काकासाहेबांचा ताप उतरला व त्यांना स्वस्थ झोंप लागली. सकाळीं ताप अगदीं गेला व त्यांना थोडी हुशारीही वाटू लागली. तें पाहून सर्वांचा जीव खालीं पडला. बरे वाटू लागल्यावर लवकर शिर्डीस जाऊन श्रीगुरुचरणीं लीन व्हावें, ही काकासाहेबांना तळमळ लागली व दोन दिवसांतच सर्व मंडळी विरुद्ध असतां ते शिर्डीस निघून गेले व श्रीगुरुचरणीं लीन झाले. पुढें हलके हलके त्यांची प्रकृति पूर्ण सुधारली.

काकामाहेबांना ताप आल्यावर महाराजांनीं पाल्यास पाठविलें, यांत महाराजांचा गूढ हेतु होता असें अनुमान काढल्यास वावगें होणार नाही. शिर्डीला जाऊन काकामाहेब पागल बनून त्यांनीं सर्व व्यवहार सोडला व फकीराच्या नादीं लागून आपलें सर्वस्वी नुकसान करून घेतलें, हा जनापवाद दूर करून काकासाहेबांची योग्यता त्यांच्या मुंबईकडील स्नेहीमंडळींना पटवून द्यावयाची, हाच महाराजांचा हेतु असला पाहिजे हें उघड दिसतें. नाही तर काकासाहेबांना ताप आल्यावर आपण होऊन महाराजांनीं पाल्यास पाठविण्याचें कांहीं प्रयोजन दिसत नाही. तिकडे जाऊन कांहीं औषधपाणी घेऊन काकासाहेब बरे व्हावयाचे नव्हते. महाराजांना त्यांना शिर्डीसच ठेवून घेऊन औषधपाणी देतां आलें असतें. आपल्या भक्तगणांत कित्येकांना औषधें देऊन महाराजांनीं रोगमुक्त केल्याचे पुष्कळ दाखले आहेत. एकदा

महाराजांचे परमभक्त कै. श्री. बापूसाहेब बुटी यांना शिर्डी येथे विप्रमज्जराने गांठले होते. दुखणे वरेंच कठीण होते. बापूसाहेबांची महाराजांवर पूर्ण निष्ठा होती. तेव्हां आपण नागपुराम घरी जावे हा नुमता विचारही त्यांच्या मनांत आला नाही. महाराजांनीही आपल्या पद्धतीने उपचार करून त्यांना पूर्ण बरे केले. त्या वेळीं बुटीच्या वाड्याचे (हल्लीचे समाधिमंदीर) काम चालू होते. बापूसाहेब काकासाहेबांच्या वाड्यांतच राहत असत. त्यांचे वास्तव्य वर काकासाहेबांच्या माडीतच असे. या आजारीपणांत महाराज दररोज दुपारच्या मुख्य भोजनाच्या वेळीं बापूसाहेबांना कोणाचे तरी पाठकुळी बसवून (बहुतकरून ही कामगिरी ते माधवराव देशपांड्यांनाच सांगत असत) द्वारकामार्गेत आणवीत असत व त्यांना प्रमादाचे (शिरा व भजी) दोन घास खाऊं घालून उदी लावून धीर देऊन पाठकुळी बसवून परत वाड्यांत पाठवीत असत. हा क्रम बापूसाहेब पूर्ण बरे होईपर्यंत चालू होता. महाराजांनी कित्येक भक्तजनांची कष्टसाध्य दुखणी वरीं केलीं होती. तेव्हां काकासाहेबांना पाल्यास पाठविण्यांत महाराजांचा विशिष्ट हेतु होता, हें आमचे वर निर्दिष्ट केलेले अनुमान वरोवर आहे अशी आमची भावना आहे. असो.

काकासाहेब पूर्ण बरे होऊन त्यांचा शिर्डीतील नित्य कार्यक्रम सुरू झाला. आतां त्यांचा काल महाराजांच्या सान्निव्यांत जास्त जाऊं लागला. सकाळीं लवकर उठून आपला नित्य विधि उरकून काकासाहेब गादी घेऊन द्वारकामार्गेत जात असत व तेथेंच थांबत असत. महाराज भिक्षेला जात असत, तेव्हां त्यांच्यावरोबर जात असत; नंतर महाराज न्याहारी करून लेंडीवर जाईपर्यंत ते त्यांच्यावरोबर असत. महाराज लेंडीवर बसले, म्हणजे काकासाहेब वाड्यांत येत असत व भक्तमंडळीवरोबर नित्याप्रमाणे थोडीशी न्याहारी करून परत लेंडीवर जात असत व महाराजांबरोबर परत द्वारकामार्गेत जाऊन दोन प्रहरची आरति झाल्यावर महाराजांचा प्रसाद सेवन करून वाड्यांत येत असत. या वेळीं टपाल येत असे, तें पाहून कोणाला उत्तर द्यावयाचे असेल, तर तें लिहून पोथी वाचीत असत. नंतर पुन्हा द्वारकामार्गेत

जात असत, ते संध्याकाळी महाराजांची फेरी झाली म्हणजे गादी घेऊन परत वाड्यांत येत असत. रात्री चावडींत शेजारति असल्यास ते पुन्हा द्वारकामाईत जात असत. असा त्यांचा क्रम असे.

श्रीमाईबाबा हे सर्वसाधारण उपदेश गोष्टांच्या रूपाने करीत असत. ते कधीं मोठमोठीं प्रवचनें करीत नसत. कोणालाही गुरूपदेश अगर मंत्र-तंत्र उपासना देत नसत. त्यांच्या बोलांतून ज्याला जें पाहिजे तें तो आपल्या शक्तीप्रमाणे काढून घेत असे. अमुक कर्म करा किंवा अमुक मार्ग स्वीकारा असें ते स्पष्ट कधींही सांगत नसत. नीतीनें व सचोटीनें वागा, असा त्यांचा सर्वसाधारण नेहमींचा उपदेश असे. निरनिराळ्या भक्तांची पारमार्थिक योग्यता पारखून त्याची उन्नति ते घडवून आणीत असत. 'यापुढें तूं आतां अमुक एक कर्म कर' अशी स्पष्ट आज्ञा ते कधीं करीत नसत. परंतु त्यांच्या पारमार्थिक प्रगतीला पोषक अशी घटना ते घडवून आणीत असत. माझ्या द्वारकामाईची पायरी जो एकदा चढला, त्याचा वेडा मी पार करीन असे किंवा या अर्थाचे उद्गार महाराज पुष्कळदा काढीत असत. काकासाहेबांनीं नुसती द्वारकामाईची पायरी चढली एवढेंच नव्हे, तर ते द्वारकामाईत चिकटूनच बसले. शिडीस काकासाहेब एका ठराविक चक्रांतून वावरत होते. त्यांतून त्यांना बाहेर काढून पुढील उन्नतीच्या चक्रावर चढविण्याची योजना महाराजांना करावयाची होती. प्रत्येक जीव आपल्या कर्मानुसार उच्चर्नाच योनींत या मृत्युलोकीं अवतरतो. याबद्दल सर्व शास्त्रपुराणांची एकवाक्यता आहे. मृत्युलोक ही कर्मभूमि आहे. त्यांत मानवजन्माची प्राप्ति महत् भाग्यानेच मिळते. कर्म करून या लोकांत प्रत्येक मानवाला आपलें अंतिम साध्य जे मोक्ष तो मिळविण्याची संधि मिळते; ही संधि दुसऱ्या कोणत्याही ग्रेकांत किंवा योनींत मिळत नाही. म्हणून स्वर्गातील देवसुद्धा आपल्या मृत्युलोकांत मानवयोनींत जन्म मिळवा अशी इच्छा करतात. काकासाहेबांचा जन्म उच्चवर्णीय ब्राह्मण कुळांत झालेला व ग्रहस्थाश्रमापर्यंत सर्व क्रिया यथाशास्त्र झालेली होती. त्यांचा गृहस्थाश्रम किती उज्ज्वल होता हे वर आम्हीं दर्शविलेच आहे. त्यानंतरचा क्रमप्राप्त तिसरा आश्रम

म्हणजे " वानप्रस्थाश्रम " तो महाराजांनी घडवून आणला. वानप्रस्था-श्रम हा शेवटचा मोक्षदायक चतुर्थाश्रम (संन्यास) याला अत्यंत आवश्यक आहे असे दिसते. विवेकयुक्त पूर्ण वैराग्य अंगी बाणले म्हणजे तो मनुष्य चतुर्थाश्रम घेण्यास योग्य होतो, असा शास्त्रसिद्धांत आहे. हे पूर्ण वैराग्य अंगी बाणण्याकरितांच वानप्रस्थाश्रमाची योजना शास्त्रकारांनी केलेली दिसते. गृहसुतदारा या त्रयीचा पूर्ण विसर पडून वैराग्याची उत्पत्ति व्हावी अशी ही योजना दिसते. पूर्वकाळीं महान महान राजे सुद्धा वेळेवर म्हणजे पुत्र राज्यशकट हाकण्यासारखा झाल्यावर त्याच्या स्वाधीन राज्य करून आणण मोक्षसाधनाकरितां प्रयाण करीत असत, असे पौराणिक कथां-मधून दृष्टोत्पत्तीस येते. त्या काळांत वानप्रस्थाला उपयोगी अशीं वने-उपवनें असत. तेथें महान् महान् ऋषींचे आश्रम असतां त्यांचा सहवास मिळून वानप्रस्थाश्रम योग्य रीतीनें पाळण्याची सोय होती. आतां तो मनु पालटला आहे. आतां तशीं वने-उपवनें व ऋषींचे आश्रम उपलब्ध नाहीत; त्यामुळे वानप्रस्थाला उपासमारीनें किंवा एखाद्या क्रूर पशूच्या भक्ष्यस्थानीं पडून मृत्यूलाच कवटाळण्याची पाळी येईल. काकासाहेबांचें शिर्डी येथें वास्तव्य होऊं लागल्यापासून त्यांची गृहसुतदारा यांच्यावरील आसक्ति कमी होत चाललीच होती, व वैराग्य अंगी बाणूं लागले होते. म्हणूनच आम्हीं शिर्डीला जाऊन ते वानप्रस्थाश्रमस्थ झाले असें वर म्हटले आहे. सर्व संसार त्याग करून जरी ते शिर्डी येथें येऊन राहिले होते, तरी तेथेही त्यांचा सर्वच काल परमार्थसाधनाकडे लागत नसे. त्यांना पुष्कळ व्यत्यय येत असे. त्यांचा बराच वेळ राधाकृष्णाआईकडे जात असे. इतर भक्तमंडळीबरोबर गप्पागोष्टी करण्यांत बराच काळ व्यतीत होत असे. हे सर्व वानप्रस्थ धर्माला विरुद्ध होते. वानप्रस्थामध्यें एकांतवास पत्करून फक्त पारमार्थिक चिंतन करावयाचें असतें. या धर्माचें आचरण शास्त्रोक्त घडावें या हेतूनेंच कीं काय कोण जाणें, महाराजांनीं काकासाहेबांना एक दिवस अशी आज्ञा केली कीं, 'काका तूं आपला माडीवर कसूत रहा, इकडे तिकडे कोठें जात जाऊं नकोस. द्वारकामाईत मजकडे सुद्धा येऊं नकोस.' गुरुआज्ञा

प्रमाण मानून त्याप्रमाणे वर्तन ठेवण्याचे काकासाहेबांनी तर ठरविलेच व ते आपल्या माडीवर स्थिर झाले. नित्यविधि व स्नान करण्याकरिता फक्त ते माडीवरून खाली येत असत. भोजनही माडीवरच करून लागले. याप्रमाणे त्यांनी सुरवात केली खरी. परंतु शिर्डीस राहून महाराजांचे दर्शन नाही, त्यांच्या पंक्तीचा प्रसाद नाही. दोन प्रहरची आरति. रात्रीची चावडी नाही. या गोष्टींचा त्यांना खेद होऊ लागला. शेवटी राहवेना तेव्हा साधवरावांमार्फत त्यांनी आरतीला व चावडीला हजर राहण्याची परवानगी महाराजांकडून मिळविली व त्याप्रमाणे आरतीची घंटा झाली म्हणजे द्वारकामार्फत जाऊ लागले व चावडीलाही जाऊ लागले. आरति झाल्यावर महाराजांच्या पंक्तीला प्रसाद घेऊन ते वाड्यांत परत येत असत. याप्रमाणे महाराजांनी त्यांना सारखे नऊ महिने शिर्डीत त्यांच्या माडीत बसवून ठेविले. ही बातमी मुंबईस कळल्यावर काकासाहेबांच्या स्नेही-मंडळींत निरनिराळे तर्कवितर्क सुरू झाले. काकासाहेब आज ना उद्यां मुंबईत परत येतील व पूर्वीप्रमाणे सर्व व्यवहार सुरू करतील ही जी थोडीशी आशा त्यांच्या स्नेह्यांना वाटत होती, ती समूळ नाश झाली. याच वेळी मुंबईतील कांहीं प्रसिद्ध पार्शी वर्तमानपत्रांतून व इतर पत्रांतून मुंबईतील एक प्रसिद्ध सॅलिसिटर हरि सीताराम दीक्षित बुवा म्हणजे संन्यासी वैरागी झाल्याची बातमी प्रसिद्ध झाली. त्यामुळे मुंबईस वरीच खळबळ उडाली. काकासाहेबांची घरी पार्ल्यास मधून मधून पत्रे जात असत. त्यामुळे मौ. भावीसाहेबांना खरी वस्तुस्थिति माहित असे. तरी या उठलेल्या अफवा त्यांच्या कानावर येऊन त्यांच्या मनाची चलबिचल होत असे व एकदा आपण स्वतः शिर्डीस जाऊन काय प्रकार आहे तो स्वतः पहावा असे त्यांनी ठरविले व त्याप्रमाणे त्या एक दिवस मुलासह शिर्डीस आल्यामुळे एक नवीनच परिस्थिति निर्माण झाली. माडीवर बायकांनी उतरावयाचे नाही हा निर्बंध पूर्वीपासून होता. वाड्यांत खाली एक खोली सौ. भावीसाहेबांकरिता राखून ठेवलेली होती. त्या शिर्डीस आल्या, म्हणजे त्या खोलीत राहत असत. परंतु आतां काकासाहेबांना माडी सोडून इतरत्र जाण्याची परवानगी नव्हती,

त्यामुळे हा एक मोठा पेंचच येऊन पडला. वानप्रस्थाश्रमांत वानप्रस्थाने कडकडीत ब्रह्मचर्य पाळण्याचे असते. पूर्वी कित्येक राजे लोक सइकुटुंब वानप्रस्थ झाल्याचे दाखले पुराणांतरी आहेत. संन्याशाप्रमाणे वानप्रस्थाला वायको अजिवात सोडण्याची जरूरी नाही. दोघांनाही वरोबर वानप्रस्थ होतां येते. परंतु पत्नी बरोबर असली, तरी तीव्र ब्रह्मचर्य पाळण्याची वानप्रस्थाला कडक आज्ञा आहे. हा पडलेला पेंच महाराजांकडून सोडवून घ्यावा असे काकासाहेबांनी योजिले, व त्याप्रमाणे त्यांनी माधवरावांना महाराजांना विचारण्यास सांगितले. माधवरावांनी महाराजांना विचारले की, काकासाहेबांनी आतां माडीवरच निजावे किंवा निजण्यास खाली जावे ? महाराजांनी माडीवरच निजावे अशी आज्ञा केली. तेव्हां सर्वच प्रश्न मिटला. सर्व परिस्थिति स्वतः परीक्षून फक्त काकासाहेबांना माडीवर बसवून ठेवले आहे. याशिवाय विशेष कांहीं नाही असे पाहून सौ. भाबीसाहेब लौकरच महाराजांची परवानगी घेऊन पार्यास परत गेल्या. महाराजांनी त्यांना जातांना सांगितले की, तू काकासंबंधी कांहीं फिकीर करूं नकोस. मी त्याला न्याहाळ करीन. मुलांच्या शालेचे नुकसान होऊं नये म्हणून त्या लवकर परत गेल्या. माडीवर सतत एकांतवासांत राहिल्यामुळे काकासाहेबांचे वाचन झपाट्याने होऊं लागले. त्यामुळे ते वाचीत असलेली कृष्णदयार्णव-स्वामीकृत "हरिवरदा" ही पोथी संपली. हा ग्रंथ फार मोठा आहे. आतां पुढे काय वाचावे हा प्रश्न काकासाहेबांपुढे उभा राहिला. कोणतीही गोष्ट महाराजांना विचारून त्यांच्या आज्ञेप्रमाणे करावयाची असा काकासाहेबांनी स्वतःवर एक निर्बंध घालून घेतला होता. त्याप्रमाणे त्यांनी महाराजांची आज्ञा घेण्याचे ठरविले. आरति होऊन भोजन झाल्यावर त्यांनी महाराजांना विचारले की, हरिवरदा पोथी संपली, तेव्हां पुढे काय वाचूं, का पुन्हा त्याच पोथीचे पारायण करूं ? त्यावर महाराजांनी आतां एकनाथांची वृंदावनाची पोथी वाच अशी आज्ञा केली. ही वृंदावनार्ची पोथी म्हणजे काय ? हे गूढ काकासाहेबांना, बाळासाहेब भय्यांना, आपूसाहेब जोग, दादा केळकर किंवा दुसऱ्या कोणालाच उकलेंना. एकनाथमहाराजांचे प्रसिद्ध ग्रंथ म्हणजे (१) चतुः-

श्लोकी भागवत (२) रुक्मिणीस्वयंवर (३) चिरंजीव पद (४) नाथ भागवत (५) भावार्थ रामायण, हे पांचच सर्वांना माहित याशिवाय नाथांचे उपलब्ध काव्य म्हणजे अभंग व गारुड. याशिवाय नाथांचे (१) हस्तामलक (२) शुकाष्टक (३) स्वात्मबोध (४) आनंदलहरी (५) अनुभवानंद (६) मुद्राविलास (७) लघुगीता इत्यादि लहान ग्रंथ आहेत. परंतु वृंदावनाची पोथी या नांवाची पोथी नाही. यापलीकडे नाथांच्या ग्रंथांची कोणाला कांहीं माहिती नाही. तेव्हां हे गूढ बाबाच उलगडतील तेव्हां कळेल, असे काकासाहेबांनी ठरविले. बहुधा ग्रंथ म्हणजे नाथ भागवत असावे असे मात्र काकासाहेबांना वाटले. म्हणून ते तो ग्रंथ बरोबर घेऊन महाराजांकडे गेले व महाराजांच्या हातांत तो ग्रंथ देऊन त्यांनी विचारले की, आपण वृंदावनाची पोथी म्हणता ती हीच काय ? का तो आणखी कांहीं निराळा ग्रंथ आहे ? महाराजांनी तो ग्रंथ चाळून पाहून सांगितले की, हीच ती वृंदावनाची पोथी. तूही वाच. आज्ञेप्रमाणे काकासाहेबांनी एकनाथी भागवताचे वाचन सुरू केले. परंतु त्या पोथीला महाराजांनी वृंदावनाची पोथी का म्हटले याचा उलगडा काकासाहेबांना होईना व तो प्रश्न त्यांच्या मनांत घोळू लागला. श्रीकृष्णाच्या वृंदावनातील लीला तर दशमस्कंधांत (हरिवरदा पोथीत) येऊन गेल्या. नाथभागवत तर एकादश स्कंधावर आहे, व त्यांत प्रायः परमार्थज्ञानाशिवाय दुसरा विषय नाही. तेव्हां “ वृंदावनाची पोथी ” हे आलंकारिक नांव हरिवरदा ग्रंथाला जास्त शोभेल असे त्यांना वाटू लागले. त्यांचे ते जाणोत. आपण जास्ती खोलांत कशाला शिरा ? आज्ञेप्रमाणे आपण नाथभागवत वाचावे म्हणजे झाले; असे समजून त्यांनी वाचन सुरू केले. वाचतां वाचतां शेवटी काकासाहेबांना

॥ हा एकादश नव्हे जाण । एकतिसां खणाचे वृंदावन ॥

॥ पथ नित्य वसे श्रीकृष्ण । स्वानंद पूर्ण निजसत्ता ॥

ही ओवी आढळली व त्यातील “ वृंदावन ” हा शब्द पाहून महाराजांच्या वचनाची सत्यता त्यांना पटून अत्यंत हर्ष झाला. मूळ भागवतांत एकादश

स्कांधांत ३१ अध्याय आहेत. श्रीएकनाथमहाराजांनी त्यावरून नाथ भागवत ३१ अध्यायांतच प्राकृत रचलें व या ३१ अध्यायांना “एकतीस खणांचे वृंदावन” बनविलें व त्यांत श्रीकृष्ण प्रभूची स्थापना केली. हा ग्रंथ संपूर्ण झाल्यावर पुढें काय वाचावें हा प्रश्न पुन्हा उपस्थित झाला. काकासाहेबांना त्यांच्या एका स्नेह्यानें श्रीमद्भगवतगीतेवरील एक मोठा सटीक ग्रंथ प्रेमानें नजर केला होता. आतां तो वाचावा असें मनांत येऊन त्यांनीं तो ग्रंथ बाबांच्याकडे नेला व आतां हा वाचू का म्हणून परवानगी विचारली. महाराजांनीं तो ग्रंथ चाळून पाहिला व परत दिला व सांगितलें कीं, आपल्याला आपल्या दोन पोथ्या (नाथभागवत व भावार्थ रामायण) गंज आहेत; त्याच पुन्हा वाचण्यांत काकासाहेबांनीं या आज्ञेचें परिपालन अगदी शेवटपर्यंत केलें. या दोन ग्रंथांचीं कित्येक परायणें त्यांनीं केलीं. त्यांनीं या दोन ग्रंथांशिवाय दुसरा पारमार्थिक ग्रंथ कधींही पुढे हातीं धरला नाही. नाही म्हणायस दर गुरुवारीं ते दासगणकृत भक्तलालामृत या पोथींतल साईबाबांचे तीन अध्याय (३१, ३२, ३३) नियमानें वाचीत असत. हे तीन अध्याय म्हणजे

ही साइची अध्याय त्रयी । सरस्वति गंगा यमुना पाही ।

हेंच प्रयाग सांगू कांइ । भावार्थांत बुडी घ्या ॥

अशा योग्यतेचे आहेत व काकासाहेब दर गुरुवारीं या त्रिवेणीसंगमांत बुडी घेऊन आपला अंतरात्मा पवित्र करीत असत.

काकामाहेबांचें ग्रंथवाचन म्हणजे नुसर्ता पोपटपंची नसे. वाचन व नंतर मनन हीं दोन्ही त्यांची चालत. पोथींतल मार्मिक स्थळें हुडकून काढून त्यांतील मर्म जाणून तीं प्रमेयें ते आपल्या आचरणांत आणीत असत. नुसत्या करमणुकीकरितां किंवा चार पुण्यशब्द मुखांतून निघाले व कानावरून गेले तेवढेंच पुण्य पदरीं पडलें ही त्यांची संकुचित भावना नसे. कित्येक गूढ कोडीं त्यांनीं या ग्रंथांच्या साहाय्यानेंच सोडविलीं.

दररोज दिवसा नाथभागवताचा एक अध्याय व रात्रीं भावार्थरामायणाचा एक अध्याय वाचणें हा त्यांचा नित्य नेम असे. त्यांत ते सहसा

कधीं खळ पडूं देत नसत. कारणपरत्वे परगांवीं गेल्याम हे दोन्ही ग्रंथ ते बरोबर ठेवीत असत व नित्य नेमाने अध्याय वाचीत असत. या दोन्ही पोथ्या त्यांनीं महाराजांच्या हाताने घेतल्या. त्यामुळे त्यांचे आपल्या ग्रंथांवर अलोट प्रेम असे. त्यांची भावार्थरामायणाची प्रत अगदीं जुनी हलक्या कागदावर अशुद्ध छापलेली होती. पुढे निर्णयसागर छापखान्याची चांगली आवृत्ति निघाली. त्याची एक प्रत त्यांच्या एका स्नेह्यांनीं त्यांना देण्याकरितां शिर्डीस आणली होती; परंतु काकासाहेबांनीं ती उत्तम होती, तरी तिचा स्वीकार केला नाही. बाबांच्या हातांतून एकदा मिळालेली प्रामादिक प्रतच वाचणे जास्त श्रेयस्कर अशी त्यांची भावना होती. आपल्या दोन्ही पोथ्यांना ते कधीं विसंबत नसत. जीर्ण झाल्यावर ते त्याच पुन्हा पुन्हा बांधवून घेत असत. प्रस्तुत लेखक मुंबई येथे चौपाटीवर आनंदमहालांत राहत असतांना कांहीं विशेष कारणामुळे काकासाहेबांचे वास्तव्य दान-तान वेळ कांहीं काळ त्याच्याकडे झाले. लेखकाच्या संग्रहाला हे दोन्ही ग्रंथ आहेत हे काकासाहेबांना माहित होते. तरी ते आपल्याच पोथ्या पाल्याहून बरोबर आणीत असत व त्याच नित्यनेमाप्रमाणे वाचीत असत. कोणी श्रोता नसल्यास ते मनांत वाचीत असत. श्रोता असल्यास ते खड्या सुरांत मोठ्याने पोथी वाचीत असत. श्रोता नाहीं असे प्रसंग फारच क्वचित येत असत. त्यांचे वाचन अगदीं साधे व स्पष्ट असे. त्यांत पुराणिकाचा पौराणिक सूर नसे. एकदा शिर्डींत रात्रीं रामायण वाचीत असतां त्यांना थकवा आल्यासारखे वाटले, व नीट वाचन होईना. त्याप्रमाणे त्यांनीं श्रोत्यांना सांगितले. त्या वेळीं तेथे गजाननराव नाटेकर ऊर्फ हंस उपस्थित होते. त्यांनीं आपण पुढे वाचतो असे काकासाहेबांना सांगून त्यांच्याकडून पोथी वाचण्यास घेतली. नाटेकरांनीं पुराणिकाचा आव आणून सुरांत १ अध्याय वाचला. त्यांच्या वाचनांत काकासाहेबांचा स्पष्टपणा व प्रेमळपणा नव्हता. काकासाहेब वाचतांना त्यांतल गूढ अर्थ विवरण न करितां श्रोत्यांना पटवत असत. हा त्यांच्या वाचनाचा विशेष होता. नाटेकरांना ते माधले नाही. त्यांचे वाचन नीरस झाले. काकासाहेबांना त्या रात्री थोडा ताप आला

दुसऱ्या दिवशीं पोथीचे श्रोते जमले. नाटेकरही होते. काकासाहेबांनीं विश्रांति घ्यावी व आपण पोथी वाचनों असें नाटेकर म्हणाले; तेव्हां श्रोत्यांनीं सांगितले कीं, तुम्हीं वाचूं नका. काकासाहेबांना बरें वाटत नसेल, तर आजची पोथी राहूं द्या. अर्थात् काकामाहेबांनीं अध्याय वाचलाच. त्यांच्या रसाळ व प्रेमळ वाणीची श्रोत्यांना चटक लागली होती. त्यांच्या वाणींत एक प्रकारची कांहीं औरच गोडी होती. असा. याप्रमाणें काकासाहेबांचा वानप्रस्थाश्रमाचा काळ व्यतीत झाला. नऊ महिने याप्रमाणें गेल्यावर व एक दिवस साईबाबांनीं त्याची समाप्ति केली. सकाळीं तोंडधुणें झाल्यावर बाबांनीं त्यांना द्वारकामार्ईत बोलावून घेतलें व तेथेंच थांबवून धरलें. आपल्याबरोबर भिक्षेच्या वेळीं त्यांना बरोबर घेतलें. नंतर लेंडीवर नेलें. आरतिपूर्वी पुन्हा द्वारकामार्ईत बोलावून घेतलें व आतां माडीवर एकटा बसून नकोम असें सांगितलें. त्या दिवशीं दुपारच्या पंक्तीला दोन मंडळी जास्नी घेतली व काकासाहेबांच्या व्रताचें उद्घाटन केलें. त्यानंतर काकासाहेबांचा शिर्डीतील नित्यक्रम पूर्वीप्रमाणें सुरू झाला व मधून मधून त्यांचें मुंबईला जाणें होऊं लागलें. याप्रमाणें काकासाहेब कसोटीला उतरल्यावर त्यांच्या अंगीं वैराग्य वाणलें याची खूण म्हणूनच कीं काय, बाबांनीं त्यांना कफनी परिधान करविली. कफनी मिळाल्यापासून ते ती घातल्याशिवाय शिर्डीत वाड्यावाड्येवर पडत नसत. मुंबईस जातांना ते कफनी बरोबर नेत असत व सकाळीं स्नान झाल्यावर फक्त कफनी परिधान करून पूजेला बसत असत व पूजा झाल्यावर काढून ठेवीत. शिर्डीस येते वेळीं शिवेच्या ओढ्यावर ते टांगा थांबवीत असत. तेथें कोट काढून कफनी परिधान करून ते शिर्डीत प्रवेश करीत असत. अशा ठराविक वेळींच ते कफनी वापरीत असत. त्यांनीं कफनीचें प्रदर्शन केलें नाहीं. कफनी वापरून जीर्ण झाली. तें पाहून बाबांनीं त्यांना दुसरी नवीन कफनी दिली. बाबांनीं कफनी परिधान करविली, तेव्हां कफनीचें पावित्र्य आपण संभाळण्याची जबाबदारी आपणावर टाकली आहे अशी त्यांची भावना होती व त्या गोष्टीला च जपत असत. बाबा आपले सांगाती नेहमीं आहेत व आपल्या प्रत्येक

कृतिवर त्यांची नजर आहे असे त्यांना वाटत असे. बाबा अंतर्ज्ञानी आहेत व आपल्या मनांत बरेवाईट येणारे सर्व विचार त्यांना कळतात अशी त्यांची पूर्ण श्रद्धा असे व त्याचे कांहीं दाखलेही त्यांना मिळाले होते. म्हणून मनांत भलतेच अमंगळ विचारही कधीं येऊं नयेत याबद्दल ते फार जपत असत. इतकें जपणुकीनें वागत असतां मनुष्यधर्मप्रमाणें एखाद वेळीं अनुचित विचार त्यांच्या मनांत डोकावला व त्याची त्यांना जाणीव झाली, म्हणजे पश्चात्ताप होत असे व ते पूर्ण मनोभावानें बाबांना शरण जात व त्यांची क्षमा मागत. पश्चात्ताप झाला म्हणजे क्षमा ठेवलेलीच. बाबा अत्यंत दयाळू व क्षमाशील आहेत असें ते नेहमीं स्वानुभवानें म्हणत असत. भागवत रामायणाचीं त्यांनीं अनेक पारायणें केलीं होतीं; त्यामुळें भागवत धर्माचा पगडा साहजिकपणें त्यांच्यावर बसला होता.

॥ भगवद्भावो सर्वाभूती ॥

या दृष्टीनें ते चोहींकडे नेहमीं पाहत असत. हा उच्च, हा नीच ही भावना त्यांच्या मनांत नसे. त्यांची सर्वत्र समदृष्टि असे. दुसऱ्याचें दुःख पाहून त्यांचा आत्मा कळवळत असे. ते कीडमुंगीला सुद्धा न दुखविण्याची खबरदारी घेत असत. एकदा पार्ल्यास त्यांच्या बंगाल्यावर व्हरांड्यांत ते सकाळीं ४।५ मंडळींसमवेत टेदलाभोंवती चहा घेत बसले होते. त्या वेळीं तेथील एका बांकाखालून एक मोठा विंचू पाठीवर नांगीचा गोंडा करून डौलानें चालत चालत पुढें आला. तो पाहिल्याबरोबर “विंचू, विंचू” असें एक गृहस्थ ओरडले. दुसरे एकजण हातांत तेथलीच एक वाहाण घेऊन त्याला मारण्यास सज्ज झाले. तें पाहून काकासाहेबांनीं सांगितलें, थांबा थांबा, वाहाणेनें मारूं नका, व स्वतः उठून तेथील कोपऱ्यांतील एक काठी हातांत घेतली व विंचूवाजवळ गेले. आपण काठीनें मारतों असा आव आणला. परंतु त्याला न मारतां काठीनें समोर बागेत त्याला लांब भिरकावून दिला व जीवदान दिलें. प्रत्येक जीवांत ईश्वर भरला आहे ही भागवताची शिकवण त्यांच्या अगदीं रोमारोमांत भिडली होती. डेकूण हा प्राणि मनु-

ध्याचा निसर्गवैरि आहे. कोणीही मनुष्य पाहा (मात्र तो जैन धर्मी नसला तर) ढेकूण दिसला कीं (तो आपल्याला चावला नसला तरी) त्याला पकडून ठार करतो. काकासाहेबांना ढेकणाबद्दल सुद्धा सहानुभूति असे. ते स्वतः मारीत तर नमतच, पण दुसऱ्यालाही ढेकूण काढूं देत नसत. आपल्याला पडल्याबरोबर गाढ झोंप लागते व ढेकणांचा त्रास होत नाही असे ते म्हणत असत. शिर्डीस ढेकूण फार होत असत, तेव्हां माडीत निजणारी मंडळी स्थलांतर करीत असत. कोणी गच्चीवर निजत. पण काकासाहेबांनीं ढेकूण झाले म्हणून आपली निजण्याची जागा कधीं बदलली नाही. ढेकणांचा प्रतिकार करण्याकरितां कै. नानासाहेबांनीं एकदा कीटिंग्ज पावडरची एक डबी येतांना बरोबर आणली व रात्रीं स्वतःच्या व काकासाहेबांच्या बिछान्यावर टाकली. १२ दिवस राहून ते निघून गेले व ती डबी काकासाहेबांना ठेवून गेले. त्या वेळीं प्रस्तुत लेखक शिर्डीस होता. त्यानें आपल्या अंथरुणाभोवती पावडर घातली व काकासाहेबांच्या अंथरुणाभोवती तो घालूं लागला. तेव्हां काकासाहेबांनीं त्याला मना केली व ते म्हणाले, 'मला वाटते कीं पावडरच्या वामानें ढेकूण पळून जानात; पण ते सरतात. तेव्हां पावडर घालूं नका. ढेकूण चावून आपल्याला त्रास होत नाही.' कां असें विचारलें तेव्हां ते म्हणाले, 'मी तरी मनुष्यच आहे. इतरांप्रमाणें ते मलाही चावतात. पण त्यांचें चावणें किती क्षुल्लक असतें. जरा ग्वाजविलें म्हणजे झालें. त्याच्या कांहीं विचवासारख्या वेदुज्ज होत नाहीत. मुंगी चावली तर आग होते, तितकीही ढेकूण चावल्याची होत नाही. जरा आपण अंग चाळवले, कीं ते पळून जातात. शिवाय ढेकणाचें खाद्य मनुष्याच्या रक्ताशिवाय दुसरें कांहीं दिसत नाही. आपल्या अंगांत रक्त पुष्कळ असतें. रोज नवीन तयार होतें. ढेकूण एका रात्रींत फार तर अर्धा औंस रक्त खात असतील; त्यामुळें आपल्या शरीरांत कांहीं फरक पडत नाही. मग इतक्या प्राण्यांचें जर अनायासें पोषण होतें, तर आपण त्याच्या आड कां या ! ढेकणांत तरी जीवरूपि परमेश्वर आहेच कीं नाही ?' ही त्यांची मीमांसा ऐकून आम्ही तर सर्दच झालों ! हे

त्यांचे विचार ढोंगीपणाचे नसून खऱ्या अंतःकरणांतून निघाले होते. त्यांची वागणूक इतकी सरळ असे, कीं त्यांत काहीं लवमात्र ढोंगीपणा आहे अशी शंका ध्यायला जागाच नसे. काकासाहेबांना कुत्र्यामांजराबद्दल अशीच सहानुभूति असे. जेवतांना मांजर आले कीं, ते त्याला न हुसकावतां भक्तिभावानें आपल्या पानांतील तूप-भात घालीत असत. पाल्यास ते जेवावयास बसले, कीं पुष्कळ मांजरे त्यांच्या पानाभोंवती जमा होत असत. एकदा ही संख्या मोजली तर एकोणीस भरली. भात संपला तर ते मांजराकरितां आणखी मागून घेत असत. मांजरे त्यांना स्वस्थपणें जेऊं देत नाहींत हे पाहून त्यांचा ब्राह्मण केशव यानें एक युक्ति केली. जेवण सुरू झालें कीं तो एका पत्रावळीवर पुष्कळसा दूधभात कालवून आणीत असे. तो तेथेंच एका कोपऱ्यांत ठेवून सर्व मांजरे तिकडे हाकीत असे. त्यांतील २१३ मांजरे तिकडे न जातां हट्टानें काकासाहेबांच्या पानापाशीं बसत. तेही त्यांचा हट्ट पुरवून त्यांना पोटभर अन्न ग्वाऊं घालीत काकासाहेबांच्या घराच्या रोजच्या स्वैपाकांत निवळ कुत्र्यामांजरांकरितां एका शेराचा भात व पुष्कळशा भाकरी तयार होत असत. त्यांच्या बंगल्याचें आवारच पुष्कळ मोठें होतें. त्यांत गांवांतील गांवठी कुत्र्यांनीं आपली वसाहत केली होती. या वसाहतींत २५१३० कुत्रीं नेहमीं असत व त्या सर्वांचा योगक्षेम काकासाहेबांमुळें यथास्थित चालला होता.

काकासाहेबांना भजनाची फार आवड असे. त्यांचा स्वतःचा आवाज व भजन म्हणण्याची हातोटी नसे. पण दुसऱ्या कोणी भजन केलें, तर त्यांत ते तल्लीन होऊन जात असत. शिर्डीस पुष्कळ भजन होत असे व ते प्रेमानें ऐकत असत. पाल्यास त्यांच्या बंगल्यावर कै. रघुनाथराव तेंडुलकर सह कुटुंब नेहमीं येऊन भजन करीत असत. नानासाहेब ठोसर (श्रीभक्तिपरायण नारायणस्वामी) नेहमीं येऊन भजन करीत असत. त्यांचा आवाज फार गोड असे व भजनांत अत्यंत प्रेम येत असे. भजन चालू असतां काकासाहेबांच्या डोळ्यांतून नेहमीं प्रेमाश्रु वाहत असत. ते स्वतः रोज भजन (पंचपुत्री

करीत असत ; पण मनांतल्या मनांत करीत असत. शिडींम रात्री फराळ झाल्यावर ते नेमाने गच्चावर थोडे हिंडत असत. त्या वेळीं तेही पंचपदी करीत असत. पाठ्यांम अमळे म्हणजे त्याच वेळीं बाहेर बागेत फेज्या करीत असत व त्या वेळीं पदें म्हणत असत. त्यांचीं पदें ठराविक होती. त्यांतील कांहीं बरींच अपरिचितपैकी आहेत म्हणून तीं सर्व येथे देत आहोंत.

पद १

॥ रहम नजर करो अब मोरे साई । तुमबिन मुझे नही मा बाप भाई॥ध्रु०॥
 ॥ मय अंधा हूं बंदा आपका । मय ना जानूं अल्लाइलाही॥ रहम० ॥
 ॥ खाली जमाना मैने गमाया । साथी आखर का तूं और न कोई॥रहम०॥
 ॥ आपने मशीद काझाडु गणु हय । मालीक हमारे तुम बाबासाई ॥रहम०॥

पद २

॥ साई रहेम नजर करना । बच्योका पालन करना ॥ ध्रु० ॥
 ॥ जाना तुमने जगत पमारा । सबही झूट जमाना ॥ साई रहेम० ॥
 ॥ मय अंधा हूं बंदा तुमारा । मुजसे चरन दिखलाना ॥ साई रहेम० ॥
 ॥ दास गणु कहे अब क्या बोलूं । थक गई मोरी रसना ॥ साई रहेम० ॥

पद ३

॥ साईविण मज काण पाग करील करील करील ॥ ध्रु० ॥
 ॥ मी पापी दोषनिधो ! चंचल अति पूर्ण कुधि । साईविण मज कोण
 न्हदीं । धरील धरील धरील ॥ साई० ॥
 ॥ दुर्बल अति नीच भंड । दुर्विचार करि उदंड । साईविण मम पाप दंड॥
 कवण भरील भरील भरील ॥ साई० ॥
 ॥ वंदु जन मज निंदू । तोंच मात्र दयासिंधू । हा माझा प्रिय बन्धु ।
 म्हणून बरील बरील बरील ॥ साई० ॥
 ॥ आवरील सावरील । तोंच मला वागरील । चिंता भय मोह सकल
 हरील हरील हरील ॥ सा० ॥

पद ४

॥ दर्शन दे साईबाबा । सकल मम द्रित हरनि ।

त्वरित दर्शन दे साईबाबा ॥ ध्रु० ॥

॥ काम मोह मद लोभ थरथर । कापति तुज पाहून नरवरा ।

तुझिया चरणि रिपु करिती नमन ॥ दर्शन० ॥

॥ त्वदिय समुहि मी पापी म्हणून । नाम तुजसि लाधलें पतित पावन ।

मग अभंग चरणीं न्याया करि न कसर ॥ दर्शन० ॥

॥ अज्ञ तुझे लेकरुं न कदा । टाकी भविभो घेई त्वत्पदा ।

तुजसि सतत गणु छात्र शरण ॥ दर्शन० ॥

पद ५

॥ मन हें मजसि आकळेना । पदरि दीना घे साई ॥ ध्रु० ॥

॥ भव भय डोहीं किमपि दयाळा बुडो नेदि भो मजलागी ।

॥ पापी अति मी नको दोष बघुं मम काइ । पदरीं दीना० ॥

॥ दिनानाथ तव ब्रीद गाजलें म्हणुनि धांवलों तव पार्यां ।

॥ धरिना आढि वा मनीं ब्रीद जतन कर काइ ॥ पदरिं ० ॥

॥ झडप घालिति षड्रिपु मजवरि । जेवीं भुजंग दुर्दर दडपी ।

॥ मज ना ढकलि किति प्रार्थुं तुजसी गुरुमाइ ॥ पदरिं ॥

॥ दीन दयाळा खचित जगतिं तूं पतितोद्वारा अवतरसी ।

॥ तारि सतत गणु छात्र लीन तव पार्यां ॥ पदरीं ० ॥

पद ६

॥ नको नको कांहीं दुजे मज साइ । घडो तव सेवा अहोरात्र ॥

॥ जगाची या चिंता करि तूंच साइ । सांगितल्या कामीं ठेवीं मज ॥

॥ नको मज वित्त नको मज नांव । तुझ्यासाठीं घाव माथा पडो ॥

॥ चाकर मोलाचा नको मज करुं । मी तुझे लेकरुं साईबाबा ॥

॥ लेकरपणा माझा वाढताच राहो । सदा पूर वाहो आनंदाचा ॥

॥ तुझ्यासाठीं माझे जिणे हें सरावें । हेंचि मज घावें कृपादान ॥

॥ दास म्हणे आतां हीच असे अशा । इतर विनाशा हेतू जावो ॥
 ॥ जें जें मनिं आलें मुखें उच्चारिलें । हातांनीं जें केलें आज बापा ॥
 तें तें अर्पितों मी तुजलागीं साई । स्वीकार करावा याचा प्रेमें ॥
 ॥ मी पण हें माझे तुझेच जाहलें । चरणीं वाहिलें सारें जिणें ॥
 ॥ दास म्हणें झालों पुरताच तूझा । आतां भार माझा कोण वाही ॥

पद ७

सदोदित राही मना गुंतोनि ॥ साई ध्यान हृदि धरुनी ॥ स० ॥ धृ॥
 निशिदिनी नाम मुखीं स्थिर वृत्ति करी । विश्वास धरी प्रेमें श्रीगुरु
 चरणीं स्वमनिं ॥ स० ॥

पद ८

॥ माझा भाव तूझे चरणीं । रूप तुझे माझे मनीं ॥
 ॥ सांपडलों एकामेकां । जन्मोजन्मीं नोहे सुटका ॥
 ॥ केलें रे त्वां मजसी विदेही । रूप तुझे माझे हृदयीं ॥
 ॥ तोडिली त्वां माझी माया । जडलों मी तुझे पाया ॥
 ॥ नामा म्हणे गा सुजाणा । ठकविलें कोणीं कोणा ॥

पद ९

॥ किति वानूं तुला मी गुरुराया । चराचरीं भरली तव माया ॥
 ॥ हें विश्व नव्हे ही तव काया । अंतरीं पडली पडछाया ॥
 ॥ बिंब बिंबवी हृदयागारीं । नेइ भ्रांति विलया ।
 ॥ आवरि आवरि रे माया । किति वानूं तुला ॥

प्रार्थना

॥ शेवटचि विनवणी । प्रेम वाढो तव चरणीं ।
 ॥ देवा प्रेम वाढो तव चरणीं । बाबा प्रेम वाढो तव चरणीं ॥
 ॥ सच्चिदानंद श्रीसद्गुरु साईनाथ महाराजकी जय ॥

याप्रमाणें शतपावली करीतं ते भजन करीत असत.

काकासाहेबांना कविता करण्याचा नाद नव्हता. वास्तविक त्यांची प्रज्ञा इतकी प्रबळ होती की, त्यांनी कविता केली असती, तर नुसत्या मराठी-मध्येच नव्हे, तर संस्कृत, गुजराती, हिंदी, व इंग्रजी या सर्व भाषांत त्यांना उत्तम काव्य निर्माण करतां आले असते. इतके त्यांचे त्या सर्व भाषांवर प्रभुत्व होते. एक दिवस प्रस्तुत लेखक त्यांच्याकडे संध्याकाळी ऑफिसांत गेला, त्या वेळीं ते टेबलावर कांहीं विचार करून लिहित बसले होते. त्यांच्या कामांत व्यत्यय येऊं नये म्हणून लेखक बाजूच्या गॅलरींत जाऊं लागला. तेव्हां काकासाहेबांनीं नेहमींप्रमाणे त्याला समोर बसण्यास सांगितले व त्याला दासगणूंच्या एका विशिष्ट पदाची चाल येते का, म्हणून विचारले. त्यानें हो म्हटल्यावर काकासाहेबांनीं आपण लिहित असलेला कागद त्याच्या हातीं दिला, व ती चाल बरोबर लागते का तें पाहायला सांगितले. त्या कागदावर काकासाहेबांनीं रचलेले एक सुंदर पद व अभंग होता. तें पद व अभंग लेखकाला फार आवडले. त्या दोन्हींत माईबाबांचे प्रेमळ गुणवर्णन होते. लेखकाने काकासाहेबांना विचारले की, आपण काव्य कां करीत नाहीं? केल्यास श्रीसाईलीला त्याला जागा द्यायला नेहमीं तयार आहे. तेव्हां आपण कविता करून देत जा. त्यावर काकासाहेबांनीं फार मार्मिक उत्तर दिले. ते म्हणाले, कविता करण्याची आपली योग्यता नाही. प्रेमळ कविता संतांनींच करावी. आजपर्यंत पुष्कळ महान महान संतांनीं कविता केल्या आहेत त्या काय थोड्या आहेत. त्या प्रेमळ कविता गायचे सोडून त्यांत आणखी आपल्या नीरस कवितांची भर कशाला? पुष्कळशीं जुनीं प्रसिद्ध मोठळीं देवालये आहेत. त्यांची नीट व्यवस्था राहत नाही. त्यांत आणखी आपले एक लदानसें मंदीर उभारून त्यांत प्रार्थना करण्यांत ज्यास्त काय आहे? कवित्व केल्यानें आपला अभिमान मात्र वाढतो. परमार्थाला अभिमान अगदीं मारक आहे. तेव्हां ही नसती पंचाईत आपण कशाला करा? संतांच्या काव्यानें परमेश्वराला आळवले तर काय परमेश्वर बर होत नाही? त्याला आपले स्वतःचे काव्य कशाला! आपल्या लाडक्या

संतांनीं गाइलेल्या शब्दांनीं देवांना आळविलें, तर तेंच त्याला जास्त आव-
 डेल. आपले स्वतःचे शब्द म्हणजे नुसती बडबड होय. त्यामुळें खरी भक्ति
 दूरच राहते. वर्णनशक्ति म्हणजे भक्ति नव्हे. शब्दाला शब्द जुळविणें मोठेंसें
 कठीण नाहीं. जुन्याच कल्पना आपल्या शब्दांत आणावयाच्या “आरति
 साईबाबा ” ही बाबांची सर्वमान्य झालेली आरति सोडून आपण आपल्या
 शब्दांनीं रचलेली तशीच आरति म्हणण्यांत जास्त स्वारस्य काय आहे ?
 हा नुसता मीपणाचा अभिमान आहे. तो आपल्याला नको. यामुळेंच काका-
 साहेबांचे लिखाण श्रीसाईलीलेंत फारसें आलें नाहीं. जें थोडेंबहुत आलें
 आहे, ते महाराजांनीं वेळोंवेळीं केलेला बोध, दुसऱ्यांना आलेला अनुभव,
 महाराजांचे बोल असे लोकोपयोगी विषयच त्यांत आले आहेत. त्यांचे अनु-
 भव मागितले, तेव्हां त्यांनीं सांगितले कीं, आपले अनुभव इतके अगणित आहेत
 कीं, ते देणें शक्य नाहीं. त्याच तऱ्हेचे इतरांचं पुष्कळ अनुभव लीलेंत
 आले आहेतच. मग माझेच म्हणून निराळे कशाळ हवेत ? सारांश, त्यांना
 स्वतःची प्रसिद्धि नको होती. आपले अनुभव आपण स्वतः देणें म्हणजे
 एक प्रकारचा मोठेपणाचा अभिमान आपल्या अंगीं घेणें आहे, असा त्यांचा
 प्रामाणिक भाव होता. त्यांनीं त्यांना माहित असलेले दुसऱ्याचे अनुभव
 पुष्कळ दिले आहेत; पण स्वतःचे असे फारसे नाहींत. त्यांनीं स्वतःचे
 सांगितलेले पुष्कळ अनुभव श्रीसाईचरित्रांत आले आहेत.

बाबा आपल्या मार्गें नेहमीं आहेत व ते आपल्याला सारखे संभा-
 ळतात अशी त्यांची दृढ भावना असे. त्यामुळें त्यांना काळजी
 रुखरुख फारशी वाटत नसे. याचें मोठें उदाहरण म्हणजे
 पार्ल्यातीळ त्यांच्या अगदीं एकीकडे असलेला एकांतातला बंगला, ते प्रथम
 राहण्यास गेले, तेव्हां राखणदार भय्या व इतर पुष्कळ नोकरचाकर माणसें
 होती. पुढें तीं सर्व कमी झालीं. व शेवटीं फक्त सौ. भाबीसाहेब, दोन
 लहान मुलें व एक ब्राह्मण, त्याची बायको एवढीच माणसें राहिलीं. काका-
 साहेब शिर्डीस असले, म्हणजे बंगाल्यांत इतकीच माणसें असत. पण-

काकासाहेबांना त्याची काळजी वाटत नसे. बाबा आपल्याला संभाळणारे आहेत हा त्यांचा दृढ विश्वास व खरोखरच त्याप्रमाणे बाबांनीच त्यांच्या बंगल्याचे रक्षण केले हे उघड दिसते. पार्ल्यास त्या वेळी पुष्कळ नित्य चोऱ्या होत असत. काकासाहेबांचा बंगला हा मोठ्यांचा बंगला असा आब होता. परंतु चोरट्यांनी कधीही तेथे चोरी करण्याचा नुसता प्रयत्नही केला नाही. त्यांच्या आसपासच्या बंगल्यांतून पुष्कळ चोऱ्या झाल्या. परंतु महाराजांच्या भवंशावर काकासाहेब व त्यांच्या पत्नी अगदी निर्घोर असत. काकासाहेबांच्या शब्दांत सांगावयाचे म्हणजे “आपले बाबा आपल्याला संभाळायला नेहमी जवळच आहेत आणि आपल्याला मिण्याचे कारण नाही” या त्यांच्या दृढ भावनेमुळे ते नेहमी निश्चित असत. एखादे संकट आले म्हणजे त्यांतून आपले बाबा आपल्याला सुरक्षितपणे बाहेर काढतात. या गोष्टीचा प्रत्यय त्यांना पुष्कळदा आला असल्यामुळे त्यांची वृत्ति नेहमी निर्भय असे. महाराजांचे सर्वसाक्षीत्व त्यांच्या अंगी पूर्ण बाणले होते. याप्रमाणे काकासाहेबांचा काळ समाधानवृत्तीत व्यतीत होत असता, ते शिर्डीस असतांना एकदा बाबांना ताप आला व अशक्तता फार झाली असे दिसू लागले. त्यामुळे सर्व मंडळी बरीच भ्याली. माझी प्रकृति बरी आहे, तू आतां मुंबईला जा, असे सांगून त्यांची शिर्डीहून रवानगी करून दिली. परंतु काकासाहेबांना बाबांची प्रकृति बरी नाही, त्यामुळे मुंबईस राहवेना. ते ५१६ दिवसांतच शिर्डीस परत गेले. तेव्हा बाबांची प्रकृति बरीच चिंताजनक झाली होती. त्यांना अशक्तता फार आली होती. अन्न खाणे त्यांनी अजिबात वर्ज्य केले होते. इतके झाले तरी रोजचा त्यांचा कार्यक्रम चालूच होता. आपल्या आजारीपणाची बातमी कोणालाही कळवू नका, अशी त्यांनी सर्वांना ताकीद दिली होती. बाबांची प्रकृति दिवसेंदिवस खालावत चालली होती हे उघड दिसत होते. त्यामुळे सर्वांना फार काळजी लागली. बाबांनी मना केले असल्यामुळे काकासाहेबांनी नानासाहेब चांदोरकरांना किंवा अण्णासाहेब दाभोळकरांना ही बातमी कळविली नाही. दसऱ्याच्या दिवशी नित्याप्रमाणे दुपारची आरती झाल्यावर बाबांनी काकासाहेबांना

व बापूसाहेब बुटींना आपल्याबरोबर जेवणास ठेवून न घेता त्यांना वाड्यांत जाऊन जेवा अशी आज्ञा केली. दोघांनाही ते चमत्कारिक वाटले. परंतु बाबांना अशक्ततेमुळे बसवणार नाही, अशी कल्पना करून त्यांनी समाधान मानून घेतले. मंडळी वाड्यांत जेवणांत गुंतली असतां इकडे बाबांनी बसव्या जागी बसल्याबसल्याच देह सोडला. सर्वत्र हाहाःकार उडाला. बाबा समाधिस्त झाल्यावर एक फार महत्त्वाचा प्रश्न उपस्थित झाला, तो हा की, त्यांची पुढची व्यवस्था कुठे व कशी करावयाची? मुसलमान मंडळीचें म्हणणें बाबा मुसलमान होते तेव्हां आमच्या धर्माप्रमाणें आम्ही पुढील व्यवस्था करू. हिंदु भक्तमंडळी (त्यांचाच भरणा मोठा होता) म्हणत, बाबा हे एक मोठे संत होते; ते हिंदु की मुसलमान हा प्रश्न नाही; पण त्यांच्या संतपणाला शोभेल अशी व्यवस्था झाली पाहिजे. बडे बाबा मौलवी व इतर शिर्डीची मुसलमान मंडळी बाबांच्या देहाला घेऊन बसली. त्यांच्या मनांत बाबा हे एक महान् अवलीया पीर होते, तेव्हां त्यांचें समाधिस्थल (दरगा) आपल्या ताब्यांत राहावें, कारण पुढें ती एक मोठी उत्पन्नाची बाब होण्याचा संभव होता. बाबांनी आपली पुढील व्यवस्था उघड रीतीनें कांहीं ठरविली नव्हती. किंवा कांहीं सांगून ठेविलें नव्हतें. फक्त देह सोडण्यापूर्वी थोडा वेळ त्यांनीं मला वाड्यांत (बुटींच्या) घेऊन चला असे उद्गार काढले होते. हीच त्यांची शेवटची इच्छा असे समजून कांहीं मंडळींनीं बुटींच्या वाड्यांत समाधि द्यावी असें सुचविलें. परंतु हिंदूंच्या खासगी वाड्यांत समाधि दिली असतां त्यावर सार्वजनिक हक्क कोणाचाच राहणार नाही असें वाटून, मुसलमान व कांहीं हिंदु मंडळीही त्याला विरुद्ध होती. द्वारकामार्ईत जेथें बाबा बसत असत व त्यांनीं देह सोडला तेथेंच समाधि द्यावी असें सर्व हिंदु भक्तांचें म्हणणें होतें. परंतु आमच्या धर्माप्रमाणें द्वारकामार्ईत कबर होऊं शकत नाही, असा आग्रह मुसलमानांनीं धरला. याप्रमाणें बखेडा उत्पन्न झाल्याची बातमी कोपरगांवी

गेली व तेथील मामलेदार वगैरे अधिकारी शिर्डीस दाखल झाले. त्यांनी सर्वांची हकीकत ऐकून घेतली व जर एकमताने कांहीं मागणी करावू तर आपण त्याप्रमाणे आपल्या अधिकारांत परवानगी देऊ; नाही तर नगरास कलेक्टरसाहेबांकडे जाऊन त्यांचा हुकूम आणा म्हणजे त्याप्रमाणे करूं असे सांगितले. त्याप्रमाणे काकासाहेबांनी नगरास कलेक्टरसाहेबांकडे जाण्याची तयारी केली. ते पाहून मुसलमान मंडळींनी विचार केल्या की, काकासाहेबांसारखा वजनदार गृहस्थ गेल्यावर कलेक्टरसाहेबांच्या मागणीप्रमाणे परवानगी देतील. मग आपले काय राहिले? तेव्हां आजपर्यंत आपण हिंदूंनी ज्या सलोख्याने वागलों, तोच सलोखा कायम ठेवावा; उगाच बखडा माजविण्यांत काय अर्थ आहे? असा पोक्त विचार करून त्यांनी आपल्याला दर्शनाची अडचण पडूं नये अशा अटीवर बुटीच्या वाड्यांत समाधि देण्यास संमति दिली. सर्वांचे एकमत झाले आहे, असे पाहून कोपरगांवच्या मामलेदारांनी त्याप्रमाणे हुकूम दिला व दुसऱ्या दिवशा संध्याकाळी ५ वाजतां बुटीच्या वाड्यांत बाबांच्या देहाला समाधि देण्यांत आली.

बाबांनी देह सोडल्यावर दुसरा एक महत्त्वाचा मुद्दा उपस्थित झाला, तो म्हणजे वेळोवेळी भक्तमंडळींनी बाबांना अर्पण केलेल्या किंमती जिनसांसंबंधी होय. या सर्व मालाची किंमत अजमासे रु. १०,००० तरी होती. बाबांनी शिष्य करून पुढील व्यवस्था कांहीं केली नव्हती. त्यांचा काल झाला तेव्हां ते बिनवारस वारले व प्रचलित कायद्याप्रमाणे ही सर्व मत्ता सरकारची झाली, या सबबीवर कोपरगांवच्या मामलेदारांनी ती सर्व ताब्यांत घेऊन कोपरगावी रवाना केली. बाबा समाधिस्त झाल्यावर त्यांच्या समाधीला सर्व उपचार सुरू झाले. समाधिरूपाने बाबा आहेतच ही सर्व भक्तांची भावना होती. परंतु नित्यपूजाउपचारांची सर्व उपकरणी सरकारजमा झाली, तेव्हां काकासाहेब, नानासाहेब चांदोरकर, बापूसाहेब बुटी वगैरे भक्तमंडळींनी विचार करून त्याला तोड काढली. अर्पण केलेल्या वस्तूवर

बाबांनी कधीही आपला हक्क सांगितला नाही. त्यांना त्या वस्तूची मुळीच पर्वा नव्हती. ते कधी चवकशी करीत नसत. ही सर्व व्यवस्था राधाकृष्ण-आई स्वतःच्या जबाबदारीवर पाहत असत. त्यांनी हे संस्थान उत्पन्न केले होते व या सर्व वस्तु संस्थानच्या मालकीच्या. त्या महाराजांच्या मालकीच्या नव्हत्या. तेव्हां त्या सरकारजमा होऊ शकत नाहीत. संस्थानला कायदेशीर स्वरूप देऊन कोर्टामार्फत त्याचा निकाल करून घ्यावा, ही कामगिरी सर्वांनी काकासाहेबांवर सोंपविली. काकासाहेबांनी त्याकरिता एक स्कीम (योजना) तयार केली. सर्वांना ती पसंत पडून त्याप्रमाणे नगरच्या डिस्ट्रिक्ट कोर्टात अर्ज देऊन ती स्कीम पास झाली. ही "स्कीम" श्रीसाईलीलेच्या पहिल्या अंकात छापली आहे. या स्कीमप्रमाणे ५ ट्स्टी नेमून मिळकत त्यांच्या नांवावर राहून त्यांच्यासह पंधरा मंडळींचा एक कमिटी नेमण्यांत आली व कमिटीने संस्थानची सर्व व्यवस्था चालवावी असे ठरले. त्याप्रमाणे संस्थानची सर्व व्यवस्था इल्ली चालू आहे. या स्कीम-मध्येच त्यांनी एक "भक्तमंडळ" उत्पन्न करून संस्थानला उत्पन्नाची एक बाब केली काकासाहेबांची लोकप्रियता दांडगी होती, त्यामुळे भक्तमंडळांच्या सभासदांची संख्याही चांगली जमली व उत्पन्न बरे होऊ लागले. बाबा देहधारी असतांना सेवेकऱ्यांची कधीही अडचण पडली नाही. भक्तमंडळी अहमहमिकेने सेवा करण्याची ईर्षा बाळगीत; परंतु आता ती स्थिति बदलली व पगारी सेवेकरी ठेवण्याची पाळी आली. काकासाहेबांनी तीही व्यवस्था समाधानकारक लाविली. त्यांनी पगारी सेवेकरी बाबांवर भक्ति असलेले असेच इतर निवडले. अबदुलसारखे भक्त जे सर्वस्वाचा त्याग करून बाबांच्या आश्रयाला राहिले होते, अशांची खाण्यापिण्याची व्यवस्था लावली. एकंदरीत काकासाहेबांची सर्व व्यवस्था सर्वांना समाधानकारक अशीच झाली. काकासाहेबांचा एक प्रकारचा सर्वांवर वचक असे व त्यांची प्रत्यक्ष देखरेख असल्यामुळे सर्व गाडे सुरळीत चालू झाले. बाबांनी देह सोडल्यामुळे काकासाहेबांना परम दुःख झालेच असले पाहिजे.

परंतु काकासाहेबांच्या नेहमीच्या शांत व गभीर वृत्तीत कांहीं फरक दिसत नव्हता. ते नेहमीच्या आनंदी वृत्तीत असत. नाथांनी भागवतांत म्हटल्याप्रमाणे

॥ मरका गुरु रडका चेला । दोहींचा बोध वाया गेला ॥

याप्रमाणे ही गुरूची जोडी नव्हती. गुरु 'मरक' नव्हते व शिष्यही 'रडका' नव्हता. बाबांनी देह सोडला यांत त्यांची प्रत्यक्ष गुणमूर्ति अंतर्धान पावली. बाकी बाबा आहेतच अशी काकासाहेबांची दृढ श्रद्धा असे. त्यामुळे त्यांचे स्वास्थ्य भंग पावले नाही. गुरु आणि देव दोन नाहीत, ही भागवतधर्माची शिकवण त्यांच्या हृदयांत पूर्णत्वाने खिळली होती. सद्गुरुरूपि देव आपल्या, सकट विश्वाच्या अंतरांत भरून राहिला आहे, ही त्यांची नित्य भावना होती. बाबांनी देह विसर्जन केला व त्यांचे भक्त नानासाहेब निमोळ्कर, नानासाहेब चांदोरकर, बापुसाहेब बुटी, बाळासाहेब शेटे वगैरे काकासाहेबांच्या प्रेमांतली मंडळी कालगतीने हा लोक सोडून गेली; त्यामुळे काकासाहेबांना शिडी व एकंदर परिस्थिति उदासवाणी वाटू लागली. ते आतां पार्ल्यास घरी जास्त राहू लागले. पुढे लवकरच सौ. भाबीसाहेब आजारी पडल्या व त्यांतच त्यांचा अंत झाला. नंतर त्यांनी विधिपूर्वक जरी संन्यास ग्रहण केला नाही, तरी अंतर्गामी ते खरेखुरे संन्यासी बनले व आत्मचिंतन हे एकच त्यांनी आले ध्येय ठेविले.

॥ हाही एक जातीचा संन्यास । संन्यासाच्या परी बहुवस्त ॥

॥ परी जो नव्हे ज्ञानगर्भ त्यास । उपजवी त्रास पदोपदी ॥

(साईचरित्र)

काकासाहेबांचा स्वभाव मुळांतच प्रेमळ, निगर्वी व विनोदी असा होता व त्यांत सत्संगतीची भर पडल्यामुळे तो पुढे फारच उज्ज्वल झाला. काकासाहेब अगदी भोळे आहेत असे पुष्कळांना वाटे. परंतु ते तसे भोळे मुळाच नव्हते. प्रत्येकाची खरी योग्यता ते अंतर्गामी ओळखून असत. मात्र ते तसे बाहेर दिसून देत नसत. त्यांना अप्रिय असलेली एखादी व्यक्ति त्यांच्याकडे गेली, तरी त्या व्यक्तीचा यथाचर आदरसत्कार ते करीत असत.

त्यांना परनिंदा अगदी सहन हात नसे. दुसऱ्यांतील गुणापेक्षां दोष मनु-
ष्याच्या दृष्टीस पट्टिशी पडतात. परंतु त्यांना ही दोषैकदृष्टि अगदी आव-
डत नसे. दुसऱ्याचे दोष कशाला आपण पाहावेत ? त्याच्या अंगी असलेल्या
गुणांकडे फक्त लक्ष द्यावे व त्यांत आपल्याला घेण्यासारखे काही असल्यास
आपण ते घ्यावे, असे ते नेहमी म्हणत असत. त्यांची दासगणुमहाराजां-
बद्दल फार पूज्यबुद्धि असे. ते पार्ल्यास त्यांच्याकडेच उतरत असत. एकदा
एका गृहस्थाने मत्सरबुद्धीने दासगणुमहाराजांसंबंधी त्यांचा बुद्धिभेद
करण्याचा प्रयत्न केला. काकासाहेबांनी त्या गृहस्थाचे बोलणे
ऐकून घेतले व शांतपणे उत्तर दिले की, तुम्ही म्हणतां त्यांत तथ्य असेल,
परंतु आपण तिकडे कशाला लक्ष द्यावे ? दासगणुमहाराज हे महान् भग-
वद्भक्त आहेत व उत्तम प्रेमळ कीर्तन करतात. तेवढाच त्यांचा गुण
पाहावा. दोषाकडे कशाला लक्ष द्यावे ? एकदा त्यांच्याकडे नेहमी येऊन
यथेच्छ पाहुणचार घेणाऱ्या एका व्यक्तीने त्यांची अपरोक्ष निंदा
केल्याचे त्यांच्या कानावर आले. तरी ती व्यक्ति काकासाहेबांकडे आली
म्हणजे काकासाहेब त्या व्यक्तीचे योग्य स्वागत करित व प्रेमळपणाने वागत.
दुसरा कोणी असता, तर त्याने असल्या व्यक्तीला आपला बंगला तरी निदान
बंद केला असता, काकासाहेब म्हणत की, आपण त्यांच्या दोषाकडे कशाला
पाहा ? ते उत्तम प्रेमळ भजन करतात, त्यांत आपल्याला आनंद होतो. एवढा
त्यांचा गुणच आपण पाहावा. बाबांची शिकवण “त्याचे त्याच्या संगे, आपले
आपल्या संगे” ही आहे. काकासाहेबांना पूर्वी थोडा क्रोध येत असे. या विकारा-
वर आपल्याला ताबा ठेवता येत नाही, याची त्यांना जाणीव होती व
त्याबद्दल त्यांना खेदही होत असे. परंतु तोही त्यांचा दोष महाराजांनी
काढून टाकला. महाराजांनी एक दिवस काकासाहेबांना सहज म्हटले,

॥ तुम्ही कोणास बोलतां उणे । मजला तात्काळ येते दुखणे ॥

बाबांचे हे बोल काकासाहेबांना अगदी काळजांत झोबले. त्यांचा परिणाम
असा झाला की, तेव्हापासून काकासाहेबांचा क्रोध अगदी शमला व ते पूर्ण

शांतस्वभावी झाले. काकासाहेबांनी बाबांच्या वेळोवेळीं निघणाऱ्या उद्गारांतून व पंथीतील कित्येक अवतरणांवरून आपल्या स्वतःवर कांहीं निर्वध लादून घेतले होते. कोणतेही काम करावयाचें तें खुल्लक का असेना परंतु बाबांची परवानगी घेऊन करावयाचें, हा एक अशाचपैकीं निर्वध होता. तो त्यांना रामायण वाचीत असतांना सुचला. श्रीरामचंद्र, बंधु श्रीलक्ष्मण व भार्या श्रीसीतामाई यांच्यासह वनवासांत असतांना पंचवटींत गंगातटीं आले. त्यांना तें स्थळ अत्यंत आवडलें. त्यांनीं तेथेंच आश्रम बांधून वस्ती केली. एकदा श्रीलक्ष्मण वनांत कंदफळेंमुळें आणण्याकरितां गेला. तेथें फळें तोडीत असतां एक खड्ग त्याच्या हातीं आलें. तें लखलखित खड्ग पाहून श्रीलक्ष्मणाची क्षात्रवृत्ति जागृत झाली. त्या खड्गाची धार कशी काय आहे, तें पाहण्याकरितां श्रीलक्ष्मणानें तें खड्ग शेजारच्या जाळींच्या वेलीवर चालविलें. तेव्हां चमत्कार असा झाला कीं, तेथें रक्ताचा पाट भळभळ वाहूं लागला. तें पाहून श्रीलक्ष्मण अति घाबरला ! त्याला वाटलें कीं, या जाळींत एखादा तपस्वी मुनी तप करीत बसलेला होता व आपल्या हातून त्याचा वध झाला. हें कृत्य अतिशय अनुचित झालें, आपल्या माथीं ब्रह्महत्या बसली. आतां या हत्येचें प्रायश्चित्त श्रीरामचंद्र सांगतील त्याप्रमाणें घेऊं असा विचार करून म्लानवदनानें तो श्रीरामचंद्राकडे आला व श्रीरामाला झालेली सर्व हकीकत सांगितली. श्रीरामचंद्रप्रभूंना झालेला प्रकार अंतर्ज्ञानानें कळलाच होता. परंतु त्यांनीं श्रीलक्ष्मणाला सांगितलें कीं, वध झाला तो कोण होता ? ब्राह्मण, क्षत्रिय कां वैश्य तें पाहून ये, म्हणजे त्याप्रमाणें प्रायश्चित्त सांगेन. वास्तविक खरा प्रकार असा होता कीं, त्या जाळींत सांब या नांवाचा एक राक्षस दुष्ट हेतूनें काळखड्गाच्या प्राप्तीकरितां उग्र तपश्चर्या करीत बसला होता. त्याची तपश्चर्या पूर्ण होऊन काळखड्ग त्याच्या हातीं येण्याकरितां खालीं उतरलें होतें. खड्गदेवतेनें विचार केला कीं, सांबराक्षस हा फार दुष्ट आहे. त्याच्या हातांत खड्ग गेलें असतां हा निष्कारण गोब्राह्मणांचा संहार करील. तेथें श्रीलक्ष्मण होता तो खड्गदेवतेनें पाहिला व सांबाच्या ऐवजीं तें खड्ग श्रीलक्ष्मणाच्या हातीं आलें. श्रीरामाच्या आज्ञेप्रमाणें श्रीलक्ष्मण आपल्या हातून कोणाचा

वध झाला तें पाहण्याकरितां जाळीपाशीं आला, तों तेथें त्याला एक अक्राळ-
विक्राळ काळ्याकभिन्न राक्षसाचें शीर दिसलें. श्रीलक्ष्मणानें तें पाहून
श्रीरामाला त्याप्रमाणें सांगितलें. त्यावरून श्रीरामचंद्रांनीं सांगितलें, 'झालें
यांत वावगें कांहीं झालें नाहीं. आपण राक्षस निर्दळण्याकरितांच येथें आलों
आहोंत. तेव्हां तुझ्या हातून एका दुष्ट राक्षसाचा वध झाला, हा आपल्याला
एक शुभशकुनच झाला.' श्रीलक्ष्मणाला तें ऐकून अत्यंत आनंद झाला व
आपल्या हातून हत्या झाली नाहीं, हें मोठें समाधान वाटलें. श्रीरामचंद्रानें
त्या वेळीं श्रीलक्ष्मणाला सांगितलें कीं,

॥ अगत्य मानेल कर्तव्यता । तें मज पुसावी तत्त्वता ।

॥ मज पुसल्यावीण सर्वथा । अल्पही कार्यार्था न करावें ॥

हा प्रसंग नाथांनीं भावार्थ रामायणांत युद्धकांडांत ८० व्या अध्यायांत फार
बहारीनें वर्णिला आहे. या प्रसंगावरून (बाबांस) **पुसल्यावीण सर्वथा
अल्पही कार्यार्था न करावें.** हा निर्वंध आपल्यावर घालून घेतला
व तो त्यांनीं सर्व आयुष्यभर पूर्णपणें पाळला. बाबा देहधारी होते, तेव्हांचा
प्रश्नच नव्हता. प्रत्येक गोष्ट ते त्यांना विचारून आज्ञेप्रमाणें करीत असत.
परंतु बाबांनीं देह सोडल्यावर सुद्धा काकासाहेब चिठ्या टाकून चिठीत
आज्ञा मिळेल त्याप्रमाणें करीत असत. बाबांनीं देह सोडल्यावर शिर्डीहून
जायचें तरी त्यासंबंधीं चिठ्या टाकून परवानगी मागत असत व परवानगी
मिळाली म्हणजेच ते शिर्डी सोडीत असत. बाबांचा देह अदृश्य झाला, तरी
ते आपल्याजवळ आहेतच व चिठ्यांनीं जी आज्ञा मिळते, ती त्यांचीच
आज्ञा अशी त्यांची पूर्ण श्रद्धा होती व त्याप्रमाणें ते होईल ती आज्ञा
अक्षरशः पाळीत असत. या त्यांच्या चिठ्यांची कित्येक मंडळी कुचेष्टा
करीत असत. हें त्यांना माहित होतें. परंतु त्यांनीं तिकडे लक्ष दिलें नाहीं
व आपला क्रम चालू ठेविला. चिठीत येईल त्या आज्ञेपुढें त्यांनीं आपलीं
स्वतःची आवडनिवड कांहीं पाहिली नाहीं. बाबांच्या ठायीं पूर्ण निष्ठा
असलेल्या व बाबांनीं जवळ केलेल्या भक्तांबद्दल त्यांना फार कळकळ असे.

त्यांत त्या मनुष्याची योग्यता, जात वगैरे गोष्टींकडे ते लक्ष देत नसत. त्याला बाबांनी जवळ केला असला, म्हणजे त्यांत सर्व आलें. बाबांचा एक सेवेकरी भागोजी शिंदे नांवाचा महारोगी होता. काकासाहेबांनी तो महारोगी म्हणून त्याचा कंटाळा केला नाही. द्वारकामाईत त्याचा व काकासाहेबांचा फार संबंध येत असे. बाबांच्या दरबारांत बडे बाबा ऊर्फ फकीरबाबा हे एक मोठेच प्रस्थ होते. ते जातीचे मुसलमान होते. सकाळीं बाबा लेंडीवरून परत आले म्हणजे बडे बाबा द्वारकामाईत येऊन बाबांच्या जवळ उजव्या हाताला आपलें आसन ठोकित असत. व प्रथम कांहीं दिवस आरतीची वेळ झाली व भक्तगणांच्या पूजाअर्चा सुरू झाल्या म्हणजे ते तेथून उठून खाली जाऊन बसत असत; परंतु काकासाहेबांनी त्यांना उठून जाण्याचें कांहीं कारण नाही, असें सांगून तेथेच बसण्याची सवय लावली. हे काकासाहेबांचे कृत्य इतर हिंदु भक्तमंडळींना बिलकुल आवडलें नाही. ते आपल्यांतलेच एक भक्त आहेत व बाबांनी त्यांना जवळ केलें आहे, अशा गोड शब्दांनी त्यांनी सर्वांची समजूत केली. फकीरबाबांचें वाढलेलें प्रस्थ पुष्कळांना पसंत नव्हतें व कित्येक मंडळी आंतून त्यांचा द्वेष करीत असत. एकदा तर त्यांना शिडींत राहण्याकरितां चांगलीशी जागाही मिळेली. तेव्हां काकासाहेबांनी त्यांना आपल्या वाड्यांतलीं एक खोली दिली. या मुसलमानाच्या सान्निध्यानें हिंदु मंडळींना थोडा उपसर्गही पोहोचूं लागला, पण काकासाहेबांनी तिकडे दुर्लक्ष केलें. एकदा तर नानासाहेब चांदोरकर काकासाहेबांना त्याबद्दल खूब रागाऊन बोलले. नानासाहेबांबद्दल जरी काकासाहेबांना पूर्ण आदर होता, तरी त्यांनी या बाबतींत त्यांचें ऐकलें नाही व नेहमींप्रमाणें बाबांना विचारून तो प्रश्न सोडविला. सर्वांभूती (प्रामुख्यानें बाबांच्या भक्तगणांत) समता हे तत्त्व काकासाहेबांच्या दृष्टींत पूर्णत्वानें भरलें होतें.

बाबांकडून वेळोवेळीं मिळालेल्या शिकवणीनें, स्वतःच्या निस्सीम, शुद्ध गुरुभक्तीमुळे काकासाहेबांची चांगलीच प्रगति झाली. बाबांच्या बहु-

तेक सर्व भक्तांची त्यांच्याबद्दल अत्यंत पूज्यबुद्धि होती व सर्वांचे त्यांच्या-
वर प्रेम होते व ते सर्वांना फार प्रिय होते. त्यामुळे कोठल्याही भानग-
डीचा प्रश्न ते पटदिशी निकालांत काढीत. त्यांनी दिलेला निकाल सर्वांना
पटत असे. लोकसंग्रह करण्याची त्यांची नेहमी प्रवृत्ति असे. त्यामुळे ते
कोणाला तोडून टाकीत नसत. काकासाहेबांना अशी योग्यता प्राप्त झाली
होती की, जर बाबांच्या पश्चात त्यांनी स्वतः बुवाबाजी करण्याचे मनांत
योजिले असते, तर ते चांगले फलद्रूप झाले असते. बाबांचे बहुतेक सर्व
भक्त त्यांचे भक्त बनले असते. परंतु, काकासाहेबांना मोठेपणा व प्रसिद्धि
यांचा मनापासून तिटकारा होता. शिर्डी संस्थानची स्कीम त्यांनी तयार
केली व पुढील सर्व व्यवस्था लावली. त्यांतसुद्धा त्यांनी स्वतःकडे मोठेपणा
न घेतां सर्वांत कमी मानाची, परंतु खरे काम करण्याची, कमिटीचा एक
प्रकारे सेवक अशी चिटणीसाची जागा आपल्याकरितां घेतली. मोठेपणाची
हाव असती तर त्यांना नुसते ट्रस्टिच नव्हे, पण मॅनेजिंग ट्रस्टी म्हणून
स्वतःला नेमून घेतां आले असते. सर्व कारभार आपल्या अधिकाराने
व मनाप्रमाणे चालवा अशी योजनाही करतां आली असती. त्याला
कोणीही विरोध केला नसता. परंतु त्यांच्या ठिकाणी अशी क्षुद्र महत्त्वा-
कांक्षा मुळीच नव्हती. ते चिटणीस व्हावयालाही तयार नव्हते. मंडळींनी
चिटणीशी त्यांच्यावर बलेच लादली होती. त्या वेळी ५ ट्रस्टींची निवड कर-
ण्याचे काम बरेच कठीण होते. नानासाहेब चांदोरकर, बापूसाहेब बुटी
बापूसाहेब जोग व बाळासाहेब भाटे या भक्तमंडळींनी स्वतः ट्रस्टी होण्याचे
साफ नाकारले. शेवटी सर्वांनी मिळून भक्तगणांत ट्रस्टी हाण्यास कोण लायक
गृहस्थ आहेत त्यांची यादी करण्याचे ठरविले व त्याप्रमाणे सर्वांनी बरीच
नावे सुचविली. ती यादी सुमारे वीस माणसांची झाली. काकासाहेबांनी
त्या सर्व नावांच्या चिठ्या तयार केल्या. त्या बाबांच्या पुढे टाकल्या. आपला
लहान मुलगा बाळ याजकडून त्यांतल्या ५ चिठ्या उचलविल्या व ती पांच
नावे त्यांनी ट्रस्टी म्हणून मुक्तार केली, ही निवड सर्वांना समाधानकारक

वाटली. त्यांना स्वतःकडे मानाची जागा नको होती. या मोठेपणामुळे निष्कारण अभिमान वाढतो व तो परमार्थाला घातक आहे, ही भागवतातील शिकवण त्यांच्या दृष्टीपुढे नेहमीं असे व त्यांच्या सद्गुरूंचे उदाहरण ते नेहमीं घेत असत. बाबा बोलतांना आपल्याला परमेश्वराचा सेवक 'बंदा' म्हणवीत असत. ते आशीर्वाद देतांना 'अल्ला भला करेगा' हे शब्द उच्चारित असत. स्वतःकडे कधीही मोठेपणा घेत नसत. ते कधीही अनल हक्क म्हणजे 'मीच परमेश्वर' असे म्हणत नसत. पण त्यांचा उच्चार वारंवार "यादे हक्क" म्हणजे "मी परमेश्वराची याद—म्हणजे स्मरण करतो" हा असे. आपल्या गुरुप्रमाणे काकासाहेब नेहमीं आपण एक बाबांचे पाइक आहोत, असे मनांत वागवीत असत. वास्तविक त्यांची योग्यता बाबांच्या भक्तगणांत फार मोठी होती. ते बाबांच्या गळ्यांतले तार्ईत होते. पण हा मोठेपणा ते स्वतःकडे घेत नसत. महत्त्वाचीं कामे अंगावर घेऊन ते पार पाडीत असत. परंतु कोणाला तरी हाताशीं धरून त्यांच्यामार्फत पार पाडीत असतां आपल्या कडे कर्तृत्व घेत नसत, हा त्यांचा विशेष होता. सारांश, अभिमान उत्पन्न होऊं नये याबद्दल ते फार दक्ष असत.

पुण्यपुरुषांचा देहांत एकादशीला होतो किंवा एकादशीला देहान्त होईल तो खरा पुण्यवान् अशी काकासाहेबांची भावना होती. बाबांचे जुने दोन भक्त एकादशीला निवर्तल्याचा उल्लेख ते गौरवपूर्वक करीत असत. योगायोगाची गोष्ट अशी, काकासाहेबांना देहांतही एकादशीलाच झाला. बाबांनीं देहविसर्जन केला. तो दिवस विजयादशमीचा (साडेतीन मुहूर्तापैकी एक मुहूर्त) होता. परंतु पंचांगाप्रमाणे त्या वेळीं दशमी संपून एकादशी लागली होती. व्यवहारांत इतके सूक्ष्म कोणी पाहत नाही. सर्वांनीं बाबांनीं दसऱ्याच्या दिवशींच देह ठेविला असे ठरविले; परंतु, त्यांनीं एकादशीला देह ठेविला अशी काकासाहेबांची प्रामाणिक समजूत होती. या गोष्टीला त्यांना माधवराव देशपांडे यांचाही

पाठिंबा मिळाला. हा प्रश्न प्रामुख्याने बाबांच्या पहिल्या पुण्यतिथीच्या वेळीं पुढें आला. नानासाहेब चांदोरकर, बापूसाहेब बुटी वगैरे भक्ताग्रणींनीं दसरा हाच पुण्यतिथीचा दिवस असें ठरवून, पहिल्या पुण्यतिथीचा सोहळा शिर्डीं मुक्कामीं सर्व भक्तगणासह समाधिमंदिरांत- मोठ्या उत्साहानें व थाटानें पार पाडला. पहिलीच पुण्यतिथि, बाबांचे भक्तगण ठिकठिकाणीं विखुरलेले, तेव्हां सर्वांना तो दिवस कळावा म्हणून प्रमुख वर्तमानपत्रांतून त्याची जाहिरात केली. काकासाहेबांचा प्रामाणिक समज पुण्यतिथि एकादशीला पडते, असा असल्यामुळे त्यांनीं पार्ल्यास आपल्या बंगल्यांत ती साजरी केली. सांताक्रूझचे मोरेश्वरराव प्रधान यांनीं एकादशी आपल्याला सोईस्कर आहे, असें पाहून आपल्या “साईप्रधानबागेत” एकादशीलाच समारंभ केला. दोघांनींही हरिकीर्तनें करविलीं. त्या वेळीं मुंबईत इंदुप्रकाश नांवाचें एकच प्रसिद्ध मराठी दैनिक होतें. त्यांत एकाच कॉलममध्ये, एकाखालीं एक साई महाराजांच्या पुण्यतिथीच्या तीन जाहिराती चमकल्या. पहिली शिर्डीची, दुसरी पार्ल्याची व तिसरी सांताक्रूझची. पहिली दसऱ्याला, दुसरी व तिसरी एकादशीला. हा प्रकार पाहून नानासाहेब, बापूसाहेब यांना वाईट वाटलें. यामुळे लोकांत निष्कारण गैरसमज उत्पन्न होईल व निरनिराळे तर्कवितर्क सुरू होतील ही सकारण भीति त्यांना वाटली व ते दोघे पार्ल्यास काकासाहेबांकडे आले. त्यांनीं काकासाहेबांना वळविण्याचा प्रयत्न केला. ते वळेनात, तेव्हां या कामांत चिठ्या ठाकून बाबांचीच आज्ञा घ्यावी असें ठरलें. त्याप्रमाणें चिठ्या टाकल्या, त्यांत पुण्यतिथि दसऱ्याला करावी अशी आज्ञा झाली. त्याप्रमाणें पुढें पुण्यतिथि प्रत्येक दसऱ्याला शिर्डींस साजरी होऊं लागली.

बाबूचें लग्न करून देण्याचीही एक जोखमदारी त्यांच्यावर राहिली होती. तीही त्यांनीं पार पाडली. बाबूचें लग्न खांडव्यास झालें. त्या वेळीं शिर्डीतील व इतर बाबांची भक्तमंडळी काकासाहेबांनीं आग्रहानें बोलावली होती. या पाहुण्यांत बडेबाबासुद्धा होते, काकासाहेबांवर सर्वांचें प्रेम तसेंच

होते. म्हणून बहुतेक सर्व भक्त मंडळी लग्नाला जमली होती. या प्रसंगी लग्नाच्या निमित्ताने महाराजांच्या भक्तांचे एक संमेलन भरल्याचा भास होत होता. हे कार्य झाल्यावर काकासाहेब सांसारिक सर्व जबाबदारी पार पाडून मोकळे झाले. त्यांचा धाकटा मुलगा बाळ याचे संगोपन करण्याची त्यांचा भाऊ बाबू व काकासाहेबांचे धाकटे बंधु सदाशिव यांच्यावर पडली. सदाशिवराव बहुतेक काकासाहेबांकडेच वाढले. ते B. A., LL. B झाले व पुढे सॉलिसिटर होणार होते. परंतु तो नाद त्यांनी सोडला व ते खांडव्यास वकिली करू लागले. नंतर कच्छ संस्थानांत त्यांना एक चांगली हुद्याची जागा मिळाली. ती त्यांनी पत्करली. तेथे आपल्या हुशारीने दिवाणाच्या जागेपर्यंत ते चढले. दिवाणपदावर असतांना ते कांहीं निमित्ताने मुंबईस आले होते व दुर्दैवाने काकासाहेबांच्या निधनानंतर लवकरच हृदयाची क्रिया बंद पडून ते मृत्यु पावले. त्यांना काकासाहेबांबद्दल फार आदर व प्रेम असे. त्यांनीही पार्ल्यास काकासाहेबांच्या बंगल्याशेजारी एक बंगला बांधला व त्याला “ हरिनिवास ” हे काकासाहेबांच्या स्मरणार्थ नांव दिले.

नार्थांच्या भागवताची कित्येक पारायणे काकासाहेबांनी केली. त्यांचे वाचन नुसते वरवर नसे.

॥ ग्रंथ करावा आर्धी श्रवण । त्याचेच मग करावे मनन ॥

॥ होतां पारायण वर्तन । निदिध्यासन होतसे ॥

॥ वाचिले तें नाहीं संपले । पाहिजे तें कृतीत उतरले ॥

॥ या उपडी घड्यावर तोय ओतले । तैसें जाहले सकळ ॥

॥ व्यर्थ व्यर्थ ग्रंथवाचन । हातीं नये जो अनुभवज्ञान ॥

॥ ब्रह्मसंपन्न गुरुकृपेवीण । पुस्तकी ज्ञान निर्फळ ॥ (श्रीसाईसच्चरित्र)
या शास्त्रोक्त पद्धतीने काकासाहेबांचे वाचन झाले होते. ब्रह्मसंपन्न गुरु-
कृपेने अनुभवज्ञान त्यांच्या हातीं आले होते. भागवतातील श्रीकृष्ण
म्हणजे श्रीसाईबाबा व उद्धव म्हणजे आपण अशी त्यांची

भावना झाली असल्यास नवल नाही, भगवंताचा ज्ञानपूर्ण उपदेश ऐकल्यावर उद्धवानें देवाला विनंती केली.

॥ नमोऽस्तुते महायोगिन् प्रपन्नमनुषाधि माम् ॥

॥ यथात्वच्चरणाम्भोजे रतिः स्थापनपायिनि ॥ ४० ॥

(ए. र. कं. अ. २९)

(अर्थ:- हे योगेश्वरा श्रीकृष्णा, तुला शतशः प्रणाम असोत. देवा, मी तुला शरण आलों आहे; आतां कृपा करून एक गोष्ट कर; ती ही कीं, तुझ्या चरणपंकजाच्या ठिकाणां माझी प्रीतिपूर्वक अखंड भक्ति राहिल, असाच उपाय मला सांग) यावर देवांनीं उपाय सांगितला तो, श्रीभगवानुवाच—

॥ गच्छोद्धव मयाऽऽदिष्टोवदर्याख्यं ममाश्रममम्

॥ तत्र मत्पादतीर्थोदे स्नानोपस्पर्शनैः शुचि ॥

॥ ईक्ष्यालकनन्दाया विधूता शेषकलमषः ॥

(अर्थ:— श्रीभगवान् म्हणाले, उद्धवा, तूं आतांच माझा जो बद्रीकाश्रम आहे तेथें जा. तेथें माझ्या पायापासून निघालेली अलकानन्दा नांवाची गंगा आहे; त्या तीर्थांत स्नान कर, आणि आचमनपूर्वक संध्या-कर्म करून शुद्ध हो. या अलकानन्देचें दर्शन होतांक्षणींच तुझ्या अंतःकरणांत पापमल असलाच तर तो साफ धुवून जाईल.)

ही श्रीकृष्णांनीं उद्धवाला केलेली आज्ञा, आपल्या गुरूची आपल्याला आहे अशी भावना होऊन कीं काय कोण जाणे, काकासाहेबांनीं बद्रीकाश्रमीं जाण्याचा बेत केला, वास्तविक पूर्वी भाईजींसमवेत एकदा त्यांनीं बद्रीनारायणाची यात्रा केली होती. परंतु पुन्हा करण्याचें मनांत आणलें तें वरील भावनेनें प्रेरित होऊन आणलें असलें पाहिजे, असें अनुमान काढल्यास वावगें होणार नाही. बद्रीनारायणाची यात्रा फार कष्टप्रद आहे. तिकिट काढून रेल्वेमार्गानें काशीरामेश्वराची यात्रा करण्यासारखें सोपें काम नाही, हिमालयासारख्या पहाडांतून कित्येक मैल चढून जावें, तेव्हां बद्रीकाश्रम

दृष्टीस पडतो. काकासाहेबांचें उतारवय झालेलें शिवाय पूर्वीप्रमाणें द्रव्यबळ, व माणुसबळही नाहीं. त्यामुळें ही यात्रा त्यांच्याकडून कशी निर्विघ्न पार पडेल, ही चिंता त्यांच्या स्नेह्यांना वाटली व त्यांनीं काकासाहेबांचें मन वळविण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. परंतु काकासाहेबांनीं गुर्वाज्ञेनें च तो बेत केला होता व त्यांच्या कृपेनें यात्रा निर्विघ्न पार पडेल, अशी त्यांची श्रद्धा असल्यामुळें त्यांना या योजनेपासून परावर्त करण्यांत कोणाला यश आलें नाहीं. बाबांना त्याची काळजी. गु. भ. प. सोमदेवजी (जे शिर्डीस हरिद्वारचे ब्रह्मचारी या नांवानें प्रसिद्ध होते) यांनीं त्यांची सर्व व्यवस्था लावण्याचें काम अंगावर घेतलें. हरेरामही काकासाहेबांबरोबर जाण्यास तयार झाले. याप्रमाणें काकासाहेबांना काळजीची सोबत मिळून ते त्या यात्रेला गेले व अलकनंदेचें दर्शन व स्नान करून व शुद्धांतःकरणानें बद्रिनारायणाचें दर्शन करून तेथें पितरांना व सद्गुरूंना पिंडप्रदान करून, ते सुखरूप परत आले. याप्रमाणें आपलीं सर्व ऐहिक कर्तव्ये यथासांग पार पाडून काकासाहेबांनीं आपला हा नश्वर देह कांहीं वेदना न होतां ज्येष्ठ वद्य ११ या पवित्र दिनीं सोडला व ते साईस्वरूपीं लीन झाले. त्या दिवशीं शिर्डीत दान चमत्कार झाले. लेंडीवर बाबा ज्या लिंबाच्या झाडाखालीं बसून असत, त्या लिंबाची मधली एक मोठी खांदी मोडून पडली व द्वारकामाईवरील तीन कळसांपैकीं एक कळसही मोडून पडला.

भृत्युलेखांत शेवटीं “ईश्वर मृताच्या आत्म्यास शांति देवो ! ” अशी परमेश्वराची करुणा भाकण्याचा शिष्टमान्य संप्रदाय आहे; परंतु काकासाहेबांनीं स्वतःच तें शांतिसुख हस्तगत करून घेतलें होतें. तेव्हां त्याऐवजीं या त्यांच्या चरित्ररूपि निर्मल जलानें आम्ही त्यांना शेवटची तिलांजलि देऊन लेखणी आवरती घेतों.

ॐ शांतिः शांतिः शांतिः

श्रीसाईबाबां

जुलई १९३५ या महिन्याचें शिडीवृत्त

जुलई महिन्यांत श्रीसमाधिदर्शनाकरितां सुमारे १५० संतप्रेमी बांधव मुंबई, सान्ताक्रुझ, विलेंपार्ले, पुणे, वेलापूर, कोपरगांव, अहमदनगर, नाशिक, पूर्व खानदेश, भोपाळ, नागपूर, दक्षिण हैद्राबाद व सावंतवाडी या ठिकाणांहून आले होते. यांत कांहीं पार्शी मंडळी व हैद्राबादचे राजा नरसिंग राजबहादुर होते.

इतर भक्तांची धर्मकृत्ये

दर्शनास आलेल्या भक्तांनी व इतर कांहीं भक्तांनी कळवित्यावरून श्रीस अभिषेक केले व कांहींनी नैवेद्य करून गोरगरिवांस तो वांटून दिला. श्रीमंत मासाहेव महाराज देवास २ यांचा श्रीस लघुसुद्ध झाला. रा. रा. दा. गो. जोशी यांनी आपल्या मुलाची गुळाची तुला केली व तो गुळ सर्वांना वांटला. कांहीं भक्तांच्या सांगण्यावरून श्रीगुढे पौर्णिमेस रात्री उद जाळला व अभावास्थेच्या रात्री श्रद्धारक्षामाईत तेलाच्या पणत्या लावल्या. कित्येक भक्तांचा अभिषेक व नैवेद्य दर गुरुवारी चालू आहे.

देणगी, जिन्नस वगैरे

१ रा. रा. दाजी वि. सांशारे—गार्ले—१ चंदनाचें खोड, बनारसी जरीचा हिरवा शेला.

२ रा. रा. सावळाराम भा. शिरोडकर—कुर्ली—१ उदवत्ती पुडा व कापूर उभा.

३ साईदासी ताराबाई वेलापूर—१ काचेची हंडी.

४ रा. रा. वामनराव सांबाशंट केसरकर—सावंतवाडी—१ अंकडी उदवत्तीची घरे

१ जोडी व रुईफुली विवळें रेशीमकांठी उपरणें.

५ रा. रा. शंकरराव ग. शिंदे—पुणे—रेशमी उपरणें.

६ सौ. इंदिराबाई पेंढारकर—पुणे—जरीकांठी उपरणें कोईमतुरी.

७ रा. रा. सावळाराम ना. स्वार—सावंतवाडी—शुभ्रकांठी उपरणें.

८ श्रीसाईदासमंडळ—पुणे—भगवा रेशमी जरीकांठी शेला.

९ रा. रा. दुबे—पुणे—रेशमी जरीकांठी शेला.

१० रा. रा. दगडूशेट सोनार—शिडी—मोती ३ बारीक.

११ रा. रा. सुंदरराव दी. नवलकर व सौ. शांताबाई सुं. नवलकर—मुंबई—

श्रीच्या समाधिमंदिरांत श्रीपुढील दक्षिणा टाकण्याकरितां पितळी पेट्टी.

१२ रा. रा. विठ्ठल बा. कुंभकर्ण—अहमदनगर—शुभ्रकांठी उपरणें.

१३ रा. रा. बाळकृष्ण वि. देव—ठाणे—२ लहान पितळी पातेली, लहान पितळी बुटकळी, १ पितळी बशी, १ पितळी पानतवक.

१४ एक पार्शी, हस्तें रावबहादुर मो. वि. प्रधान—मुंबई—४ वार विवळें रेशमी कापड.

१५ रा. रा. श्री. ना. खारकर-ठाणे-चांदीचे अभिषेकपात्र, भार १०॥॥=

१६ सौ. अंजनीबाई बनकर-शिर्डी सुती केशरीकांठी उपरणे.

श्रीसमार्धांतून निघणारे पाणी

श्रीसमार्धांतून पाणी निघण्याचे ता. ४ जुलई १९३५ पासून बंद झाले; ते सुमारे चार महिने गेल्या एप्रिल मार्चपासून निघत होते. हा काय चमत्कार होता याचा अजून कांहीं उलगडा झाला नाही. म्हणून संस्थानकमिटीने याबद्दल मोठा बोभाटा केला नाही. याचा उलगडा श्रीसाईबाबा केव्हां तरी केल्याशिवाय राहणार नाहीत.

श्रीगुरुपौर्णिमा-उत्सव

या महिन्यांत श्रीगुरुपौर्णिमा उत्सव ता. १५ जुलईपासून सुरू होऊन तो ता. १८ जुलईला समाप्त झाला. ता. १५ सोमवारी रात्री मुंबईच्या प्रसिद्ध श्रीगुरुभक्तिपरायण बनूबाई यांचे दासगणूमहाराजकृत दामाजीच्या आख्यानाने कीर्तन श्रीद्वारकामार्गित झाले. मंगळवार ता. १६ रोजी रात्री त्याच ठिकाणी श्रियाळचरित्राने आख्यान लावले व गुरुवारी रात्री श्रीसमाधिमंदिरांत दासगणूमहाराजकृत श्रीतुकारामाचे आख्यान लावले होते. त्यांच्या कीर्तनास आजूबाजूच्या खेड्यांतील व कोपरगांव येथील मंडळी उपस्थित झाली होती. त्यांना कीर्तनांत रा. रा. दुखंडे ह्यांनी साथ दिली होती. गुरुवारच्या कीर्तनांत श्री. बनूबाईच्या प्रकृतीस आराम नसल्यामुळे त्यांच्या कीर्तनाचा पूर्वार्ध रा. रा. दुखंडे यांनी निवेदन केला व नंतर श्री. बनूबाई हिने श्रीतुकारामाचे आख्यान लावून उत्तरार्ध सांगितला.

उत्सवाकरितां मुंबई, पुणे, नगर, सान्ताक्रुझ पाले वगैरे ठिकाणांहून भक्तमंडळी आली होती. यंदा श्रीमंत केशवराव गो. वुटी हे उत्सवाची व्यवस्था करण्याकरितां आले होते. त्यांनी पाहुणेमंडळीचा आदरसत्कार चांगला ठेविला होता. भोजन वगैरे व्यवस्थित असून वक्तशिर होते. पाहुणेमंडळी सुमारे पाउणशें होती. गुरुवार ता. १८ रोजी कात्याचे कीर्तन संस्थानचे गवई रा. किसनराव यांनी केले व संध्याकाळी भंडारा होऊन उत्सव समाप्त झाला. यंदा पुण्याचे रा. पंडित गवई यांना कांहीं कारणामुळे उत्सवांत येण्याकरितां सवड मिळाली नाही. त्यांचे काम कसे तरी रा. रा. द. दा. रासने यांनी प्रेमाने माजरे केले.

इतर समाचार

कै. गोविंद रघुनाथ ऊर्फ अण्णासाहेब दाभोळकर, श्रीसाईसच्चरित्रपोथीचे कर्ते व साईबाबांचे एक निस्सीम भक्त यांचा मराठी मितिप्रमाणे आषाढ शु॥९ रोजी (ता. १०-७-३५) रोजी स्मृतिदिन पाळण्यांत आला. त्या वेळी संस्थानचे गवई यांनी श्रीसमाधिमंदिरांत कीर्तन केले. ता. १५-७-३५ रोजी श्रीगुरुपौर्णिमेच्या उत्सवाचे कीर्तन रात्री द्वारकामार्गित श्रीबनूबाईने केले व तो दिवस इंग्रजी तारखेप्रमाणे अण्णासाहेब दाभोळकर यांचा स्मृतिदिन असल्यामुळे त्या कीर्तनांत त्यांच्याबद्दलही उल्लेख करण्यांत आला.

ता. २६।७।३५ रोजी निजाम संस्थानांतील पाथ्रीगांव, जि. परभणी येथील ह. भ. प. हरिमाय यांचें श्रीपुढें हरिकीर्तन झालें व श्रीच्या प्रेरणेनें श्रीची काकडआरति पुढीलप्रमाणें रचली.

काकडआरति

काकड आरती माझ्या सद्गुणनाथा ॥ माझ्या साईनाथा दाखवावे पाय महाराजा समर्था ॥ धृ. ॥
पंचतत्व नी त्रिगुणाचा काकडा केला ॥ भक्तीचें तें घृत घेउनी त्यामध्ये भिजविला ॥
उन्मनीचा तो दिप लाविला प्रकाशिली ज्योत ॥ निगम नगारा गर्जे तेथें बाजा अनुहात ॥
सच्चिद्घन तो साईदाता नेत्री ओळखिला ॥ कायावाचामनें प्राण ओवाळीन त्याला ॥
वैराग्याचें मंथन करुनी नवनित काढिलें ॥ बोधाची शर्करा मिळोनी तुम्हां अर्पिलें ॥
अगाध गुरुचा महिमा काय वर्णू मी वाचें ॥ सहस्रमुखाचा शिणला गुण वर्णितां ज्याचे ॥
पतितपावन नाम तुमचें ऐकियलें कर्णी ॥ म्हणूनी धांवत आलों ठाव मजला द्या चरणी ॥
काकड आरती नेमें करिती जे कोणी ॥ त्या संताची सेवा हरिला घडो निशिदिनी ॥

ता. २८।७।३५ रोजी श्रीनामदेव शिंपी महाराजांची व ता. २९।७।३५ रोजी श्रीसांवता माळी महाराजांची या पुण्यतिथि साजऱ्या करण्यांत आल्या. त्या वेळीं संस्थानचे गवई यांनी श्रीमंदिरामध्ये कीर्तनें केलीं.

शिर्डी येथील श्रीसाईबाबांनी श्रीमारुतीच्या देवळाची दुरुस्ती केली, त्या देवळांत गांवकरी लोकांनी अश्वमेध ग्रंथ श्रावणमासनिमित्त वाचण्याचें पारायण सुरू केलें आहे.

शिर्डी येथें पाऊस न पडल्यामुळें लोक हवालदील होऊन पावसाची वाट पाहत आहेत. हवा बरी आहे.

श्रीसाईबाबा

ऑगस्ट १९३५ या महिन्याचें शिर्डीवृत्त

ऑगस्ट महिन्यांत शिर्डी येथें मुंबई, ठाणें, पुणें, धुळें, कळमारी, नरठाणें, ता. सिंदखेडें, प. खानदेश, सोलापूर, पंढरपूर, अहमदनगर या ठिकाणांहून १५ संतप्रेमी बांधव श्रीसाईसमाधिदर्शनाकरितां आले होते. एका भक्तानें श्रीस गोडा भाताचा नैवेद्य केला होता व कांहीं भक्तांनी श्रीसमाधिमंदिरांत श्रावण महिन्यांत नंदादीप लावले होते. रा. औटी मास्तर, शिर्डी, यांनी ११ दिवस श्रीस लघुरुद्र केला, श्रीस शिराचा नैवेद्य करून १०० मंडळीस भोजन घातलें.

देणगी, जिनसा वगैरे आल्या त्याचा तपशील

१ सौ. विभलावाई फणसळकर—देवास—वाइल रेशमाचा हार.

२ रा. रा. एस्. के. इंजीनिअर, बोराबाजार, २२१ फोर्ट, मुंबई, १—वाइलच जरी चंद्रकोर टिकली लावलेला व तांबड्या कांठाचा गलेफ.

३ रा. रा. विठ्ठल बाळाजी कुंभकर्ण—अहमदनगर—जपानी २ वार १॥ हात रुंद.

४ रा. रा. औटी मास्तर शिर्डी—शुभ्रकांठी उपरणें.

सभामंडप

सभामंडपाचें काम पैशाच्या अभावीं अजूनही वंद राहिलें आहे.

श्रीसमाधिमंदिर व श्रीद्वारकामाईतील पेट्या

श्रीसमाधिमंदिर व श्रीद्वारकामाईतील पेट्यांत एकंदर श्रावण शके १८५७ या महिन्यांत रु. ४३-१४-३ रक्कम जमा झाली. त्यापैकी श्रीसमाधिमंदिराच्या पेट्यांत रु. ४१-०-९ व श्रीद्वारकामाईतील पेट्यांत रु. २-१३-६ ह्या रकमा जमा झाल्या.

इतर बातमी

पाळसपाणी पुष्कळ होता व हवा चांगली होती. शिर्डी येथील श्रीहनुमानाच्या मंदिरांत जैमिनी अश्वमेध ग्रंथाचें पारायण चाललें होतें.

दासगणूमहाराज हे पुण्याहून श्रावण महिन्याच्या अखेरीस मुंबई वाजूस विलेंपालें येथें रा.रा. शंकर गणपत ससितल यांच्या घरीं आले व तेथें त्यांचीं कीर्तनें झालीं.

संस्थानचे गवई रा. किसनराव यांनीं श्रीपुढें श्री. अहिल्यावाई होळकर यांच्या स्मृतिदिनाप्रीत्यर्थ श्रावण वा. १४ मंगळवार ता. २७।८।३५ रोजीं कीर्तन केलें.

गोकुळअष्टमी उत्सव

श्रीकृष्णजयंतीप्रीत्यर्थ श्रीस अभिषेक, मंगलस्नान ता. २१।८।३५ रोजीं घातलें. संस्थानचे गवई किसनराव यांनीं त्यानिमित्त श्रीपुढें कीर्तन केलें. ता. २७।८।३५ रोजीं श्रीस एक मणाचा लापशीचा नैवेद्य दाखवून ३०० मंडळीस भोजन घातलें. रात्रीं गावांतून पालखीची मिरवणूक काढली होती व ता. २३।७।३५ रोजीं काला झाला.

श्रीसाईभुवन
१४१ प्रिन्सेस स्ट्रीट, मुंबई. २
ता. ४ सप्टेंबर १९३५

सुंदरराव दी. नवलकर
आ. चिटणीस,
शिर्डी संस्थान कमिटी

श्रीसाईबाबा

सप्टेंबर १९३५ या महिन्याचें शिर्डीवृत्त

सप्टेंबर महिन्यांत शिर्डी येथें १९ संतप्रेमी बांधव श्रीसमाधिदर्शनाकरितां मुंबई, विलेंपालें, ठाणें, बलसाड, भिवंडी, नाहूर, नायडोंगरी, अहमदनगर, सांगली व खरगपूर या ठिकाणांहून आले होते. त्यांत पार्शी वगैरे मंडळी होती. कांहीं भक्तांनीं श्रीस अभिषेक व नैवेद्य केले. संस्थानचे गवई यांनीं ता. १-९-३५ रोजीं श्रीगणेश चतुर्थीच्या दिवशीं व ता. १०।९।३५ रोजीं वामनद्वादशीस श्रीसमोर कीर्तनें केलीं.

देणगी व जिनसा वगैरे आल्या त्यांचा तपशील

१ रा. रा. एम. पी. डुमासीया—मुंबई—चांदीची चिलीस, भार ५ तो. १० आणे.

२ रा. रा. एस. डी. बामशी (जहांगिरजी)—मुंबई—जर्मन सिल्व्हरचें भाडें झांकणासह.

३ रा. रा. विठ्ठल बाळाजी कुंभकर्ण—अहमदनगर—शुभ्रकांठी सुती उपरणें.

सभामंडप

सभामंडपाच्या बाजूकडील स्वयंपाकघराच्या चार बाजूंच्या भिंती साधारण पद्धत्या माळ्याच्या तक्तपोशीच्या उंचीपेक्षा थोड्या कमीपर्यंत उभारण्यांत आल्या. पैशाच्या अभावीं सभामंडपाचें पुढील काम बंद राहिलें आहे.

श्रीसमाधिमंदिर व श्रीद्वारकामाईतील पेट्या

श्रीसमाधिमंदिर व श्रीद्वारकामाईमधील पेट्यांत एकंदर भाद्रपद शके १८५७ अखेरपर्यंत रु. ६३-१४-० जमा झाले. त्यापैकी श्री समाधिमंदिराच्या पेट्यांत रु. ५१-१०-३ व श्रीद्वारकामाई पेट्यांत रु. १२-३-९ ह्या रकमा जमा झाल्या. शिर्डी येथें हवा, पाऊसपाणी, पिकें उत्तम आहेत.

शिर्डी संस्थानकमिटीच्या पोटकमिटीची सभा सान्ताक्रुझ येथें ता. २२।९।३५ रोजी भरली होती.

श्रीसाईभुवन

१४ १ प्रिन्सेस स्ट्रीट, मुंबई. २
ता. ६ आक्टोबर १९३५

सुंदरराव दी. नवलकर

आ चिटणीस.

श्रीसाईबाबा

आक्टोबर १९३५ या महिन्याचें शिर्डीवृत्त

श्रीसाईभक्त व संतप्रेमी शिर्डी येथें श्रीसमाधिदर्शनाकरितां श्रीच्या पुण्यतिथी-निमित्त मुंबई, वांद्रे, सान्ताक्रुझ ठाणें, बोर्डी, जव्हार, भिवंडी, उमरेल (जि. खेडा) पुणें, अहमदनगर, संगमनेर, नाशिक, चाळीसगांव, भुसावळ, टाकळीभान, कोपरगांव, मालेगांव, हार्दा व मसुर या ठिकाणांहून आले होते. कांहीं भक्तांनीं श्रीस अभिषेक व नैवेद्य केले. या मंडळींत श्रीविनायकमहाराज मसुरकर, मसुरचे शुद्धिआश्रमचे चालक, आठ शिष्यांसह होते.

श्रीचा पुण्यतिथिउत्सव

या महिन्यांत श्रीपुण्यतिथीचा उत्सव सोमवार ता. ७-१०-३५ ला सुरू होऊन त्याची समाप्ति गुरुवार ता. १०।१०।३५ दोनप्रहरी १२ वाजतां काला होऊन झाली. उत्सवांत मुंबईच्या कीर्तनकार बनूबाई यांची श्रीद्वारकामाईत तीन कीर्तनें भक्तिरसपूर्ण, प्रेमळ व रसाळ अशीं झालीं. त्यांनीं एका कीर्तनांत रा. रा. दुखंडे यांनीं रचलेलें श्रीसाईबाबा-आख्यान लावलेलें होतें. आख्यानास श्रीसाईबाबा यांनीं संतकवि ह. भ. प. दासगणू-महाराज यांस त्यांच्या शंकेचें निरसन कै. काकासाहेब ऊर्फ हरि सीताराम दीक्षित सॅलि-सिटर यांची मोलकरीण पालें येथें करील, याबद्दलचा श्रीसाईसच्चरिताचा अध्याय २० यांतील विषय लाविला होता. कीर्तन फारच गोड झालें, अशीं आख्यानें लावण्यानें जसें

दासगणूमहाराज यांनी एकदा जें कार्य कै. नानासाहेब चांदोरकर यांच्या विनंतीवरून सन १९१० सालीं केलें व श्रीसाईबाबांच्या चरणांच्या दर्शनाचा योग या मुंबई बाजू-कडील मंडळींना आणून दिला, तशीच श्रीबनूताईंनी श्रीसाईची आख्याने करून श्रीसाईबाबांची माहिती अलीकडील मंडळीस करून द्यावी, अशी त्यांस माझी नम्र विनंती आहे व त्यांत त्यांचें कल्याणही आहे. कारण ही एक प्रकारची संतांची सेवाच होय. श्रीबनूबाई यांच्या कीर्तनास आजुबाजूची खेड्यांतील व गांवांतील व कोपर-गांवाहून मंडळी येत होती.

श्रीपुण्यतिथीउत्सवास बाहेरगांवची पाहुणेमंडळी फार जमली नव्हती. उत्सव कार्यक्रमाप्रमाणें बहुतेक झाला. श्रीपुण्यतिथीच्या दिवशीं सकाळीं श्रीयुत बा. वि. देव ऊर्फ बाळासाहेब देव यांनीं कीर्तन केलें. त्यांनीं स्वतः रचलेलें श्रीसाईआख्यान लावले होतें. त्यांस साथ त्यांच्या भाच्यांनीं व संस्थानचे गवई रा. विठ्ठलराव-दासगणूमहाराज यांचे शिष्य-यांनीं केली. बाळासाहेब यांनीं सुमारे साडेतीन तास उभे राहून कीर्तन केलें. त्यांची सांगण्याची शैली सोपी असून व व्यवहारांतील उदाहरणें देऊन श्रोत्यांस श्रीसाई-बाबांची लीला समजावून सांगतात म्हणून त्यांचें कीर्तन कंटाळवाणें होत नाहीं. श्रीयुत बाळासाहेब देव हे नेहमीं प्रमाणें उत्सवांत ज्ञानेश्वरी पुराण सांगत असत.

रा. रा. किसनराव गवई यांचें कीर्तन ता. १९०१३५ रोजीं श्रीद्वारकामाईत झालें. मुंबईच्या रेडियोमधील गायिका सौ. श्रीमतीबाई नारवेकर उत्सवांत मुंबईचे डॉ. सावे यांच्या घरच्या मंडळीबरोबर आल्या होत्या. त्या सकाळीं व रात्रीं श्रीपुढें गायन करून श्रीची सेवा करीत होत्या. त्यांचें गायन मंजुळ असून भक्तिरसानें भरलेलें असे. ता. १०१९०१३५ रोजीं कात्याचें कीर्तन संस्थानचे गवई रा. विठ्ठलराव यांनीं केलें. हा त्यांचा पहिला प्रसंग असला, तरी पुढें सवयीनें त्यांचीं कीर्तनें चांगलीं वठतील, असें त्यांच्या कीर्तन करण्याच्या पद्धतीवरून दिसतें. बहुतेक उत्सवांत संस्थानचे कार्यकारी मंडळाचे बहुतेक सभासद व विश्वस्त-वगैरे मंडळी उपस्थित होती. या उत्सवाची सविस्तर हकीकत श्रीपुण्यतिथीउत्सवाच्या वृत्तांतांत येईल.

कोजागरी पौर्णिमा

कोजागरी पौर्णिमा-समारंभ पूर्वी खासगी स्वरूपाचा होता. श्रीपुण्यतिथीच्या उत्सवाच्या व्यवस्थेकरितां जी कांहीं थोडी शिर्डीबाहेरील मंडळी राहत होती, ती कोजागरी पौर्णिमेचा सण साजरा करीत. परंतु आतां तो समारंभ मोठ्या प्रमाणावर होऊं लागला आहे व तो एक वार्षिक समारंभ झाला आहे. त्या दिवशीं रात्रीं श्रीस अभिषेक सहस्र तुलसीची पूजा करून खोबरें, नारळाचें पाणी, खडीसाखरेचे पोहे, पेढे व दुधाचा नैवेद्य दाखविण्यांत आला.

देणग्या, जिनसा वगैरे आल्या त्यांचा तपशील

- १ कु. ताराबाई नारायण गोरक्षकर-सान्ताकुझ-सुती जाळीचा पांढरा रुमाल.
- २ डॉ. केशरीनाथ वा. सावे-मुंबई-पिवळ्या कांठाचें उपरणें.
- ३ श्री. आंबई पुंडलिक गोंदकर-शिडी-पितळेची घंटा.
- ४ श्री. ताराबाई कोरहाटीण, साईदासी-बेलापूर-लहान कांचेची हांडी व मलमलचें पांच हात कापड.
- ५ सौ. इंदिराबाई सुर्वे-सावंतवाडी-रुपेरी कागदी हार, पांढरा इमिटेशनचा हिरव्या कानीचा गलेफ, श्रीसाईमहाराजांची रंगीत छापील तसवीर चौकटीसह.
- ६ कु. विमलाबाई पाटणकर-सावंतवाडी कागदी हार, सुती सफेद कपडा.
- ७ रा. रा. विठ्ठल बाळाजी कुंभकर्ण-नगर-सुती शुभ्रकांठी उपरणें.
- ८ रा. रा. आठवले ओव्हरसियर-राहता-१ शेर तेल.
- ९ रा. रा. महादेव जिवाजी महाजन-मुंबई-उद पाळण रत्तल, अर्धा तोळा केवडा अत्तर बाटली.
- १० रा. रा. सावळाराम आ. शिरोडकर-कुर्ली-मोठा पुडा एक, पाव रत्तल कापुरपेटी.

श्रींचा लेंडीबाग

या लेंडीच्या जागा रावबहादूर मोरेश्वर त्रि. प्रधान यांनी संस्थानास अर्पण केल्यापासून रा. रा. सगुण मेरू नाईक यांच्या मेहनतीने सुंदरबाग म्हणून रूपांतर झालें आहे. तेथें वनभोजने वगैरे होतात. त्या बागेकरितां भक्तांनी नाना तऱ्हेचीं झाडे दिलीं आहेत. तेथें पिंपळ, वड, औदुंबर, आंबा, बोर, चाफा, कविठ, निंब, बेल, तुळस, वगैरेचीं झाडे असल्यामुळें तो बाग अनुष्ठान वगैरे करण्यास सोईस्कर जशी जागा असावी तशी ती जागा आहे व त्यांत श्रीसाईमहाराज रोज बसत. म्हणून ती जास्त पवित्र झाली आहे व त्यांत जी विहीर आहे ती श्रीसाईबाबा यांनी स्वतः अंगमेहनत करून व भक्तांकडून अंगमेहनत घेऊन बांधलेली आहे ह्या बागेस जोडून भाणखी जागा सरकारकडून घेतली आहे.

त्या बागेत रा. रा. ए. एल्. आरोळकर, गंटकुल, रा. रा. सुंदरराव दी. नवलकर, रा. रा. र. भा. पुरंदरे वगैरे मंडळीनें निरनिराळीं झाडे दिलीं आहेत. या महिन्यांत नवीन झाडे खालीलप्रमाणें देण्यांत आलीं आहेत.

१ रा. रा. बा. वि. देव, ठाणे—३ चिकुची झाडे, १ पानीस.

२ रा. रा. व. ना. गोरक्षकर-सान्ताक्रुझ-२ झाडे पिवळा गुलाब वेल.

३ रा. रा. रा. आ. तखंड—निरनिराळ्या त्रिंलायती फुलझाडांचे बी.

४ रा. रा. रामचंद्र घैसास-मुंबई—१ सोनचाफा, २ फणस झाडे.

५ सुंदरराव दि. नवलकर—मुंबई-१ शमी, व ५ जाभळी, पिवळी, गुलाबी, व लाल किरमिजी जासवंद.

श्रीद्वारकामाई व श्रीसमाधिमंदिरांतील पेट्या

श्रीद्वारकामाई व श्रीसमाधिमंदिरांतील पेट्या ता. ७।१०।३५ रोजी पुण्यतिथि-उत्सव सुरु होण्याच्या दिवशी उघडल्या. त्यांत अनुक्रमे रु. १०-४-३ व रु. ०-७-३ मिळून रु. १०-११-६ मिळाले.

श्रीपुण्यतिथीच्या उत्सवांत ता. ७।१०।३५ पासून ता. १२।१०।३५ पर्यंत पेट्यांत अनुक्रमे रु. ३१-३-३ व रु. ७-२-९ मिळून रु. ३८-६-० श्रीपुण्यतिथि-उत्सवाच्या खर्चाकरितां नेहमीच्या रिवाजाप्रमाणे जमा करण्यांत आले.

महिनाभखेर ता. २८।१०।३५ रोजी पेट्या उघडल्या. त्यांत अनुक्रमे रु. २८-२-३ व रु. ३-१२-३ मिळून एकंदर रक्कम रु. ३१-१४-६ मिळाली.

शिर्डीसंस्थानसमाचार

शिर्डी संस्थानकमिटीची सभा शिर्डी येथे ता. ८।१०।३५ रोजी भरली होती व त्याचप्रमाणे तहकूब झालेली १४ वी वार्षिक सभा भरली होती.

या महिन्यांत हवापाणी उत्तम होते; परंतु पाऊस फार पडल्यामुळे काही पिकांचा नासाडी झाली.

श्रीसाईभवन,
१४१ प्रिन्सेस स्ट्रीट,
मुंबई २, ता. ७ नवेंबर १९३५.

सुंदरराव दी. नवलकर
ऑ. चिटणीस,
शिर्डी संस्थानकमिटी

श्री वाग्देवमहाराजांचे निधन

गेलीं ५० वर्षे मुंबई शहरांत, आणि ३०।३५ वर्षे श्रीक्षेत्र पंढरपूर येथे हजारों-नव्हे लाखां लोकांना “ वाग्देव ” या नांवानें सुपरिचित असलेले सत्पुरुष, पौष शु. १५ (चंद्रग्रहणाच्या दिवशीं) ता. ८ जानेवारी १९३६ रोजीं दुपारीं सुमारे दोन वाजतां त्यांच्या वाठार नांवाच्या गांवीं कैलासवासी झाले. ते मुंबईत असतांना ता. ३।१ शुक्रवारीं त्यांना थोडा ताप आला, तरी नित्यक्रमाप्रमाणें ते वारीस (भिक्षेस) फिरत होते. दुसऱ्या दिवशीं ताप वेसुमार वाढल्यामुळें ते वारीसाठीं बाहेर पडले नाहींत. ता. ५ रविवारीं ताप सडकून भरलेला असतांनाहि सकाळीं ९ ला ठाकुरद्वार रस्त्यावरील वालावलकर ब्रदर्सच्या दुकानीं आले, व त्यांचे कांहीं रुपये देण्याचे होते ते देऊन “ सांडूंच्या दुकानीं जातो ” म्हणून सांगून गेले. त्या वेळीं त्यांच्या अंगांतील ज्वर पराकाष्ठेचा भडकला होता. ही माहिती श्री. शिवरामपंत वालावलकर यांस त्यांच्या बंधूनें सांगितल्यावर ते दुपारीं ३ वाजतां वाग्देवांना भेटण्यासाठीं काळवादेवी रस्त्यावरील त्यांच्या राहण्याच्या जागीं गेले, त्या वेळीं देव अत्यंत अस्वस्थ होते. त्यांचे डोळे लालभडक झाले होते व ज्वरही वेसुमार आला होता. ते निजलेल्या जागेवरून आपले दोन्ही पाय पुढें करून शिवरामपंतांना म्हणाले, “ हे तुझ्या दुकानीं घेऊन जा, मला कांही विचारूं नकोस व येथें बसूं नकोस, तूं गेलास म्हणजे मला बरें वाटेल.” इतकें सांगून व आपल्या छतीवर हात ठेवून निर्धारपणें पुनः म्हणाले, “ बघतोस काय ? मी पिथुमीचा परमेश्वर आहे, जा.” देवांनीं पुढें केलेल्या पायांवर मस्तक ठेवून शिवरामपंत परतले. त्याच दिवशीं जवळच्या दोन मंडळीस बरोबर घेऊन रात्रीच्या गाडीनें निघून देव वाठारास गेले. पुढील हकीगत त्यांच्याबरोबर गेलेला मनुष्य मुंबईस परत आल्यावर त्यांच्या सांगण्यावरून समजली, ती अशीः—खंडाळ्याला गाडी

गेल्यावर देवांचा ताप बराच कमी झाला, तरी ता. ६, ७ व ८ सकाळपर्यंत थोडा होताच. ते वाठारांतील आपल्या मठांत (त्यांनीं राहण्यासाठीं बांधलेल्या घरास ते मठ म्हणत) न जातां, जवळच्या शेतांतील झोंपडींत त्यांची कांहीं माणसें असत तींत जाऊन उतरले. शेवटपर्यंत शुद्धि चांगलीच होती, तरी जवळच्या मंडळीला त्यांनीं कांहींच सांगितलें नाहीं. बुधवार ता. ८ रोजीं भोर संस्थानचे युवराज श्री. भाऊसाहेब देवांच्या दर्शनास त्या जागीं आले होते. देव मुंबईंत असतांना ता. ४ शनिवारीं श्रीमंतांचा मुंबईतील कारकून देवांकडे येऊन श्रीमंतांची दर्शन घेण्याची इच्छा असल्याचें त्यांना सांगून गेला होता. परंतु रविवारीं रात्रीच देव वाठारास निघून गेल्याचें समजल्यावर त्यानें श्रीमंतास तारेनें तसें कळविलें होतें.

श्री. भाऊसाहेब ता. ८ बुधवारीं दोन प्रहरीं दर्शनास आले. देवांस नमस्कार केल्यावर निजल्या जागेवरूनच देवांनीं विचारलें “ माझ्यासाठीं तूं काय आणलें आहेस ? ” भाऊसाहेबांनीं आपल्याबरोबर फुलांच्या हारांचे करंडे नेले होते, त्यांतून हार काढून ते देवांना अर्पण करूं लागले तोंच “हार मला घालूं नकोस. तूं काय आणलें आहेस तें दे, **मी आतांच पंढरपुरास जाणार आहे**” असें देव त्यांना म्हणाले. त्यावर श्रीमंतांनीं २५ रु. काढून देवांच्या हातावर ठेवले, तोंच ते हातांतून खाली पडले. त्यापूर्वीच देवांचे हातपाय वगैरे थंडगार पडले होते. “ आतां तूं जा, येथे राहूं नकोस ” असें देवांनीं सांगितल्यावर भाऊसाहेब स्टेशनवर पोचले असतील नसतील इतक्यांत देवांचें इकडे देहावसान झालें.

कुलवृत्त आणि परिचय.

वाग्देवांचा जन्म वाठार येथील एका धनगरकुळांत झाला होता जन्मकाल समजण्यास आधार नाहीं, तरी गेलीं पन्नास वर्षे मुंबईंत पाहणाऱ्यांच्या सांगण्यावरून, निधलकालीं त्यांचें वय ९० वर्षांत कमी नसल्याचें समजतें. त्यांच्या आई-बापांनीं कांहीं नवस केल्यामुळें लहानपणीं त्यांना जेजुरीच्या खंडोबाला वाहिलें होतें. त्यावरून पुढें लोक त्यांना “वाग्देवा”

म्हणू लागले. त्यांचे पाळण्यांतील नांव विरोबा असे होते; वडिलांचे नांव धुळु व आईचे नांव धराई. वाग्देवांचे सखे व चुलत बंधु, पुतणे, वगैरे परिवार वाठार येथे राहत असतो. वाग्देवांचा जन्म अत्यंत गरिबावस्थेत झाला होता; त्यांनी आपल्या कुटुंबांतील मंडळीच्या उदरपोषणाची चांगली तजवीज करून दिली आहे.

सुमारे ५० वर्षे होतील. त्या वेळीं देव वाघ्याच्या वेषाने मुंबईस चिंचपुगळी येथे समाधानीच्या बंगल्यानजिक आकर--म्हणजे मेंढ्या-बकरे विकण्याच्या जागेत प्रथम आले. व कांहीं वर्षांनी ते फत्तर बंदर येथे बाघोबा बोंबडे यांचा खटाऱ्यांचा अड्डा व बैलांचा गोठा होता तेथे राहू लागले. चिंचपुगळी पासून देवांना पाहत आलेले व पुढे त्यांचे पूर्ण परिचयाचे भक्त झालेले श्री. केशवराव महादेव आठल्ये हे गृहस्थ आज हयात आहेत. ते जी. आय. पी. रल्वेत नोकरीला होते, आतां सेवानिवृत्त होऊन पाले येथे सपरिवार राहत असतात.

देव फत्तरबंदर येथे आल्यावर मुंबईतील कांहीं लोक त्यांच्याकडे जाऊं लागले. बरेच दिवस ते लोकांकडून पायां पडून घेत नसत. पुढे लोकांचे येणे जास्ती होऊं लागले तसे ते कुठे तरी लपून बसू लागले व तेथेही लोक येऊं लागले तेव्हां हातांत दगड घेऊन ते मंडळीवर मारण्याचा क्रम त्यांनीं सुरू केला. असे कांहीं महिने गेल्यावर त्यांनीं बरेच सौम्य-रूप धारण केले. तेव्हां दर्शनेच्छु लोकांची गर्दी होऊं लागली त्यानंतर त्यांनीं येणाऱ्या मनुष्यांकडे पैसे मागण्यास सुरवात केली. पैसे मागण्याचा हा क्रम तेव्हांपासून जो सुरू झाला तो त्यांच्या देहावसानापर्यंत कायम राहिला. फत्तरबंदरवरून ते मुंबई शहरांत राहावयास आले. माझ्या माहितीप्रमाणे, गेल्या ३०।३५ वर्षांत, त्यांचे निरनिराळ्या ५ ठिकाणीं राहणे झाले. त्यांच्या दर्शनाला येणाऱ्या लोकांत सर्व जातीचे हिंदु, कांहीं फारशी व क्वचित् मुसलमान आणि ख्रिश्चनही असत. रावापासून (संस्थांनिकांपासून) तो रंकापर्यंतच्या सर्व दर्जाचे लोक--यांत विद्वान् म्हणविणारे व लेखकही

असत—कांहीं तार्किक, कांहीं अश्रद्ध, कांहीं संत म्हणून ओळखिले जाणरे, ही असत. अशा लोकांत ऐहिक कामनापूर्तीच्या हेतूने येणारांची संख्या जास्ती असणार हें उघड आहे. पण परमार्थिक लाभाच्या हेतूनेही येणारे कांहीं पाहण्यांत येत. वाग्देव स्वतःला साधु, संत, सत्पुरुष असे कधीहि म्हणवीत नसत. प्रस्तुत लेखकाला त्यांनीं निदान ५।१० वेळां तरी सांगितलें असेल कीं, “ मी साधु, संत, असा कोणी नसून परमेश्वर आहे ” हे शब्द उच्चारतांना त्यांचा चेहरा इतका तेजस्वी व गंभीर दिसत असे कीं, ते शब्द कानीं पडतांच निमुटपणें त्यांच्या पायांवर आमचें मस्तक लीन होत असे. ‘ पैसे मागणारे हे सत्पुरुष कमचे ? ’ अशी प्रामाणिकपणें शंका घेऊन वाद करणारे कांहीं सद्गृहस्थ असत; ते जिज्ञासेनें देवांकडे जाऊं लागल्यावर स्वतःच पैसे देऊं लागल्याचीं उदाहरणें पुष्कळांना ठाऊक आहेत. आपल्या अडीअडचणी, आपलीं दुःखें, व कर्मकथा कोणी सांगूं लागल्यास तीं ऐकून घेण्याचें ते टाळीत. “ ज्याला सांगावें लागतें तो देव कसचा ” असें ते केव्हां केव्हां म्हणत. ‘ मृदु सन्नाह्य नवतीत । तैसें सज्जनाचें चित्त, ’ ह्या तुकाराममहाराजांच्या उक्तीप्रमाणें त्यांचें हृदय कोमल असे. आपल्या भेटीस येणारा हा राजपदाधिष्ठित आहे आणि दुसरा कोणी अतिदरिद्री आहे असा भेदभाव त्यांनीं कधीहि दाखविलेला नाही. किंबहुना सधन मनुष्याकडे जाण्याचा प्रसंग आल्यास ते होतां होईतों टाळीत असत. भूतमात्रांच्या ठिकाणीं त्यांची दया अपरिमित असे. डोकीवर भाकऱ्या वगैरे खाद्य पदार्थांचे बोजे घेऊन गाईबैलादि जनावरांना आणि कुत्र्यांनाही चारणें हा बहुतेक त्यांचा नित्यक्रम असे. अंध, पंगु व कुष्टासारख्या रोगानें पीडित अशा गरिबांनाही ते स्वतः डोकीवरून वाहून अन्न देत असत. देशावरील गोरगरिबांना आणि दुष्काळग्रस्त माणसांना अन्नवस्त्रादि हजारों रुपयांच्या वस्तु त्यांनीं वांटल्या आहेत. त्यांनीं कोणालाहि शिष्य केला नाही किंवा शिष्य म्हटलें नाही, तसेंच कोणाला उपदेश (गुरुमंत्रासारखा) केला नाही. सदाचारानें बागावें भगवन्नामस्मरण करावें इतकेंच ते लोकांस सांगत

“ माझा हा वेडा अवतार आहे, तुम्हा बामणांची धड भाषाहि मला बोलतां येत नाही ” असें ते शालीनतेनें केव्हां केव्हां म्हणत. “ मी जातीचा धनगर; तुम्ही बामण माझ्या पायांवर गंध, अक्षता, बेल, तुळशी, फुलें, वाहून माझी पूजा करतां, ते माझे पाय जळणार नाहीत ? ” असेंहि ते बोलून दाखवीत. देवांशीं माझा संबंध जडण्यापूर्वीं उपनिषदादि वेदांताचें थोडें अध्ययन केले होते, त्यामुळे वाद प्रवृत्तीकडे मनाचा ओढा जाई. वाद करण्याची प्रवृत्ति बरी नव्हे, उगीच अभिमान वाटतो, असें जरी मनाला वाटे तरी, प्रवृत्ति नष्ट झाली नव्हती. संतांनीं सांगितलेलीं संतलक्षणें वाग्देवांच्या ठिकाणीं आढळतात कीं नाहीत, ह्यासंबंधीं विचार वारंवार मनांत घोळत असत. एके दिवशीं वाग्देवांजवळ वसलों असतां वरील विचाराचें काहूर मनांत उठलें. तोंच माझे नांव घेऊन देव म्हणाले, “ तरक करीत वसूं नको. पायां पड. माझी माया अनिवार आहे; ती बर्मदेवालासुद्धां समजणार नाही. ह्यांत काय तें समज. वाद करूं नये. ” माझ्या एका मित्रानें वाग्देवांसंबंधीं स्वतःचा अनुभव एका आर्येंत लिहिला होता, तिचा पहिला चरण येथें उल्लेखनीय आहे. “ अंतरि- वृत्ती उठती, तेथें वसती तुझी असें कळलें. ” त्यांच्या ठिकाणीं भगव- त्प्रेम मूर्तिमंत वसत होते. भजनानंदांत देहभान विसरून ते इतके तल्लीन होऊन जात कीं, तें दृश्य पाहणाराच्या मनावर थोडा वेळ तरी सात्त्विक- भाव उत्पन्न झाल्याशिवाय राहत नसत. मुंबईत पालखी वगैरे मिरवणुकीं- बरोबर जाणाऱ्या भजनी दिंड्या पाहिल्या असतां, त्यांत स्वतः सामील होऊन नाचतनाचत भररस्त्यांतून जातांना त्यांना हजारों लोकांनीं पाहिलें असेल. नवद्वीप (नडिआ) येथील सुप्रसिद्ध महाप्रभु चैतन्यदेव यांचें भगवत्प्रेम त्यांच्या चरित्रांतून ज्यानें वाचलें असेल त्याला वाग्देवांच्या भगव- त्प्रेमाची कल्पना होईल. सन १९१० व ११ सालीं देवांबरोबर मुंबईतून आम्हीं १२।१३ मंडळी मिळून पंढरीस दोन वेळां गेलों होतो. त्या दोन्ही वेळां तेथील रंगशिल्लेवर देवांनीं देहभान विसरून केलेलें नर्तनयुक्त भजन

अवर्णनीय होते. एकदा तर प्रेमाच्या अतिरेकांत ते उंचमखल झालेल्या बाहेरच्या दगडी फरशीवर अग टाकून गडबडां लोळत होते. नामस्मरणाचा कांहीं उपयोग नाही, भजन-संकीर्तनानें कांहीं लाभ होणार नाही, असें कांहीं शास्त्री म्हणविणारे लोक अलीकडे प्रतिपादू लागलेले आढळतात; त्यांनीं वाग्देवांच्या नर्तनयुक्त भजनाची ही माहिती वाचल्यास, तिच्या लेखकास ते खुळ्यांतच काढतील. अशा लोकांच्या विचारासाठीं सततं कीर्तयंतः ह्या गीतेतील श्लोकावर ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं लिहिलेल्या ओंव्यांतील फक्त ४ ओंव्या पुढें देतोः “ तरी कीर्तनाचेनि नटनाचें । नाशिले व्यवसाय प्राय-श्चित्ताचे । जे नामचि नाही पापाचें । ऐसें केलें ॥ जयाचे वाचेपुढां भोजें । अखंड नाम नाचत असे माझे । जें जन्मसहस्रीं वोळगीजे । एक वेळ यावया ॥ तो मी वैकुंठीं नसे । वेळ एक भानुबिबींही न दिसें । वरी योगियांचींही मानसें । उमरडोनि जाय ॥ **परी त्यांपासीं पांडवा । मी हारपला गिंवसावा ।** जेथ नामघोष बरवा । करिती माझा ॥ असो. **धोपेश्वर** (राजापूर तालुका) येथील **रघुनाथमहाराज** ऊर्फ काका पुराणिक ह्यांचा वाग्देवांशीं बराच जिव्हाळ्याचा परिचय होता. ह्या दोघांच्या झालेल्या भेटी मुंबईत पुष्कळांनीं पाहिल्या आहेत. अशा एका प्रसंगीं प्रस्तुत लेखक हजर होता. वाग्देव रघुनाथमहाराजांच्या भेटीस येऊन त्यांच्यापुढें उभे राहिले. वार्धक्यामुळे रघुनाथमहाराज वांकलेले असत. त्यांनीं मस्तक वर करून देवांकडे पाहिल्यावर त्यांच्या पायांवर आपलें मस्तक ठेवून म्हटलें, “ कोण, देव आले. आपण त्रैलोक्यनाथ आहां. ” असे शब्द उच्चारतांच महाराजांच्या नेत्रांवाटे घळघळां आनंदाश्रु वाहू लागले. या ठिकाणीं एक गोष्ट नमूद करावीशी वाटते ती ही कीं, रघुनाथमहाराज हे अतिकर्मठ ब्राह्मण असूनही धनगरजातीच्या वाग्देवांनीं प्रसाद म्हणून दिलेली भाकरी-दांत नव्हते तरी-खलबत्यांत घालून कुटून खात असत.” मला ओळखला एका रघुनाथ वामणानेंच ” असें वाग्देवही म्हणत. वाग्देवांच्या भक्त-मंडळींत त्यांच्यासंबंधीं स्वाभावस्थैत अनुभवांचा लाभ झालेली कांहीं मंडळी

आढळेल. रघुनाथमहाराजांची शिष्यमंडळी मुंबईत आहे. तशीच वाग्देवांची बरीच भक्तमंडळी मुंबईत आहे. त्यांतून देवांचें चरित्र लिहिण्याची कोणास इच्छा झाल्यास, आज त्याला साधनसामग्री वैपुल्यानें मिळूं शकेल. कै. दत्तात्रय कृष्ण सांडू हे वाग्देवांचे परम भक्त होते. श्री. कृष्ण जगन्नाथ थळी यांनींही एकनिष्ठपणें देवांची सेवा केली आहे व त्या दोघांनींही वाग्देवांसंबंधीं आपले अनुभव वगैरेची बरीच माहिती लिहून ठेवलेली आहे. रा. ब. वासुदेव अनंत बांबर्डेकर यांच्याकडेही कांहीं माहिती मिळूं शकेल. श्रीसाईभक्तांपैकीं कांहींना वाग्देवांची माहिती आहे. वाग्देवांनीं साईबाबांना एकदां आपल्याकडील भंडारा देऊन निरोप पाठविल्याचें मला ठाऊक आहे “ तो शिर्डीचा म्हातारा माझाच भाऊ आहे” असें वाग्देव म्हणत. ह्या दोघांत कांहीं गोष्टी सारख्याच दिसून येत. शेवटीं कै. दत्तात्रय कृष्ण सांडू यांनीं वाग्देवांचें पद्यरूपानें केलेल्या वर्णनाचें पद खालीं देऊन हा लेख पुरा करतो.

महालसा भंडारि गळ्यामधिं घोळ कोठंबा करीं । पटकुर शिरिं पगडी धनगरी ॥ धृ ॥ वाव्या अथवा वाग्देव कीं देवहि म्हणती भले । जयातें मोक्षमार्ग लाधले ॥ भिक्षा वारीसाठीं दारीं घंटा वाजवि फिरे । जयाच्या दर्शनें पातक सरे । उभा राहि नच कोठें, दृष्टी नासिकाग्रि गुणगुणे । भाविकां न दिसति सद्गुण उणे ॥ वेडा शहाणा चतुर शास्त्रि पंडित । वैराग्य लोभ संसारगुणें मंडित । औदार्य बुद्धि कंजूषपणा दावित । अशा वर्तनें मनुज संशयीं पडे कोण हा तरी ? । चुकवि जो दत्तमरण कर्तरी ॥

ता. ५ रोजीं वर सांगितल्याप्रमाणें देव सांडूंच्या दुकानीं गेल्यावर तेथून परत निघतांना “मला रघुनाथ वामण बोलावत आहे, तिकडे जातो” असें सांडूंना म्हणाल्याचें ऐकतो.

—एक सुपरिचित

वाग्देवमहाराज यांची निधनवार्ता समजल्यावर श्रीसाईलीलेच्या वाचकां-करितां त्यांची थोडी माहिती देण्याची इच्छा उत्पन्न झाली. श्रीवाग्देवांना

जरी आम्हीं बरेच वेळां पाहिलें होतें व प्रत्यक्ष दर्शनस्पर्शनाचा लाभही घेतला होता, तरी त्यांच्याविषयीं माहिती आम्हांस नव्हती, म्हणून त्यांची बरीच माहिती असलेल्या आमच्या मित्राला ही माहिती लिहून देण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें लिहून आलेली माहिती श्रीसाई लीलेच्या वाचकांस सादर करित आहे. लेखकानें आपलें नांव प्रसिद्ध करूं नये असें सुचविल्यामुळे आमचा नाइलाज झाला.

१९१० सालीं गिरगांवांत कै. गणपतराव रांगणेकर यांच्या घरीं श्रीदासगणूमहाराजांचें कीर्तन झालें. कीर्तनानंतर महाराजांसमवेत् श्रीवाग्देव-महाराजांच्या दर्शनास त्यांच्या राहत्या खोलींत, खोताच्या वाडींत संपादक गेला होता व त्यानंतर रस्त्यांतून भिक्षा मागत फिरत असतांना त्यानें अनेक वेळां पाहिलें आहे.

मुंबईतील कैक देवालयांत तसेंच पंढरपूरच्या श्रीविठ्ठलखुमाईमंदिरांत जाण्याला श्रीवाग्देवमहाराजांस कोणीं कधींही मनाई केली नाही. एकदां मुंबईतील एका शिवालयांत त्यांच्या भक्तानें त्यांच्या पायांवर वाहिलेलीं बिल्वपत्रें शिवपिंडीवर चढवितांना पुजाऱ्यानें त्याला हरकत केली नाही. मंदिरांतील पुजारी तसेच कित्येक ब्राह्मण आणि प्रभु गृहस्थ सोंवळ्यानें त्यांच्या पायांची पूजा करित आणि अभिषेकहि करित असत.

श्रीवाग्देवमहाराजांच्या भक्तांपैकीं अनेक गृहस्थ श्रीसाईमहाराजांचे भक्त आहेत. त्यांनीं त्यांचें सविस्तर चरित्र वनत्या त्वरेनें प्रसिद्ध करावें, अशी त्यांना नम्र सूचना आहे. या दैवी पुरुषाच्या चरित्रानें सध्यांच्या स्पृश्य-अस्पृश्यवादावर जखर प्रकाश पडेल.

खार, २१-१-३६

संपादक

वर्गणीदारांकरितां .

१ श्रीसाईलीलेचा वर्षारंभ चैत्र महिन्याच्या अंकापासून आहे. नवीन वर्गणीदारांस वर्षारंभापासून अंक घ्यावे लागतील.

२ पत्ता बदलणें झाल्यास लगेच आम्हांस कळवावें. बदललेला पत्ता कळविल्यामुळें कित्येक वेळां अंक गहाळ होतात.

३ अंकासंबंधीं पत्रव्यवहार आमच्याकडे करावा.

४ लेखासंबंधीं पत्रव्यवहार संपादक व प्रकाशकांकडे करावा.

वार्षिक वर्गणी

वार्षिक वर्गणी टपालखर्चासह मनिऑर्डरनें आगाऊ रु. ३१=, व्ही. नें रु. ३॥, फुटकळ अंक १=, मागील अंकास शिल्लक असल्यास ॥-

व्यवस्थापक—श्रीसाईलीला

लेखकांकरितां

१. श्रीसाईलीलेंत प्रसिद्धीसाठीं पाठविलेला लेख अथवा कविता कागदाच्या एका बाजूवर, मार्जिन सोडून, सुवाच्य बालबोध लिपींत असावी. पेन्सिलनें लिहिलेला कागदाच्या दोन्हीं बाजूंस लिहिलेला मजकूर छापण्यास फार त्रास पडतो.

२. लिखाणासोबत पूर्ण नांव व पत्ता दिला पाहिजे. नांव प्रसिद्ध करतां टोपण नांवाखालीं प्रसिद्धी द्यावयाची असल्यास त्याप्रमाणें कळवावें.

३. लेख अथवा कविता हातीं आल्यानंतर १ महिन्यांत पसंती नसल्यास नापसंती कळविली जाईल. पसंती कळविल्यानंतर आम्हांला कळविल्याशिवाय लेखकांनीं तो मजकूर दुसरीकडे छापविण्यास देऊं नये.

४. लेखांत योग्य तो फेरफार करण्याचा अधिकार आमच्याकडे होईल. येईल तसा शब्दशः प्रसिद्ध करण्याची हमी आम्ही घेत नाहीं.

५. लेखासोबत पुरेसे पोस्टेज आल्यास, नापसंत लेख परत करूं.

प्रकाशक, श्रीसाईलीला

श्रीमंत सौ. इंदिराबाई सुर्वे, सावंतवाडी

यांनी श्रीसाईबाबांच्या प्रेरणेने श्रीशिरडीस जाऊन श्रीद्वारकामाईतल्या तस-
बिरीवरून स्वहस्ते तैलचित्र तयार केले. ज्या चित्राची श्रीसावंतवाडीस हत्तीवरून
जंगी मिरवणूक काढण्यांत आली होती, त्या चित्राच्या तीन रंगी प्रति
१२"X१०" च्या तयार करविण्यांत आल्या आहेत. या प्रतीतले श्रीसाईबाबांचे
चित्र अत्यंत आकर्षक व संग्रही ठेवण्यास योग्य झाले आहे. चित्राची किंमत
अवधी चार आणे आहे. त्यापैकी ३ आणे खर्चाचे वाद होऊन बाकी एक आणा
श्रीसाईबाबा शिर्डी संस्थानच्या भक्तांचे धर्मकृत्य या खात्यांत जमा होत आहेत.

मिळण्याचे ठिकाण:—दाजी विठ्ठल सांबारे, पाले

सर्व प्रकारच्या मेंदूच्या विकारांवर जाग्रण व मानसिक
श्रम करणाऱ्यांस अत्यंत उपयोगी

नकलेबद्दल] ब्राह्मी तेल [सावध राहावे.

बाळवाळंतिणीकरितां औषधे

बाळंतकाढा नं. १—पहिल्या दहा दिवसांचा ४१४; बाळंतकाढा
नं. २ दहा दिवसानंतर ४१४; बाळकडू:—मूल जन्मल्यापासून देण्यास
योग्य ४८; कुमारी आसव लहान मुलांकरितां ४१२.

सतत २५ वर्षे लोकदरास पात्र झालेले, कोणत्याही ऋतूत
घेण्यास योग्य, अत्यंत मधुर व आरोग्यदायक

एक रत्तल १४१०) द्राक्ष सब (अर्धा रत्तल ४१४
दीड रत्तल २४४ ट. ख. पं. नि.

शिवाय आमच्या कारखान्यांत टिकाऊ तयार काढे, आसवे, अरिष्टे, भस्मे
वगैरे ५०० वर औषधे तयार आहेत. त्यांच्या माहितीचा मोठा कॅटलाग व
प्रकृतिमान भरून पाठविण्याकरितां "सृण-पत्रिका" हीं सात आण्यांचीं तिकिटें
आलीं असतां पाठवूं.

दत्तात्रय कृष्ण सांडू ब्रदर्स, आयुषधी कारखाना, चेंबूर, जि. ठाणे

टे. नं. ८७०२४X२२२७८. दुकान दवाखाना, ठाकुरद्वार, मुंबई नं. २

पुणे:—श्री साईनाथ आणि कंपनी

हे पुस्तक श्रीलक्ष्मीनारायण छापखाना, ३६४ ठाकुरद्वार, मुंबई
येथे रामचंद्र काशीनाथ तटणीस यांनी छापून
रा. आ. तर्कड यांनी ५ सेंट मर्टिन्स रोड, वांद्रे येथे प्रसिद्ध केले.